

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

DRŽAVNI ZBOR REPUBLIKE SLOVENIJE

Prejem	- 4 -03- 2005
Številka	020-02/98-4 1/2
Povezava	
EPA	
EU	
Kratice	

CRP »KONKURENČNOST SLOVENIJE 2001-2006«

SLOVENSKA PARLAMENTARNA IZKUŠNJA

Končno poročilo

Ljubljana, marec 2005

Janko Prunk

Parlamentarna izkušnja Slovencev

Slovenci v dunajskem parlamentu 1848 - 1918

Parlament je najvišji suvereni predstavniški oblastni organ ljudstva, naroda oz. države, ki se je uveljavil v evropski civilizaciji in politični kulturi postopoma z uveljavitvijo ljudske suverenosti.¹ S parlamentom je v najtesnejši zvezi demokracija, kajti parlament je po pravilu voljen od ljudstva. V posameznih evropskih državah uporabljajo za parlament različna imena, pa tudi tradicijo imajo različno.² Najstarejša je tradicija angleškega parlamenta še iz srednjega veka, kjer je bil parlament predstavništvo privilegiranih razredov. Ljudsko zastopstvo suverena ljudstva je postal šele v angleški meščanski revoluciji v 17. stoletju, čeprav je obdržal še tudi mnoge elemente nedemokratskega zastopstva aristokracije.³ Evropska demokratična parlamentarna tradicija bolj temelji v demokratičnem parlamentu, kakršen se je rodil v francoski revoluciji konec 18. stoletja in v razvoju liberalne demokracije v Franciji v prvi polovici 19. stoletja.⁴

Kot parlament se včasih poimenujejo tudi razni pokrajinski zbori ali zastopstva, ki opravljajo določeno zastopniško politično vlogo, oziroma predstavljajo neko avtonomijo, niso pa suvereni organi oblasti.

V slovenski jezikovni rabi in v slovenskem zgodovinskem prostoru je uporaba pojma parlament identična s francoskim liberalnim pojmom za suveren državni zbor, opisan pod opombo 1 in 2. Le tu in tam se v slovenščini in v Sloveniji pogojno evfemistično uporablja beseda deželni parlament za nesuverene deželne zbore slovenskih dežel pod Avstrijo. V takšnem smislu je uporabljen izraz parlament tudi za ljubljansko in mariborsko pokrajinsko skupščino v letih 1927/28.⁵

Če izhajamo iz teh definicij, imamo razvoj pravega slovenskega parlamentarizma šele zadnjih 14 let v demokratični samostojni slovenski državi. Toda zgodovinsko izkušnjo s

¹ Lexikon der Politik, Hrsg. Von Dieter Nohlen, Böhlau Verlag, München 1998, Bd 7. Politische Begriffe, str. 450

² A New Handbook of Political Science (edit by E. Godin and Hans Dieter Klingeman, Oxford 1996, str. 377 – 378 in 378 – 388. International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. 11. Macmillan Ed. 1968, str 419 - 420

³ kot opomba 1 in 2

⁴ kot opomba 1 n 2

⁵ Dober podroben zgodovinski prikaz obeh pokrajinskih skupščin je napisal Mirko Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927 – 1928, Ljubljana 2000

parlamentom in parlamentarizmu imamo Slovenci kar od ustanovitve takšne institucije v revolucionarnem letu 1848 v habsburški monarhiji.⁶

Slovenci lahko tako govorimo o dolgoletni parlamentarni tradiciji in izkušnji, kajti sodelovali smo v tako imenitnih parlamentih, kot je bil frankfurtski leta 1848, dunajski istega leta in od leta 1861 do konca habsburške monarhije 1918. med obema vojnama so Slovenci državno-politično razkosani na 4 države pošiljali svoje poslance v jugoslovanski parlament (večino svojega naroda) in v letih 1921 – 1928 v rimski parlament (primorski Slovenci). Koroškim Slovencem ni uspelo nikoli izvoliti poslanca v parlament prve avstrijske republike na Dunaju, so pa imeli svoje narodne zastopnike v koroškem deželni zboru v Celovcu.

Vojno obdobje in sovražna okupacija sta v Sloveniji onemogočali razvoj in obstoj parlamentarizma. Partizanski odporiški Slovenski narodnoosvobodilni svet, izvoljen na partizanskem zboru v Kočevju 3. oktobra 1943, lahko samo najbolj pogojni imenujemo neke vrste slovenski parlament, ker je predstavljal samo partizanski del slovenskega naroda in ni bil izvoljen demokratično. Isto in še bolj velja to za tako imenovani »slovenski parlament« zbor proti partizanskim in protirevolucionarnim zastopnikom 3. maja 1945 na Taboru v Ljubljani.

V povojnem obdobju so Slovenci volili in pošiljali svoje poslance v beograjski parlament (v Zvezno ljudsko skupščino), od 1945 in v republiški parlament v Ljubljani (Republiška ljudska skupščina), ki je imela nekaj elementov suverenega slovenskega narodnega predstavnštva (na znotraj federacije). Toda zaradi komunističnega sistema, ki je v bistvu negiral demokratični meščanski parlamentarizem s supremacijo delavskega razreda in njegove avantgarde, tudi ta parlamentarizem samo pogojno vrednotimo kot pravi parlamentarizem, čeprav je v komunističnem obdobju parlament (skupščina) formalno odločal o zakonodaji.

Zgodovinski prikaz slovenskega parlamentarizma oz. parlamentarne izkušnje je najbolj in najbolj točno začet v revolucionarnem prelomnem letu evropske in slovenske zgodovine 1848. Seveda je že pred tem nekaj protopojavov in pojmov parlamenta. Tako bi morda nekateri navdušeni Slovenci želeli odločanje na skupščinah in dejanji ustoličevanja v starokarantanski družbi označiti za začetek slovenskega parlamentarizma, kar je moč sprejeti samo zelo pogojno simbolično. Tudi stanovska deželna zastopstva – deželni stanovi, izoblikovani v začetku novega veka, ne morejo šteti v začetke parlamentarne tradicije. Po

⁶ Janko Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, Ljubljana 1998

svojem bistvu zastopstvo fevdalnih stanov, razširjenih z zastopniki mest, brez zakonodajnih pravic, nimajo nič skupnega z modernim parlamentarizmom.⁷

Z imenom parlamenta oz. kar parlamenta Slovenske marke (parlamento de la Sciavonia) so v Beneški republiki od konca srednjega veka imenovali skupni svet obeh do neke mere avtonomnih zastopstev – bank velikih županij (Landerske in Mjersinske) beneških Slovencev.⁸

Za Slovence je revolucionarno leto 1848 izjemnega pomena. Konec je bilo tisočletnega fevdalizma, v katerem je bilo slovensko ljudstvo bolj ali manj brez lastnih višjih socialnih slojev in tako brez lastne politike v tedanjem fevdalnem pomenu. Nastopila je državljanska svoboda in pravna ljudska enakopravnost. Že sodobnikom je bilo jasno, da je to izjemen čas, prava zgodovinska prelomnica. Tako je Matija Majar Ziljski leta 1848, eden najpomembnejših Slovencev, v članku v Novicah ocenjeval, da »tako imenitnega časa za vse Slovence še ni bilo odkar sonce sije in sam Bog ve, ali kdaj kaj takega za Slovence bode.« Opozarjal je, da je samo nekaj tednov časa, in da ga Slovenci ne smejo zamuditi. »Ako nič ne poželimo in ali ako poželimo kaj škodljivega, tedaj je za naš narod grob že izkopan.« Jasno je povedal za kaj se morajo Slovenci zavzeti: »Zdaj ne samo da smemo, temveč mi moramo odkritoserčno vse govoriti in povedati, kar za svoj narod – svoje Slovence na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem, Goriškem in v Istri in sicer po vseh slovenskih deželah želimo. Zdaj se more začeti sreča našega naroda, zdaj moramo stopiti kakor sloboden narod med druge slobodne narode – mi vsim slobodnim narodom enaki...Vsaki v svoji deželi doma živi kakor mu drago in ljubo: Nemec po nemško, Italijan po italijansko, Voger po vogersko. Mi Slovani pa tudi tverdo z vso močjo od vsih terjamo, da nas puste doma po našim živeti: Slovence po slovensko...Najimenitnejša stvar, ki jo pak bomo terjali je, da bode nam slobodno, da moremo v Sloveniji kadarkoli hočemo in kakor hočemo po malim v šole in v kanlije vpeljati naš slovenski jezik.«⁹

Slovenci so ta izjemni zgodovinski trenutek izkoristili tako, da so oznanili svoj narodni in politični program. Zahtevali so ustvaritev Zedinjene Slovenije, dežele, v katero bi se združili vsi slovenski etnični teritoriji in bi s svojim deželnim zborom uživala avtonomijo v okviru habsburške monarhije.¹⁰ Njihove politične želje pa so bile enake željam drugih narodov monarhije: »Kot so svobodne ureditve občin primerno zastopstvo stanov, odveza

⁷ Sergeje Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, 2. izdaja, Ljubljana 1996, str. 197, 279, 366 in sledeče; Vasko Simoniti, *Teritorialna država: nasprotje in povezanost med deželo in vladarjem*. V knjigi *Od sanj do resničnosti. Razvoj slovenske državnosti*, izdal Arhiv Republike Slovenije (ur. France Dolinar), Ljubljana 2001, str. 29 - 30

⁸ S. Vilfan, str. 3, 4

⁹ Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*, Ljubljana 1999, str. 48

¹⁰ J. Prunk, *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768 do 1992*, str.

desetine in tlake, oboroženje ljudstva, javen in usten postopek na sodišču, odgovornost vseh in tudi najvišjih državnih uradnikov, svoboda veroizpovedi, govora, učenja, tiska, pravica do združevanja in peticij, osebna svoboda itd.«¹¹

Slovenci so dali aktivnega duška revoluciji, zlasti kmetje na podeželju so vdiral na graščine ter zažigali urbarijalne knjige ter podirali mitnice. Po številnih mestih in trgih so ustanavljali narodno gardo, ki naj bi sicer skrbela za red in varnost, toda bila je novum svobodne državljanske volje in iniciative, ki ni bila vedno po godu stari oblasti, ki pa se je še držala.¹²

Mesec dni je po vsej monarhiji je pelo veselje nad izbojevano svobodi in obljubljeni ustavo. V slovenskih deželah so se javljali ljudje, ki so se zahvaljevali revolucionarnim Dunajčanom, hvalili bratstvo med avstrijskimi narodi in kot že omenjeno, terjali narodne pravice za Slovence. »A kmalu je minila pijanost in treba je bilo misliti na novo zgradbo države; dejanske razmere so kmalu pokazale svojo moč. Zbudil se je narodni čut z vso silo, najprej pri mogočnih narodih; ko pa so le-ti se lotili nove osnove države po svojem kopitu, ne da bi jemali ozir na inojezične svoje sodeželane v smislu narodne ravnopravnosti, temveč v smislu najstrožjega zgodovinskega narodno supremacijo menda potrjujočega prava, prisilili so takoj narode, da so se postavili na ravno tako stališče in zahtevali, da se osnuje država poleg liberalnega načela na podlagi narodne ravnopravnosti: dokler narodna skupina ni svobodna, v narodnih zadevah samostalna, dotlej ni uresničeno načelo svobode tudi pojedincu. Ko so Nemci resno jeli graditi zedinjeno Nemčijo, morali so se jim upreti Čehi in Slovenci.«¹³

Od sredine aprila 1848 so Slovenci na več krajih formulirali svoje zahteve po zedinjenju vseh dežel, v katerih bivajo Slovenci, v skupno deželo z imenom Slovenija, ki bi s svojim deželnim zborom uživala določeno narodno avtonomijo znotraj avstrijske države. V zedinjeni Sloveniji naj bi imel slovenski jezik enake pravice kot nemški v nemških in italijanski v italijanskih, so zahtevali. Najbolj jasno sta te zahteve formulirala programa Matije Majarja Ziljskega in društva Slovenija na Dunaju.¹⁴

Dunajski Slovenci so v tiskanem letaku zahtevali:

»1. Da se politiško razkropljeni narod Slovencev na Kranjskem, Štajerskem, Primorskem in Koroškem, kakor eden narod v eno kraljestvo z imenom Slovenija zedini in da ima zase svoj deželni zbor.

¹¹ S. Granda, Prva odločitev, str. 34

¹² Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Celje 1928 - 1939, str. 656 do 712

¹³ Josip Apih, Slovenci in 1848. leto, Ljubljana 1888, str. 64

¹⁴ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, sr. 53 - 59

2. Da ima slovenski jezik v Sloveniji popolnoma enake pravice kot nemški v nemških deželah in da bode naši volji prepuščeno kdaj in kako hočemo slovenski jezik v pisarnice in šole vpeljati.

3. Da bode naša Slovenija obstojni del avstrijskega in ne nemškega cesarstva.«¹⁵

Kljub takšnemu v glavnem odklonilnemu stališču slovenskih narodnih voditeljev, je avstrijska oblast vseeno v maju 1848 v slovenskih deželah, kot v ostalih avstrijskih (razen Češke) izvedla volitve v frankfurtski parlament. Volilno pravico so imeli vsi polnoletni državljani, kar je bila revolucionarna pridobitev marčne revolucije. Dejansko pa je bila le omejena z izrazom »samostojni državljani«, ki je izključeval posle in tudi tiste brez domicila. Petdeset tisoč volivcev je volilo enega poslanca. Dežele so bile razdeljen volilne okraje in volilo se je indirektno preko volilnih mož, ki so jih izvolili v okraju.¹⁶ Volitve so bile izvedene v precejšnji zmešnjavi. Slovenska protifrankfurtska propaganda je že imela svoj učinek. Udeležba pri volitvah volilnih mož je bila majhna, po nekaterih okrajih neznatna, samo par odstotkov. Za volilne može je bil izvoljenih največ premožnejših meščanov, na podeželju pa boljši kmetje.¹⁷ V nekaterih okrajih so volitve kmetje celo s silo preprečili: v okraju Celje, Laško, delih ptujskega okraja in ponekod na Koroškem. Na Dolenjskem so na primer izvolili le polovico volilnih mož.¹⁸ Ponekod so nato volilni možje odklonili izvolitev poslancev (Ptuj, Kranj). Za poslance so bili izvoljeni pretežno pravniki, sodniki in advokati, par profesorjev in fevdalnih veleposestnikov. Volivci s slovenskega ozemlja so lahko izvolili skoraj 20 poslancev, kar pa niso izkoristili v celoti. Po nacionalni opredelitvi so bili poslanci zvečine Nemci, nekaj sploh tujcev z Dunaja in Gradca (npr. za sevniški okraj graški odvetnik dr. Titus Mareck). Slovenci so bili le v manjšini (sodnik Laschan iz Novega mesta), ker so Slovenci Frankfurt odklanjali.

Delovanje poslancev s slovenskega ozemlja v frankfurtskem parlamentu še nihče ni preučil, kar bi bila lepa raziskava o sodelovanju v tej tako eminentni demokratični politični združbi. Med poslanci s slovenskega ozemlja so bili pristaši različnih smeri, vendar so bili liberalni ljudje z desnega krila v večini. Izraziti levičarji so bili le trije: poslanec šentandraškega okraja Dunajčan Max Gritzner, iz sevniškega Titus Mareck in iz glinškega Guido Pattai iz Gradca. Poslanci s slovenskega ozemlja, kolikor je znano, svojega dela v Frankfurtu niso jemali preveč resno, saj s svojim avstrijskim duhom in s svojim odporom do vsake močnejše in enovitejše Nemčije v Frankfurt niti niso prav spadali in so zato odstopali.

¹⁵ Program je v faksimilu objavljen v J. Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 785

¹⁶ Vasilij Melik, Frankfurtske volitve na Slovenskem. Zgodovinski časopis 2 – 3/ 1948/49, str. 75 - 77

¹⁷ Prav tam, str. 86 - 87

¹⁸ Prav tam, str. 93, 98

¹⁹ Nasprotno pa je septembra demisioniral vneti zagovornik Frankfurta grof Anton Aleksander Auersperg, poslanec ljubljanskega okraja z obrazložitvijo, da njegovi Volivci ne podpirajo njegove usmeritve. Grof A. A. Auersperg, bolj znan kot pesnik Anastazij Grün, je bil spomladi in poleti 1848, še po volitvah najbolj poznan in najbolj vnet zagovornik slovenske vključitve v frankfurtsko Nemčijo, v kateri je videl vso zahodno polovico avstrijske države. Dobrikal se je Slovencem, da bo njihova narodna bodočnost in osebna svoboda najboljše zavarovana v združeni Nemčiji, ker da »Nemčija ni nikdar ponemčevala s silo« in pomeni najboljšo obrambo pred ruskim jarmom in rusko knuto. Obljubljal je Slovencem možnost uveljavljanja njihovih narodnih pravic v frankfurtskem parlamentu. Zagotavljal je »da bodo Slovenci lahko sodelovali pri izdelavi frankfurtske ustave«. »Ako pa bi se, česar Bog ne daj, v Frankfurtu vam in vaši narodnosti in vsim pravicam godila pravica, potem je tam šele pravi kraj, da vpričo vse Evrope izrečete svoj prosved in da se zabeleži, da ako hočete, smete potem celo izstopiti krepko in dostojno.«²⁰ Ali bi si ta zadnji del njegove ponudbe v najbolj drznem smislu mogli razlagati kar kot zagotavljanje pravice do samoodločbe, vključujoč pravico do odcepitve?

Slovenskih narodnozavednih politikov tudi takšne ponudbe niso prepričale. Označili so jih za zelo nejasne, nekonkretne in v dani konstelaciji (med 600 frankfurtskih poslancev le 20 slovenskih) nerealne. Najbolj jasno mu je odgovoril pravnik dr. Josip Kranjec, ki se je v svojih člankih odlikoval v posebno močni dialektiki nemškega vprašanja: »Kdor pravi, da morejo Slovenci zgolj pod varstvom nemškim rešiti svojo mlado svobodo, tisti trdi, da naj se iz strahu pred smrtjo sami umore.«²¹ Kranjec poudarja, da Slovenci tega nočejo. Nato še razloži, da Nemčija, na narodni podlagi osnovana, izključuje nenemške deležnike; za zedinjenje na politični podlagi pa ni treba da bi se izvršilo pod nemško zastavo.²²

Precej drugače je bilo z mesec dni poznejšimi volitvami v državni zbor na Dunaju. Čeprav je tudi tu prihajalo do abstinence in bojkota pri volitvah volilnih mož, je bila ta manjša. Tu so se kmetje že zavedali, da volijo zase, da se bo na Dunaju sklepalo tudi o zadevah, ki se tičejo njihovega položaja, to je o zemljiški odvezi. Zato so pri teh volitvah v mnogih okrajih zahtevali, da jih kot poslanec zastopa eden izmed njih – kmet.

Osnovo za državnozbornske volitve je dala avstrijska aprilsko ustava, ki jo je izdelala uradniška vlada, je pa vseeno imela nekaj bistvenih liberalno – demokratičnih elementov, ki so bili rezultat revolucionarnega vrenja na Dunaju in po vsej državi. Tako je bila uzakonjena

¹⁹ Prav tam, str. 112

²⁰ po J. Apihu, Slovenci v 1848. letu, str. 99

²¹ prav tam, str. 130

²² prav tam

splošna volilna pravica, kot za Frankfurt. Državni zbor naj bi imel le en sam demokratično izvoljen dom in ta bi imel attribute zakonodajne suverenosti. Zakon je določal enega poslanca na petdeset tisoč prebivalcev, tako je na slovenske dežele prišlo več kot 20 poslancev.

Slovenski politični voditelji, duhovniki, posvetna inteligenca ter predstavniki drobne in srednje buržuazije so sprejeli razpis z velikim navdušenjem. Od državnega zbora so pričakovali rešitev najbolj perečih vprašanj in so zategadelj imeli volitve za posebej odgovorno zadevo.²³

Celjske novine, zelo radikalno liberalne usmeritve so pred volitvami objavile članek, kakšen naj bi bil idealni poslanec. Ta opis je bil postavljen na idealno višino: to je človek ki temeljito pozna ljudi, ki ni služabnik cesarja, ampak ljudstva, ki poseduje ljudstvu nedostopno modrost, učenost in velikodušnost.²⁴

V začetku junija je društvo Slovenija na temelju pisem, ki jih je prejelo iz raznih koncev Slovenije, pretehtalo in sestavilo seznam kandidatov za državni zbor. Ta seznam so poslali v Ljubljano s prošnjo, naj ga nemudoma objavijo v novicah in v Laibacher Zeitung in naj se izvode pošlje vsem uglednim Slovencem po vseh slovenskih okrajih. Kandidate so nato predlagali ljudje po okrajih in jih prijavili sodišču. Pri tem je nastopil problem, da so kmetje bili zelo nezaupljivi do meščanskih kandidatov in velikokrat terjali, da se izvolijo ljudje njihovega stanu, ki najbolj razumejo njihove potrebe. Bilo je potrebno veliko prepričevanja, da mora biti poslanec izobražen, da mora dobro obvladati nemščino, da bo lahko nastopal v državnem zboru, da so kmetje takšnega kandidata sprejeli. Nekaj od ljudstva predlaganih kandidatov kandidature ni sprejelo (npr. dr. Janez Bleiweiss, verjetno iz previdnosti, ali pa se mu ni dalo zapustiti vplivnega položaja urednika Novic). Kandidaturo je odklonil tudi celjski poštar Vinko Gurnik, tedaj nekak slovenski prvak na spodnjem Štajerskem, ki se je skliceval na zaposlenost v štajerskem deželnem zboru.²⁵

Zgodovinar Apih je ocenjeval, da so bile to volitve, ki so potekale demokratično, brez vladnega vplivanja. Kmetje so kandidate volili po svojem osebnem odnosu do kandidata, ne glede na njegovo narodnost. Tako so v večinsko nemškem okraju Šent Andraž na Koroškem izvolili Slovenca J. Raka, ne pa Nemca graščaka A. von Wolfsburga.²⁶

Vsega skupaj je bilo izvoljenih 17 poslancev, po številu slovenskega prebivalstva bi jih moralo biti 21. Za poslance so bili med vidnimi Slovenci tistega časa izvoljeni Mihael

²³ Ljuba A. Validova, Volitve v avstrijski državni zbor v slovenskih deželah v letu 1848, Zgodovinski časopis 40 – 1986, št. 4, str. 433

²⁴ prav tam, str. 434

²⁵ prav tam

²⁶ prav tam

Ambrož, pravnik, ki je leta 1848 napisal prvo kmečko pritožbo na Dunaj v slovenščini. Kandidiral je kar v treh kranjskih okrajih, za poslanca pa je bil potrjen v radovljiškem. V Slovenskih Goricah je bil izvoljen znameniti slavist dr. Fran Miklošič, v Slovenj Gradcu pravnik, eden vodilnih članov graške Slovenije, dr. Josip Kranjec, ki je bil znan po svojih protifrankfurtskih nastopih. Ljubljana je izvolila uglednega izobraženega advokata dr. Mateja Kavčiča, Postojna dr. filozofije in prava, sodnega adjunkta dr. Karla Ulepiča. V okraju Tržaška okolica so izvolili Antona Černeta, odločnega branilca kmečkih interesov, v Gorici pa njegovega brata veleposestnika Jožefa Černeta.

Izvoljenih je bilo tudi nekaj uglednih kmetov: Matija Grašič v Novem mestu, Jurij Gajer na Mirni, Valentin Štrcin v Kamniku, Karl Šturm v Konjicah, Matija Županec na Ptuju²⁷. Zgodovinar Fran Zwitter ocenjuje, da je bila med izvoljenimi polovica izrazitih Slovencev, drugi pa so bili v nacionalnem oziru indiferentni.²⁸ Drugi zgodovinar, Dragotin lončar, pa je že pred prvo svetovno vojno v svoji znameniti knjižici Politično življenje Slovencev v 19. stoletju to slovensko zastopstvo označil za najboljše v vsej dobi avstrijskega parlamentarizma.

Zastopniki iz slovenskih dežel so bili v državnem zboru nadpovprečno dejavni in razpravljali ter stavili predloge glede mnogotere zakonske problematike. Opredeljevali so se zelo svobodno, individualno, za liberalno večino ali za demokratično levico. Večino v tem prvem avstrijskem ali pravno cislajtanskem državnem zboru so imeli Slovani, toda zelo pičlo. V ogromni večini so bili liberalci, oz. »svobodnjaki«, kot jih imenuje Josip Apih,²⁹ ob katerih si ni upala svoje kitice pomoliti na dan skrita manjšina poslancev predmarčnega duha in častilcev Metternichovega sistema. Znamenito je bilo dalje tudi ogromno število kmetских poslancev, malodane četrtna vsega zbora.³⁰

Zbor je imel levico, center in desnico, kakor v starejših evropskih parlamentih. Na levici so bili večinoma Nemci in Poljaki, med njimi tudi nekateri Slovenci. Levica je zagovarjala podreditev Avstrije pod Frankfurt, zato je že takoj na začetku zbudila sum Slovanov, ki so v tem programu videli razpad Avstrije. Levica je imela zaslombo v dunajski univerzitetni avli.³¹ Center je bil navadna parlamentarna dvoživka. V njem so sedeli nemški poslanci iz nemških zgodovinskih dežel. Bili so protifrankfurtovci, avstrijski centralisti, nasprotovali so federalizmu Poljakov in Čehov, bili so voljni državni ustroj samo

²⁷ prav tam, str. 436 - 437

²⁸ Fran Zwitter, Slovenski politični preporod 19. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. Zgodovinski časopis 18./1964, str. 102

²⁹ J. Apih, Slovenci, str. 178

³⁰ prav tam

³¹ prav tam, str. 179

malenkostno popraviti. K njim je moč šteti npr. grofe Stadiona, Wildnerja, in Pillersdorfa in še nekatere.³² Na desnici je bil glavni štab slovanske večine in jedro so bili češki poslanci Palacky, Rieger, Bruner, Hauliček, Havelka itd. Imeli so najodločnejši federativni in demokratični program, v svobodomiselstvu pa so nadkrilovali vse demokrate v zboru. Bili so steber protifrankfurtovcev in mnogokrat so se jim pridružili poslanci centra. Z njimi je največkrat potegnila večina slovenskih poslancev: Kranjec, Doljak, Černe.³³

Takoj ob otvoritvi državnega zbora so Poljaki postavili zahtevo po prevajanju nemščine v poljski jezik, ker mnogi Poljaki ne razumejo nemščine. Po burni razpravi so se zedinili, da naj bo občevelni jezik v parlamentu nemščina.³⁴ Na začetku zasedanja sta bili dve ključni vprašanji zemljiška odveza in ustava. Do obeh so se opredeljevali tudi Slovenci. Podprli so načelni preprosti predlog Hansa Kudliča, mladega pravnika iz Šlezije, tlačanskega sina, se je glasil, da je »odslej odpravljeno podložništvo z vsemi izvirajočimi pravicami in dolžnostmi, s tem pridržkom, da se določi, ali z odškodnino ali brez.« Ta zadnji pristavek je potem državnemu zboru celo poletje povzročal velike probleme in razdelil slovenske poslance.³⁵ V drugi tvarini, izdelavi ustave, je imel znamenit pravno-politični nastop slovenski poslanec dr. Kavčič. Zavzel se je, da ustavo »imenujejo konstitucija, ker je to institucija posebne vrste, ki poudarja, da je narod suveren, medtem ko je ustava splošni izraz. Ustava je lahko absolutna, despotična in omejena.«³⁶ Podprla ga je levica in predlog je bil sprejet.

V avgustu so na dolgo razpravljali za in proti odškodnini v vprašanju zemljiške odveze. Nekaj Slovencev: Kavčič, Doljak, Dominkuš in Ulepič, so zagovarjali majhno odškodnino za nekatere dotedanje služnosti.³⁷ Odločno proti odškodnini pa je bil odposlanecv Anton Črne iz Primorske, ki je imel znamenit levičarski govor: »Tu gre za daljši obstoj ali pogin fevdalizma in kaste aristokratske. Aristokracija in absolutizem sta bila nasilnika duhu in imetju človeškemu; duha sta tlačila, imetje pa plenila...Zakaj gre grajščinam odškodnina? Imajo li zanjo pravno podlago? Jaz menim, da odškodnine ne smemo nikomur privoliti; mi stojimo na načelu svobode, ravnopravnosti in bratstva, zato se ne smemo pečati s pitanjem ali gre grajščinam odškodnina ali ne, kajti prišli bi v protislovje s svojim principom. Res je da se ne smemo dotakniti imetja, a tikaj nas mora voditi najstrožja pravičnost. Pred nami stoje aristokracija in poleg nje podložniki. Aristokracija bode zahtevala odškodovanje, podložnik pa poreče: Moj nasprotnik me je tlačil doslej na duhu in telesu in mi plenil imetje, jaz

³² prav tam

³³ prav tam, str. 180

³⁴ prav tam, str. 181

³⁵ prav tam, str. 181

³⁶ prav tam, str. 182

³⁷ prav tam, str. 184 - 185

zahtevam, da mi to povrne.«³⁸ V podobnem duhu je govoril drugi poslanec s Primorske Anton Gorjup in takole zavračal zagovornike odškodnine, ki so jo utemeljevali z lastninsko pravico: »Vi pravite, lastnina je sveta. Zakaj pa se je vendar le dotikate? Najprej pravite, da je podložnost protipravna in nepravilna, a takoj spet trdite, da je lastnina sveta. To je protislovje.« Čez nekaj dni je poslanec Kavčič govoril o pravičnosti razdelitve cerkvene posesti in apeliral na Cerkev, naj se ji prostovoljno odpove.

Konec avgusta, je državni zbor sprejel Kudlichov predlog, da se podložnost odpravi. Državnozborna desnica je predlog dopolnila z določilom, da se mora za nekatera odpravljena bremena plačati odškodnina. Za takšen predlog so od slovenskih poslancev glasovali Doljak, Dominkuš, Miklošič, Rak, Ulepič, proti pa Ambrož, Černe, Dolžan, Gajer, Gorjup, Štercin, Smrekar, ki so zagovarjali odpravo brez odškodnine.³⁹

Odprava podložnosti, čeprav kompromisno z odškodnino, je bila ena najpomembnejših odločitev avstrijskega ustavodajnega Državnega zbora. O drugem pomembnem narodnem problemu je državni zbor razpravljal v nedogled. Že takoj na začetku so se nemški in slovenski poslanci spopadali glede vprašanja uradnega jezika in v tem spopadu so Čehi in Poljaki odločno protestirali, da je samo nemški jezik uradni. Izrecno so poudarili enakopravnost vseh jezikov, sporazumeli so se za kompromis, da je nemščina običajno občevalni jezik v parlamentu.

Ko je konec septembra Državni zbor že izdelal predlog prvega dela ustave: temeljne pravice, ki so bile določene liberalno kot pravice posameznika, se je začela razprava o naravnih pravicah. Toda prekinila jo je oktobrska revolucija radikalne nemškonacionalne levice na Dunaju. Da Državni zbor ne bi padel pod vpliv dunajskih revolucionarjev, ga je cesar prestavil v Kromeriž na Moravsko. To pa je oslabilo zborovo avtoriteto in mnogi poslanci so ga zapustili. Na Češkem in v Sloveniji so nekateri razmišljali na upor, če bi se dunajski velikonemci polastili oblasti v vsej državi. Tako je predsednik ljubljanskega političnega društva Slovenija dr. Martinak pisal v imenu društva slovenskemu patriotu Gurniku, ki ga je v imenu štajerskih Slovencev prosil za oboroženo pomoč v slučaju nemškega nasilja takole: »Ako bode neizogibno (kar pa upamo, da ne bo), da bomo morali prijeti za orožje za svojo stvar, tedaj smo uverjeni, da se za našo stvar vzdigne ves slovenski narod kakor jeden mož.«⁴⁰

³⁸ prav tam

³⁹ prav tam, str. 192

⁴⁰ prav tam, str. 207

Te izjemno korajžne namere so danes Slovincem neznane, so pa dokaz, da so bili nekateri tedanji slovenski politiki kar hrabri in bistri ljudje, ki so se zavedali vseh problemov, pred katerimi je stal slovenski narod in bili pripravljeni na vse. Tako stoji na začetku slovenske demokracije in parlamentarne izkušnje kar velika odločnost dela slovenske meščanske politike. Seveda je vprašanje, kako bi ti slovenski politiki v praksi udeležali odločno optimistično napoved, da vzdignejo enotno vse Slovence v obrambo ogrožen slovenske narodnosti. Vsako nadaljnje razglabljanje, ali bi bilo moč pridobiti za to široke kmečke množice, je danes lahko samo navadna zgodovinska špekulacija. Danes se lahko le strinjamo z Apihom, ki je že leta 1888 zapisal, da je prišlo, k sreči, kmalu do zadušitve oktobrske revolucije na Dunaju in štajerskim Slovincem ni bilo potrebno prijeti za orožje zoper tiste nemške sodeželane, ki so se navduševali za prevratniški pronemški Dunaj.⁴¹ Je pa takšno razpoloženje Slovencev njim samim naprtilo antipatijo dunajskih levičarjev, vključno s Karlom Marxom, ki je prišel spodbujati revolucionarne Dunajčane za priključitev k veliki Nemčiji. Žal je naše marksistično zgodovinopisje dolga desetletja šablonsko razrednodogmatično ponavljalo nemško levičarsko oceno o protirevolucionarni reakcionarni vlogi avstrijskih Slovanov in Slovencev v revolucionarnem letu 1848.⁴²

Proti koncu jeseni in koncu leta 1848 so v slovenskih deželah objavljali v časopisju še naprej članke zoper frankfurtski parlament, zoper Veliko Nemčijo, ter poudarjali pomen marčne revolucije, ki da je odprla pot za svobodo in enakopravnost narodov. Posebno že omenjeni Ljubljčan dr. Martinak je poudarjal, da morajo Slovenci poudarjati samo narodno stališče, ga osvoboditi zgodovinskega prava, kajti samo na osnovi poudarjanja prirodnih narodnih pravic se lahko borijo zoper nasprotnike.⁴³ Slavni zgodovinar nacionalnega problema v habsburški monarhiji Robert Kann je opazil, da so bili Slovenci tisti narod, ki je v habsburški monarhiji prvi stopil na stališče prirodnega narodnega prava zoper zgodovinsko pravo, s katerim so v veliki meri koketirali drugi avstrijski Slovani od Čehov, Poljakov do Hrvatov. Zato je bilo slovensko stališče najbolj inovativno, najbolj demokratično, pa tudi najbolj revolucionarno. Vsi drugi slovanski narodi so terjali avtonomijo, manjšo ali večjo, že obstoječih tradicionalnih svojih narodnih enot, zedinjeno Slovenijo pa je bilo šele potrebno ustvariti. Potrebno je bilo razkosati stare zgodovinske dežele, Štajersko, Koroško, Goriško in Istro po etničnih mejah. Za takšen podvig pa bi bila potrebna izjemna narodova moč in izjemna situacija. Kolikor je že bila situacija leta 1848 izjemna, slovenski narod v tem letu,

⁴¹ prav tam

⁴² glej Edvard Kardelj – Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1939 in številne nove izdaje v času socializma

⁴³ J. Apih, str. 210

ko se je komaj rešil fevdalnega sistema, še ni imel zadostne moči. Moral je še zoreti in rasti v svoji narodni moči in samozvesti in čakati na novo izjemno zgodovinsko situacijo ob koncu 1. svetovne vojne.

V letu 1848 je svoje politične in narodnostne želje samo jasno deklariral v časopisih, z letaki in z nastopi svojih poslancev v dunajskem Državnem zboru. Ž

Od novembra 1848 je ta zbor v okrnjeni sestavi zasedal v Kromerizu. Dne 2. decembra 1848 je prišlo v Avstriji do menjave na prestolu. Zamenjava se je pripravljala in pričakovala že dalj časa. Ta dan pa je v nadškofijskem dvorcu v Olomoucu dotedanji avstrijski cesar Ferdinand vpričo najvišje avstrijske aristokracije in dvorjanov krono izročil svojemu nečaku, komaj 18letnemu nadvojvodu Franci Jožefu. Ta je skupaj z vlado izdal manifest, ki je obljubljal enakopravnost vseh narodov, enakopravnost pred zakonom in sodelovanje narodnih zastopnikov pri zakonodaji, a je tudi jasno govoril, da se cesar nadeja, da se mu bo posrečilo vse dežele in kose države združiti v eno veliko državno telo.⁴⁴ Lepo o narodni enakopravnosti, toda tudi ne skrita namera po državnem centralizmu. Tega nasprotja Slovani niso takoj opazili, tudi zato, ker je tudi njim nova vlada naklonila kakšne drobtinice, čeprav je, kot ocenjuje Apih »kruh hranila za Nemce in Madžare«.⁴⁵

Poraz oktobrske revolucije in pogoji, ki so jih v frankfurtskem parlamentu stavili Avstriji za njen vstop v združeno Nemčijo, so ohladili navdušence velikonemške stranke (levice) v kromeriškem parlamentu. Postala je manj glasna in manj vplivna. Odslej je parlament razpravljal samo o ustavi Avstrije, brez zveze z Nemčijo. Postavljala se je samo dilema, ali federativna, ali centralizirana Avstrija.

Slovenski poslanci so se v Kromerizu pridružili slovanskemu klubu, ki so nasprotniki imenovali desnica, katerega jedro so bili Čehi, pridružil pa so se mu tudi ukrajinski poslanci in nekaj poljskih kmečkih poslancev. Poljaki aristokrati so ostali zunaj. Med njimi in Čehi je bilo veliko nesoglasij. Voditelj kluba je bil Čeh František Palacky, klub se je postavil na strogo narodno in federativno stališče.⁴⁶ Za svojo nalogo si je zadal »podpirati ustavno svobodo avstrijskega cesarstva in posameznih njegovih dežel, narodne in druge politične zadeve avstrijskih Slovanov na podlagi najpopolnejše ravnopravnosti vseh narodnosti v avstrijskem ustavodajnem zboru in pri avstrijski vladi«.⁴⁷

Temu programi je bil precej podoben program nemške levice, ki pa ni bila čisto enotna. V njenem imenu je govoril dr. Löhner, ki se je potegoval »za demokratično

⁴⁴ prav tam, str. 216

⁴⁵ prav tam, str. 237

⁴⁶ prav tam, str. 240

⁴⁷ iz časopisa Slovenija, 20. februar 1849, povzeto po J. Apih, stran 240

monarhijo, enakopravnost vseh narodov, ki pa se more uresničiti samo na ta način, da se vsakemu narodu da samostojna uprava in zakonodaja in da se brez absolutne nujnosti ne pridevajo člani tuje narodnostne skupine upravnemu krogu drugega naroda».⁴⁸ Po njegovem načrtu mora biti Avstrija federativna država peteronarodnih držav: poljske, češke, slovenske italijanske in nemške. K slovenski Avstriji bi pripadla Kranjska, južna Štajerska, Koroška južno od Drave in slovenski del Goriške. Upravni jezik bi bil slovenski, k tej državi pa bi mogla pristopiti tudi Hrvatska in Slavonija. V vsaki državi bi bil poseben parlament, eksekutivo pa bi izvrševali državni tajniki za notranje zadeve, za pravosodje, prosveto, bogočastje, finance in poljedelstvo. Vsaka država bi imela svoje najvišje sodišče. Vse ostalo bi bilo v področju osrednje vlade oz. osrednjega parlamenta, izvoljenega nekoliko po deželnih zborih, nekoliko pa neposredno.⁴⁹

Löhnerjev program je bil program, ki je dajal Slovencem največ – zedinjeno Slovenijo na osnovi narodnostnega načela, čeprav jo ni zaokrožil popolnoma po etnični meji, puščal je Nemcem slovenske kraje na levem bregu Drave in istrske Slovence Italijanom. Toda bil je edini program z nemške strani do konca habsburške monarhije ki je omogočal Slovencem zedinjeno Slovenijo z visokim državnopravnim avtonomnim statusom, katerega Slovenci v tistem času niti še niso postavljali. Temu programu je bila zelo močno podobna ponudba cesarja Karla I. v njegovem manifestu avstrijskim narodom 19. oktobra 1918. Toda tedaj so bili Slovenci zelo prevzeti z jugoslovansko idejo skupne države s Hrvati in Srbi in so Karlov manifest zavrnili.

Le mislimo in špekuliramo lahko, kako drugačen bi bil razvoj avstrijskih narodov in usoda avstrijske države, če bi se ta Löhnerjev načrt udejanjil. Toda ta Löhnerjev načrt je bil popolnoma nesprejemljiv za Čeha, ker bi Češko razdelil na nemški in češki del, Čehi pa so vztrajali pri celovitosti zgodovinske Češke (krone svetega Vavčava). Toda niso bili Čehi tisti, ki so onemogočili Löhnerjev ustavni predlog. To so storili mnogo bolj vplivni avstrijsko nemški konzervativni aristokrati tako imenovanega centra. Ti so zagovarjali program svobodne, enotne, močne Avstrije, ustavne monarhije z enakopravnostjo državljanov, pravico svobodnega razvoja narodov in narodnih asociacij, enakopravnost vseh narodov, ne da bi imel kateri supremacijo, nadalje občinsko samoupravo, torej uresničenje neke vrste demokracije.⁵⁰ Država naj bi se zgradila na liberalnem temelju svobodnih posameznikov, organiziranih v svobodne občine, nad njimi pa bi bili svobodni okraji in nad njimi okrožja. Okraji in okrožja

⁴⁸ J. Apih, str. 241

⁴⁹ prav tam

⁵⁰ prav tam, str 242

bi bili zaokroženi po narodnostnih mejah. Določilo naj bi se, v koliko narodnostnih okrožij naj se razdeli ena zgodovinska dežela, nosilka določene avtonomije. Za Štajersko so predvideli dvoje narodnostnih okrožij: nemško in slovensko, za Kranjsko eno samo slovensko, za Češko tri češka in dve nemški. Narodna okrožja bi soodločala pri volitvah v deželne zbore, kar bi garantiralo neko nacionalno enakopravnost. Narodne spore bi reševalo narodno sodišče, v katero bi pošiljali narodi enako število zastopnikov. Državni zbor bi bil razdeljen v dve zbornici, v narodno zbornico in zbornico dežel.⁵¹ Ta program ni bil federalističen, ampak je dejansko zahteval centralizacijo Avstrije, za Slovence ni bil ugoden.

V razpravo o ureditvi narodnega vprašanja v ustavi so odločno posegali tudi slovenski poslanci. Bili pa so v veliki zadregi, ker njihovih pogledov, utemeljenih samo v naravnem narodnem pravu, niso podpirali Čehi, ki so branili celovitost Češke z argumenti zgodovinskega prava. Kljub temu sta dva Slovenca, dr. Kavčič in dr. Kranjec načelo naravnega narodnega prava. Dr. Kavčič je izjavil, da bi morali pri »razdelitvi države na kronovine zadostiti načelu narodnosti in 'konvenijence' in samo one življe pustiti združene, ki so radi združeni«. Apostrofiral je Palackega, ki je že privolil v narodnostno načelo kot temelj oblikovanja federalnih enot. Kavčič je poudaril, da je to prav, da je najprej potrebno »oteti narodnosti in potem razdeliti državo v narodne dele, sicer bi ostali Slovenci na Štajerskem in Koroškem ter Lahi na Tirolskem ničle. Tako združevanje bi bil nenaravni zakon, ki bi nikdar ne rodil dobrega sadu, nenaravna zveza dežel pa je prekletstvo za človeštvo«.⁵² Kavčič je predlagal naslednje nove dežele: 1. Češko (češki del Češke), 2. nemško Češko (Böhmen), 3. Avstrijo in Solnograško, 4. nemški del Štajerske in vso Koroško, 5. Slovenijo (slovenski del Štajerske, Kranjsko in Slovensko Primorje), 6. Šlezijo, 7. Moravsko, 8. nemške Tirole, 9. laške Tirole, 10. laško primorje, 11. Dalmacijo, 12. Poljsko, 13. Rusinsko Galicijo in 14. Bukovino. Pri očrtu teh dežel ni bil najbolj dosleden v svojem narodnopravnem stališču; toda temu stališču je dal tako močne argumente, da se mu je uklonil sam Palacky, ki je pristal na razdelitev zgodovinske Češke. To je dokaz, kakšen silen vpliv je imela moč prebujenega nacionalizma, ki se je stopnjevala in določala vso politiko Avstrije do njenega razpada.

Slovenski poslanec dr. Kranjec, je imenoval Kavčičev načrt »idejal Slovenije«. Poudaril je, da tudi na slovenskem Štajerskem narod želi ločitev od severnega nemškega dela in združitve z Ljubljano. Razložil je, da dokler se ne izvede narodno načelo, se ne more

⁵¹ prav tam, str. 242 - 243

⁵² prav tam, str 158

govoriti o enakopravnosti v šoli, kajti na slovenskem Štajerskem so kar nemške šole, ki se nič ne ozirajo na slovenščino.⁵³

Kavčičevemu predlogu so nasprotovali Nemci, Poljaki in tudi nekaj Čehov in predlog zavrnili. Ustavni odbor je sprejel predlog nemškega poslanca Brestla, zastopnika parlamentarne stranke centra, ki je v bistvu ohranjal zgodovinsko pravo in zgodovinske dežele. Toda tudi ta predlog ni bil relevanten, kajti predno je postal ustavni del, je bi Državni zbor razpuščen.

Predstavitev dela slovenskih poslancev v Državnem zboru bi bila nekompletna, če ne bi omenili njihovega sodelovanja v razpravi o še drugih pomembnih vprašanjih, tako na primer o temeljnih pravicah, ki so bile zapisane v prvih členih ustave. Ko je predstavnik vlade, notranji minister grof Stadion, nasprotoval prvemu členu ustave: »vsa oblast izvira iz naroda«, so se vsi Slovenci podpisali pod protest slovanskega kluba in levice, kar je predstavljalo precejšnjo zborovo večino.⁵⁴ Za predlog člena, ki je predvideval odpravo smrtne kazni za politične delikte, je govoril dr. Ambrož. Za svobodno selitev oseb in imetja je ob čeških poslancih govoril dr. Kranjec. O osebnih svobodah, ki so uravnale pravico Cerkve in bile zapisane v ustavnih členih 13 do 19, so Slovenci Kavčič, Ulepič, Ambrož zavzemali liberalna stališča o svobodi veroizpovedi in bogočastja.⁵⁵

Pri vprašanju kompetenc dežel (federalizem) in centralne vlade (centralizem) je slovanski klub zagovarjal pravice prvih, toda podprli ga niso vsi Slovenci. Slovenci tudi niso enotno glasovali glede določbe posrednih in neposrednih volitev za Državni zbor.

Dne 2. marca 1849 je starosta ustavnega odbora poslancem državnega zbora naznanil, da je ustavni načrt izdelan in da se lahko začne o njem splošna razprava, katere začetek je predlagal za 15. marec, da se na ta način počasti obletnico marčne revolucije.⁵⁶

Toda sile starega reda in absolutističnega režima, ki so se do tega časa nekako konsolidirale in z vojaškimi zmagami nad revolucionarji na Češkem, Ogrskem, v Italiji in na Dunaju, so izvedle politični protirevolucionarni prevrat. Nanj so se pripravljale že od konca leta 1848, ohrabrene z uspehi protirevolucije tudi na Nemškem, kjer je frankfurtski parlament izgubil vsako realno moč in veliko moralnega političnega prestiža. Tako so se avstrijske konzervativne reakcionarne sile, aristokracija, vojska in uradništvo s podporo Cerkve, odločile preprečiti, da bi Državni zbor v Kromerizu izdal ustavo, ki bi le bila otrok marčne revolucije, saj bi uzakonjala številne liberalne osebne svoboščine, demokracijo z narodno

⁵³ prav tam, str. 260

⁵⁴ prav tam, str. 245

⁵⁵ prav tam, str. 249

⁵⁶ prav tam, str. 270

suverenostjo, vlado odgovorno parlamentu, svobodo tiska in meščansko gardo. Te sile so prišepnile novemu mlademu cesarju Francu Jožefu, da je 4. marca podpisal cesarski manifest, s katerim je ukazal konec zasedanja Državnega zbora in njegov razpust. Cesar je v manifestu državnemu zboru očital, da ni izpolnil pričakovane naloge, da prerodi državo z novo ustavo in »združi na vzajemni podlagi vse dežele«.⁵⁷

Cesar je zatrdil, da se je z zmagami avstrijske vojske na Ogrskem približal preporek enotne Avstrije, ki da mu je smoter življenja in da mora to podlago zavarovati z vztrajnostjo. To pa mora narediti prava ustava, ki jo žele narodi.⁵⁸

Marčna ustava ni mogla izvesti popolnega povratka na stari fevdalni red niti ne vzpostaviti popolnega absolutizma. Marčna ustava je vsebovala nekaj formulacij, ki so po obliki spominjale na formulacije v liberalnih ustavah, dejansko pa je bila velik korak nazaj in je zagotavljala močno centralistično državno oblast. Državni zbor naj bi bil dvodomen, gornji dom naj bi bil sestavljen iz zastopnikov deželnih zborov (ki so bil dejansko nosilci konservativnih stremeljenj), spodnji dom pa naj bi tvorili neposredno izvoljeni poslanci. Volilna pravic je bila neprimerno bolj omejena kot je bila pri volitvah v konstituantu.⁵⁹

Marčno oktroirano ustavo je ponovno ocenil Josip Apih že leta 1888: »Oktoirana ustava je bila delo centralističnih očetov, samo da jej je tu in tam še ostalo nekaj federalističnih potez, v zadnjem oziru se je ohranjala pičica nekdanjega značaja Avstrije. A glavni značaj je ustavi vtisnil centralizem... Vladnim možem je centralizem v vojni bil osnova za državo... Poleg tega pa niti centralisti niso mogli prezirati razlikosti med deželami in narodi velike Avstrije, katerih žive pravice niso podlegle niti reakciji niti revoluciji. Oktoirana ustava je priznava zgolj akademsko naravnano ravnopravnost, ko je oznanjala, da so se narodi poravnopravili in da ima sleherni narod neomejeno pravico braniti in gojiti svojo narodnost in jezik in da se morajo šole v narodnostno mešanih krajih urediti 'primerno potrebam vseh narodnosti'«. ⁶⁰ Apih še navaja oceno znamenitega nemškega nacionalnega sociologa Gumplowieza, da je s tem odstavkom zakonodajalec hotel samo zadostiti »frazi iz političnega hrupa, ki je še donela kot silna zahteva. Gumplowiez še pravi, da se ta princip 'ne da' oživetvoriti v dejanje do današnjega dne. Ni se še pojavil državni krmur, ki spravi v zaželeno soglasje oba pojma 'narodnosti' - narodnost 'narodov' in narodnost avstrijsko in

⁵⁷ ptav tam, str. 288

⁵⁸ prav tam

⁵⁹ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, str. 435

⁶⁰ J. Apih, nav. Delo, str. 289

vendar sta po njegovem tako popolnoma ravnopravni – vsaka v svojem krogu, da ni svoboda uresničena, dokler velja za vladni aksiom, da sta si nasprotnici.⁶¹

Ta v glavnem centralistična ustava Slovincem ni izpolnila največje želje in potrebe zedinjene Slovenije. Ostali so še nadalje razcepljeni na dežele – do konca habsburške monarhije. Pričakovali so, da bodo za ta cilj mogli agitirati in ga doseči v avstrijskem parlamentu. Toda ta upanja se niso uresničila.

Najprej ustava na vrhovni državnopravni oblastni ravni sploh ni zaživela in državni zbor, ki je bil predviden z njo, ni zaživel.⁶² Prispevala je le, da se je monarh s plemstvom in birokracijo utrdil na oblasti in mogel 31. oktobra marčno ustavo enostavno ukiniti in vpeljati za deset let čisti absolutizem – ki je po ministru Bachu dobil ime Bachov. Absolutizem je bil v prvi vrsti instrument boja proti separatizmu Madžarov, ki so jih tako lažje držali v pokornosti. Toda politično je prizadel tudi Avstriji zveste Čehe, Hrvate in Slovence. Pri slednjih je povzročil onemogočanje vsakršnega političnega življenja. Na gospodarskem in socialnem planu je sicer Bachov o obdobje v Avstriji doba velikega napredka: uvedba občin, izvedba zemljiške odveze in hiter industrijski razvoj, pri čemer je participiral tudi slovenski narod. V Avstriji je takšno stanje brez parlamenta in ustave trajalo deset let. Prvi pravni akt, ki je samo via facti pomenil podlago za začetek nastajanja ustavnosti je Avstrija dobila oktobra 1860 s tako imenovano oktobrsko diplomo. Oktobrska diploma, cesarski akt, ni v bistvu bila nič drugega kot deklaracija o enotnosti habsburške monarhije, ki se je sklicevala na pragmatično sankcijo in v kateri je cesar obljubil, da hoče uvesti zakonodajo v sodelovanju z deželnimi zbori in državnim svetom.⁶³ Z imenom državni svet se je nakazovalo, da tu ni mišljen pravi suvereni demokratični parlament. Februarja 1861 je sledil še nov patent, februarski, ki je vseboval red in oblike za izvajanje oktobrske diplome. Z njim je cesar objavil »temeljni zakon« o državnem zastopstvu, torej o sestavi predstavniškega telesa za vso državo, vključno ogrsko polovico. Z novim državnim zborom je bil v Avstriji prvič dejansko uveden dvodomni sistem v klasični obliki, ki je izražal kompromis med plemstvom in buržuazijo. Gornji dom je predstavljal plemstvo vseh vrst, od visokega, ki je v njem imelo stalni sedež, do srednjega in nižjega, iz vrsta katerega je zastopnike imenoval cesar. Dvodomni sistem je ostal v veljavi do razpada Avstrije. Seveda z odločilno besedo poslanske zbornice.⁶⁴

S februarским patentom je v Avstriji nastal pluralizem ustavnih aktov, saj je na njegovi podlagi moč šteti med ustavne zakone ne le njega samega, temveč tudi oktobrsko

⁶¹ prav tam

⁶² S. Vilfan, navedeno delo, prav tam

⁶³ prav tam

⁶⁴ prav tam

diplomo, temeljne zakone o državnih in deželnih zastopstvih in tako dalje. Število ustavnih aktov se je še pomnožilo februarja 1867 z avstrijsko-madžarskim sporazumom o dualizmu, ki je imel pravno obliko cesarskega reskripta. Z njim so določili skupne zadeve obema dualističnima deloma: vojsko, zunanjo politiko in finance. Po tem pa sta vsaka državna polovica 21. decembra 1867 dobili svoje različne ustavne akte.

Avstrijski politolog Anton Pelinka ocenjuje obdobje 1860 – 1867 kot predparlamentarno in pravi, da se je šele z ustavo 21. decembra začelo parlamentarno obdobje, čeprav tudi takrat nepopolno.⁶⁵

V čem temelji ta zadeta ocena? Kot smo že navedli, oktobrska diploma in februarski patent nista prinesla suverenega parlamenta. Parlament, »državni svet«, je dobil samo participativno vlogo pri zakonodaji, odločilna je ostala cesarju. Parlament je imel v bistvu samo posvetovalno funkcijo.⁶⁶ Februarski patent mu je odmeril kompetence, toda ni mu dal odločilne pravice sklepanja proračuna in vlade in ministri niso bili odgovorni parlamentu. Šibkost »državnega sveta« je bila njegova izvolitev. Ni bil voljen direktno, ampak sestavljen posredno, iz delegatov deželnih zborov. Patent je določal tudi volilne rede za deželne zbore. Velika pomanjkljivost je bila nedemokratičnost volitev, po kateri so se volili deželni zbori, to je tako imenovani kurialni sistem (nemško-avstrijska posebnost, izvirajoča iz nepopolne meščanske liberalne revolucije 1848), ki je razdelil vse prebivalstvo na tri volilne skupine. Tako je socialno- politično najvišja aristokracija imela posebno privilegirano vlogo; za izvolitev enega poslanca iz njene skupine je zadoščalo zelo malo število glasov. Iz meščanske skupine so potrebovali že precej večje število glasov, največ glasov pa je bilo potrebno zbrati poslancu podeželske kmečke kurije. Meščanska skupina je pošiljala svoje zastopnike, zbrane v trgovskih in obrtnih zbornicah, še v t. i. četrto kurijo.

Slovenski narod in slovenski poslanci so v letih 1861 – 1867 sodelovali v nekakšnem predparlamentarnem načinu političnega soodločanja. Svoje parlamentarne poslanca (poslance v državni svet) so dobili posredno z volitvami v deželne zbore. Kandidiranje za te volitve je potekalo precej neorganizirano. Ni bilo še političnih strank. Slovenska stranka pa se je le šibko organizirala. Ponekod v okrajih so nastajali volilni odbori, mnogokje so se kandidati ponujali in prijavljali kar sami.⁶⁷

Ljudstvo je v glavnem pozdravljalo februarski patent, zaradi tega, ker je odpiral možnost ljudstvu sodelovati pri oblasti in da po mirni poti doseže pravo ustavo, kot so pisale

⁶⁵ Reiner Nick, Anton Pelinka. *Parlamentarismus in Österreich*, Wein München 1984, str. 29

⁶⁶ prav tam

⁶⁷ V. Melik, O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja. ZČ 18/1964, str. 156 - 157

Novice,⁶⁸ čeprav je patent vzpostavljajl močan državni centralizem. V glavnem sta se pri volitvah v deželne zборе spomladi 1868 prepletali dve vrsti boja, boj med liberalnimi in konservativnimi ali klerikalnimi nazori in boj za pravice slovenščine oz. proti njim.⁶⁹ Splošno razpoloženje je bilo ostro proti vsemu konservativnemu, tako nihče ni hotel veljati za konservativca. Slovenci so imeli proti sebi liberalne Nemce oz. Italijane, ki so bili narodnostno nestrpni, pa tudi državne uradnike, ki so bili s slovenskimi narodnimi zahtevami za pravico slovenščine v šoli in uradih, ogroženi v svoji eksistenci. Oni sicer tega svojega nasprotovanja niso kazali javno, ampak izražali najboljše želje za napredovanje slovenščine, računajoč, da se slovensko narodno gibanje ne bo razvilo s takšno silo in bo moč Slovence obdržati pod vplivom konservativne ali liberalne nemške politične usmeritve.⁷⁰

Tako so Novice za poslance priporočale ljudi, ki so se izjavljali za Slovence ali so se jim vsaj delali prijazne (npr. Dragotin Dežman, vitez Waser iz Ptuja ali Karel Wurzbach). Ti so pozneje prešli v nemški tabor. V vseh deželnih zborih, kamor so Slovenci volili, so leta 1861 poslali le 23 poslancev slovenske politične orientacije, kar je bilo razmeroma malo. Na naslednjih volitvah, 1867, ko je slovenska narodna stranka nastopila bolj organizirano, je dobila kar 44 poslancev.

Tako izvoljeni deželni zbori s šibkim zastopstvom zavednih Slovencev tudi niso v dunajski parlament (državni svet) poslali dosti Slovencev. Državni svet bi moral šteti nekaj čez 330 poslancev, toda volitve vanj je bojkotirala cela ogrska polovica, vključno s Hrvati. Dejansko je volila samo zahodna polovica in poslala zastopnike na Dunaj. Dejansko so bili med dvesto izvoljenimi člani državnega sveta le trije Slovenci: iz Kranjske dr. Lovro Toman, iz Goriške Anton Černe in Gorjup.⁷¹

Državni zbor, uradno državni svet, se je takoj v začetku razcepil v dva oz. tri tabore. Zunanji kriterij za razdelitev je bilo kompetenčno vprašanje pristojnosti državnega zbora oz. deželnih zborov. Levica in center sta se zavzemala za večjo moč in pristojnost centralnega parlamenta in centralne oblasti. Desnica pa je zagovarjala čim večjo avtonomijo dežel kot zgodovinsko političnih individualnosti. Prve so a kratko imenovali centraliste, druge federaliste. Simbol prvih je bil februarski patent, drugih oktobrska diploma.⁷² Skupina centra je bila zelo majhna in je nihala med obema. Desnico je sestavljala večina slovanskih poslancev (Čehi in Poljaki), levico pa so predstavljali nemški, zvečine liberalni poslanci, iz

⁶⁸ prav tam

⁶⁹ prav tam

⁷⁰ prav tam, str. 158

⁷¹ prav tam, str. 160

⁷² prav tam, str. 161

cele monarhije. Lovro Toman je na prvih sejah sedel s poslanci levice. Sodobnik dr. Valentin Zarnik je takšno njegovo sedežno pozicijo z njegovo takratno solidarnostjo s kranjskimi poslanskimi tovariši, ne pa z njegovi idejno-političnim prepričanjem,⁷³ ki ga je kmalu pripeljalo v slovanski klub desnice. Oba primorska poslanca sta se pridružila klubu centra, v katerem so sedeli Ukrajinci, Romuni, mnogi nemški poslanci veleposestniki in nekaj italijanskih.

Centralistične težnje so odgovarjale pogledom nemške liberalne buržuazije in birokracije, po gospodarski in politični nadvladi nad nenemškimi narodi. Slovani pa so centralizem enačili z germanizacijo: »Avtonomisti se potegujejo za avtonomijo zato, da bi lažje ohranili svojo narodnost« (Palacky).⁷⁴

Slovincem v njihovi razcepljenosti na celo vrsto zgodovinskih dežel avtonomija le teh ni mogla veliko koristiti. Edina rešitev zanje bi bila zedinjena Slovenija, program spočet v letu 1848. Zato so se na začetku nove dobe v peticiji k Schmerlingovi vladi obrnili z željo, da se vse slovenske pokrajine združijo v eno »pokrajinsko poglavarstvo«,⁷⁵ kar je med vladajočimi Nemci naletelo na hud odpor.

Pojasniti je še potrebno, da parlamentarni klub desnice, ki so ga sestavljali Slovani, nikakor ni bil tako katoliško konservativen ali celo reakcionaren, kot so mu očitali nasprotniki z levice. Tudi levica – vladna stranka, ki se je rada označevala za liberalno, ni bila vsa liberalna. Poleg resničnih liberalcev, ki so bili navdušeni pristaši ustavnega parlamentarnega sistema z ministrsko odgovornostjo in s prizadevanjem za vrsto liberalnih zakonov, za garancijo državljanskih pravic, so bili v tem klubu tudi veleposestniki, ki so bili pravi konservativci.⁷⁶ Takšna sestava parlamentarnih klubov je tudi povzročala njihove zelo zanimive osupljive opredelitve pri konkretnih idejnopolitičnih vprašanjih. Tako so v razpravljanju o zakonu o varstvu osebne svobode, katerega izredno liberalni predlog je podal Čeh Klaudy novembra 1861, zanj glasovali Čehi, Poljaki, Slovenca Toman in Černe, vsi Italijani in nekaj nemških levičarjev, proti pa vsa večina nemških liberalnih poslancev in vsa duhovščina. Ravno tako je bilo februarja 1862, ko je za uvedbo porotnih sodišč pri tiskovnih pravnih glasovala skoraj vsa desnica, proti pa levica in center skupaj z vlado.⁷⁷

Trije slovensko zavedni poslanci, Toman, Černe in Gorjup v državnem zboru niso nastopali enotno, z izjemo narodnih zahtev, ki so jih zvečine podpirali vsi skupaj. O drugih

⁷³ prav tam

⁷⁴ prav tam, str. 162

⁷⁵ prav tam

⁷⁶ prav tam, str. 163

⁷⁷ prav tam, str. 165

vprašanih so glasovali različno, nekako solidarno s svojimi poslanskimi klubi. Najaktivnejši slovenski poslanec v času Schmerlingovega režima je bil dr. Lovro Toman, ki je od spomladi 1861 postavljaj številne interpelacije in predloge glede enakopravnosti slovenščine v šolah in na sodiščih. Dva njegova predloga v govorih maja in junija 1862 o enakopravnosti jezika na sodiščih in uradih, je podprla celo vlada in sta bila sprejeta v zakonu.⁷⁸

V slovenski zgodovinski literaturi je najbolj jasno oceno dela slovenskih poslancev v Schmerlingovi dobi okrnjenega parlamentarizma podal Vasilij Melik, na osnovi pregleda stenografskih beležk sej državnega zbora (državnega sveta) v svoji študiji v Zgodovinskem časopisu leta 1964.

Vodstvo slovenskega narodnega gibanja, takrat zbrano okrog dr. Janeza Bleiweisa je pozitivno pisalo o delu slovenskih poslancev na Dunaju. Novice so podpirale politiko parlamentarne desnice in niso skrivale svojega razpoloženja proti Schmerlingovi vladi in centralizmu. Nikjer pa niso kritizirale Černeta, ker se ni pridružil klubu desnice, obratno tudi Černeta so hvalile, ker se je potegoval za pravice slovenskega jezika. V Schmerlingovem obdobju še ni zaznati v slovenskem narodnem gibanju posebnih znakov klerikalizma. Novice v programskih člankih poudarjajo narodnost in narodni program in ne govorijo o veri potrebi obrambe katoliške Cerkve. Tudi slovenski poslanci na Dunaju ne nastopajo z govori v korist vere v diskusiji o konkordatu, ki ga liberalci napadajo in hočejo ukiniti, ampak govore o narodnih, jezikovnih in gospodarskih problemih, Toman celo nekaj o mednarodni politiki. Slovenski poslanci nastopajo v narodnih zahtevah zmerno in se ne pridružijo ostri opoziciji in abstinenci Čehov ob koncu Schmerlingove vlade 1865.⁷⁹

Poudarjanje proticentralističnih stališč in zavzemanje za narodno avtonomijo, ki jo je slovenski poslanski klub v državnem zboru na Dunaju videl v avtonomiji zgodovinskih dežel (zgodovinska Češka), je leta 1865 precej slovenskih političnih voditeljev predvsem v domovini, zapeljal na idejo o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja s pomočjo neke zgodovinske politične tvorbe. V ta namen so obudili v spomin in argument nekdanjo zgodovinsko tvorbo Notranjo Avstrijo, v kateri bi bili lahko združeni vsi Slovenci. Takšen program so sprejeli na shodu vodilnih političnih mož 25. septembra 1865 v Mariboru, na katerem so prevladovali konservativni prvaki. Kljub temu sta ta program podprla Korošca Einspieler in Matija Majar – Ziljski, duhovnika, ki nista bila konservativca. V programu so rešitev slovenskega vprašanja v takšni Notranji Avstriji, v kateri bi Slovenci predstavljali samo 43% prebivalstva, videli v ustanovitvi dveh narodnih zbornic: nemške in slovenske, ki

⁷⁸ prav tam, str. 168

⁷⁹ prav tam, str. 169 - 170

bi ostajala poleg splošne deželne zbornice in bi urejala zadeve v deželi. Program se med Slovenci ni prijel, pa tudi nemške vladajoče elite so ga odklonile.⁸⁰ Mladoslavenski politiki so ga kritizirali in poudarili, da je edini program Zedinjena Slovenija rešitev za Slovence.

Leta 1865 je padel nemško liberalni centralistični Schmerlingov režim februarskega patenta. Nadomestil ga je Belcredijev, ki si je z obljubo usmeritve na oktobrsko diplomo poskušal najti kompromis s Čehi. Zato so ga Slovenci sprva pozdravili, toda ta jim ni prinesel nobene spremembe in so bili nad njim dokaj razočarani.⁸¹

Avstrijski poraz v vojni s Prusijo je pomenil veliko prelomnico v avstrijski zgodovini. Ta vojna je pomenila zmago nacionalne ideje. Avstrija je bila izključena iz Nemčije in je bila prepuščena svojim narodnostnim problemom. Ti so postajali v njej vse bolj zaznavni in ostri. Tudi slovenska politika je dvignila glavo. Liberalni mladoslavenci (Luka Svetek) je v Novicah objavil udarni članek o narodni ideji: »Narodna ideja je zavladal svetu. Topovi so pri Solferinu in Sadovi razdejali stare historične ideje in pometli stare historične meje.« Poudarjal je, da staro propada in raste novo, to novo pa je ideja zedinjene Slovenije, temelječa na narodnem pravu brez zgodovinske podlage.⁸²

Januarja 1867 je novi režim razpisal nove volitve za deželne zbore, da bi preko njih dobil nov državni zbor, ki naj bi uredil odnos z ogrsko polovico države oz. s tamošnjim vladajočim narodno – Madžari. Na teh volitvah je prvič organizirano nastopila slovenska narodna stranka in volitve so Slovincem prinesle velik uspeh.⁸³ V podeželskih, kmečkih okrajih, skoraj vseh dežel z izjemo Koroške in Istre, je slovenska stranka dobila vse mandate. Slovenci pa so se dobro odrezali tudi v mestni kuriji na Kranjskem, kjer so dobili 9 od 10 poslancev. Na Štajerskem so tudi že nastopili v mestni kuriji, žal brez uspeha. Volitve so v celoti pomenile veliko politično afirmacijo slovenskega naroda, zaradi katere je mladoslavenc dr. Zarnik lahko upravičeno v Novicah zapisal: »Zdaj šele moremo prosto dihati, zdaj šele smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu, da živi, da se zrelo politiško giblje in da nismo samo narodopisen pojem.«⁸⁴

Februarja 1867 je dvor sklenil dualistični sporazum z Madžari, predvsem na pritisk nemške liberalne buržuazije. Z njim je bila habsburška monarhija v bistvu razdeljena na dve državi, kjer sta si oblast zagotovili vladajoči eliti nemškega in madžarskega naroda.

⁸⁰ Gestrin – Melik, Slovenska zgodovina, Ljubljana 1966, str. 146

⁸¹ V. Melik, Slovenska politika ob začetku dualizma, Zgodovinski časopis 22/1968, str. 29

⁸² prav tam

⁸³ prav tam, str. 31

⁸⁴ prav tam, str. 32

Današnja pravna in politološka teorija državnopravno stanje v habsburški monarhiji po uvedbi dualizma imenuje dvodržavje. Vsaka državna polovica je bila v bistvu država zase, imela je svoj parlament, svojo vlado, svojo zakonodajo in svojo ustavo.

Sporazum je namreč določal razmerje med obema državnima zboroma, avstrijskim in ogrskim. Zakonodajno pravico v skupnih zadevah sta po ustreznem zakonu imela oba zbora skupaj po svojih delegacijah. Avstrijska je štela 60 članov, od katerih jih je eno tretjino imenovala gosposka zbornica, dve tretjini pa poslanska zbornica. Ta je bila vezana na ključ, po katerem so bile dežele udeležene v delegaciji. Po tem ključu je Štajerska imela dva člana, druge dežele s slovenskim prebivalstvom pa po enega. Delegaciji obeh državnih zborov sta praviloma zasedali in sklepali vsaka zase, medsebojno pa sta občevali pismen. Za sprejem zakona je bilo potrebno soglasje obeh. V slučaju nesoglasja pa na skupni seji absolutna večina navzočih.⁸⁵

Cesar je 4. februarja 1867 državni zbor spremenil v izrednega v ustavodajnega, kajti moral je opraviti mnoge zadeve ustavnopravnega značaja, to je potrditi dualistični sporazum in nato sprejeti ustavo avstrijske državne polovice. Glede vseh teh vprašanj med avstrijskimi narodi in med njihovimi poslanci, izvoljenimi januarja v državni zbor, ni bilo enotnosti. Nekateri narodi, npr. Čehi, so celo nasprotovali udeležbi na sejah zbora in tudi potrditvi dualizma. Slovenski poslanci, ki jih je bilo sedaj v državni svet izvoljenih 8, to je 5 iz Kranjske: Dr. Toman, Svetec, župnik Pintar, dr. Klum in grof Barbo, dva iz Štajerske, Lipold in Lenček ter eden iz Goriške, dr. Černe, so odšli na Dunaj z nekakšnim protidualističnim mandatom slovenske politike.⁸⁶

V začetnih razpravah v državnem zboru sta tako dr. Toman in Svetec govorila proti dualizmu. Ko pa so pred končnim glasovanjem 5. junija Poljaki naznanili, da bodo glasovali za dualizem, so bili Slovenci stisnjeni v škripec in so se v stiski odločili glasovati za dualizem, z izjemo Pintarja in Barba.⁸⁷ Radikalni politiki, predvsem mladoslovenci v domovini, so jim očitali nenačelnost in oportunizem. Poslanci so na to odgovarjali, da so za svoj glas za dualizem za Slovence od novega ministrskega predsednika Beusta dobili koncesijo v prid slovenščine v šolah in uradih, ki pa so dejansko bile minimalne.⁸⁸

Slovenski poslanci se nato v pripravi štirih temeljnih ustavnih zakonov (o izvršni oblasti, o sodni oblasti, o ustanovitvi državnega sodišča in o splošnih pravicah državljanov) niso javljali k razpravi. Z izjemo dr. Tomana, ki je bil član ustavnega odbora. On je aktivno

⁸⁵ S. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 439

⁸⁶ V. Melik, *Slovenska politika ob začetku dualizma*, str. 33 - 34

⁸⁷ prav tam

⁸⁸ prav tam

sodeloval v odboru in znameniti člen 19 temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov, ki govori o enakopravnosti narodnosti, je dobil svojo formulacijo v veliki meri prav po Tomanovem prizadevanju.⁸⁹

Ustavo, ki je bila v bistvu samo zbir številnih zakonov, je cesar sankcioniral 21. decembra 1867. Tako različni zakonodajni akti, ki so urejali ustavne poteze Avstrije, so tvorili nepregledno celoto, ki naj bi nadomeščala pravo ustavo. Tako je bila avstrijska ustava zadnjih petdeset let obstoja monarhije »gibka ustava«.⁹⁰ Za razliko od podobne angleške, pa je bila avstrijska mnogo manj vezana na trdne zgodovinske principe in na usidrane pojme o ustavnih pravicah državljanov, čeprav so bile te v avstrijski ustavi oz. v t.i. temeljnem zakonu razmeroma velike.

Tudi avstrijski parlament po letu 1867 še vedno ni bil pravi demokratični suvereni predstavnik ljudstva oz. narodov Avstrije. Toda vseeno moramo to leto imeti za leto rojstva avstrijskega parlamentarizma, ki se je potem kljub nepopolnosti razvijal in kontinuirano izpopolnjeval do začetka prve svetovne vojne. Napredovala je volilna pravica državljanov in demokratiziral se je postopek volitev v parlament. V tem kontinuiranem razvoju so bili pravni okviri za parlamentarizem stabilizirani.⁹¹ Toda avstrijski parlament vse do konca monarhije ni postal odločilna instanca avstrijske politike: slabil ga je dvodomni sistem, neodgovornost ministrov pred parlamentom, torej nadmoč vlade in cesarja, ki sta mogla uveljavljati politiko proti parlamentarni večini. Cesar pa je dobil tudi pravico izdajati izredne odloke z zakonsko močjo, kar je zadnjih letih monarhije počel često. Avstrijski parlamentarizem je ostal ustavna ustanova drugega ranga. Odločilne politične procese je cesarska vlada po potrebi speljala mimo parlamenta.⁹² Nek poslanec avstrijskega parlamenta je pred 1. svetovno vojno slabost svojega parlamenta izrazil takole: »Avstrijski parlament je najšibkejši, če ne med vsemi na svetu, potem pač med vsemi v kulturnem svetu.«⁹³ To je bila pač pikra, ostra in najbrž preostra sodba v nekem položaju in trenutku, ki jo gre jemati tudi malo metaforično.

Avstrijski parlament je bil s svojim položajem in dejavnostjo le demokratična institucija, ki je veliko prispevala k vsestranskemu razvoju države in napredku demokracije. V takšni instituciji, v takšni šoli demokracije, so sodelovali tudi Slovenci po svojih zastopnikih, od leta 1868 dalje vse bolj številno in vse bolj demokratično izvoljenih.

⁸⁹ prav tam

⁹⁰ S. Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 436

⁹¹ Reiner Nick, Anton Pelinka, *Parlamentarismus*, str. 29

⁹² prav tam, str. 33 - 34

⁹³ prav tam, str. 33 - 34

V prvem postdualističnem obdobju so slovenski poslanci v državnem zboru ubirali oportunistično politiko prilagajanja vladi, glasovali zvečine za njene predloge in poskušali od nje izsiliti majhne koncesije v prid veljave slovenščine v uradni rabi na Slovenskem. Takšno ravnanje je prevzel celo nekdanj radikalni liberalni narodnjak Luka Svetec. Zaradi tega so bili on in državnozbornski poslanci deležni kritike radikalnih narodnih politikov v domovini in študentov na Dunaju.⁹⁴

Med temi politiki v domovini je spomladi dozorela odločitev nastopiti za narodne zahteve, za zedinjeno Slovenijo z organiziranjem številnih množičnih ljudskih shodov – taborov. Vodilno vlogo pri njihovi organizaciji so imeli liberalni mladoslovenci, toda kmalu so jim družno pritegnili tudi staroslovnski prvaki. Poimenovanje staroslovenci in mladoslovenci ne označuje generacijske razlike, pač pa razliko v nazorih in pogledih kako voditi slovensko politiko.

Tabori so se organizirali od avgusta 1868 do avgusta 1871, vsega skupaj 18, po vseh slovenskih deželah. Na Štajerskem jih je bilo 5, na Goriškem 4, na Kranjskem 4, na Koroškem 3 in v Istri 2. Prvi tabor so organizirali mladoslovenski narodnjaki 9. avgusta 1868 v Ljutomeru. Udeležba na taborih je bila pet – do osem tisoč ljudi, na taboru v Vižmarjih pri Ljubljani skoraj 30 000. Na dnevnih redih taborov so bile predvsem zahteve po zedinjeni Sloveniji, po enakopravnosti slovenskega jezika, po uvedbi slovenščine v šole in urade, tudi Cerkevne, po ustanovitvi šol raznih vrst, zlasti kmetijskih, tudi univerze ter vrsta splošnih in lokalnih gospodarskih potreb: znižanja davkov, gradnja železnic, ustanavljanje gospodarskih društev, zavarovalnic in posojilnic. Centralna točka je bila vedno zahteva po zedinjeni Sloveniji. O zahtevah so vedno sprejeli resolucije. Preko taborov so se kmečke množice aktivirale za politični program.⁹⁵ Tabori so se končali konec leta 1871, ko jih je prepovedala Hohenwartova vlada, čeprav so jo Slovenci podpirali.

Vzporedno s postavljanjem zahtev po zedinjeni Sloveniji na taborih so slovenski politiki to zahtevo postavljali tudi v deželnih zbora nekaterih dežel, v katerih so bili zastopani. To sta storila v štajerskem deželnem zboru.^{96 97 98}

⁹⁴ V. Melik, Slovenska politika v začetku dualizma, str. 36

⁹⁵ prav tam, str. 38

⁹⁶ prav tam, str. 38 - 39

⁹⁷ prav tam, str. 39

⁹⁸ prav tam, str. 39

Kranjski deželni zbor se je šele naslednje leto 30. avgusta 1870 v adresi jasno izrekel za zedinjeno Slovenijo, za »združitev vseh pokrajin, koder prebiva slovenski narod, v eno administrativno in kolikor mogoče državnopravno celoto.«⁹⁹

Poleg omenjenega najvažnejšega političnega vprašanja vzpostavitve zedinjene Slovenije, so Slovence politično vznemirjala še druga. To je bilo ob koncu šestdesetih let vprašanje odprave konkordata, ki so jo zahtevali nemški liberalci. Najpomembnejše dokumentirane študije Vasilija Melika kažejo, da Slovenci kakšnega posebnega klerikalnega stališča niso zagovarjali, da pa so po drugi strani liberalni mladoslovenci, ki so začeli spomladi 1868 izdajati svoje glasilo Slovenski narod, polni spoštovanja do katoliške vere in do Cerkve in poudarjajo globoke korenine, ki jih imata obe dve v slovenskem narodu.¹⁰⁰

Drugo vprašanje, ki je leta 1870 in 1871 pretresalo Slovence je bilo, ali bo Avstrija obstala ali si jo bo priključila Prusija. Tega drugega so se Slovenci zelo bali. V dilemi ali Prusi ali Rusi se nekateri mladoslovenci izjavljajo, da potem že raje Rusi. To kaže na močna panslavistična čustva pri delu slovenskih izobražencev. Toda daleč prevladujoče stališče slovenske politike je ohranitev močne Avstrije kot zaščitnice Slovencev in Slovenije pred Prusijo in Italijo. To zagovarja celo panslavist Fran Levstik.¹⁰¹

V začetku sedemdesetih let je prišlo v slovenski politiki do prvega jasnega idejnopolitičnega razcepa na liberalne mladoslovence in konservativne in vse bolj klerikalne staroslovence. Spori in politični obračuni med njimi so bili ostri. Bili so vidni v slovenskem časopisju. »Glavni vzrok razcepa je bil v klerikalno-liberalnih nasprotjih. S klerikalne strani so se vse manj zadovoljevali z načelnimi izjavami katoliškega stališča, ki so jih liberalci že dostikrat dali, vedno bolj so zahtevali aktivno sodelovanje v boju za katoliške interese ter povezavo z nemškimi katoliški mi konservativnimi krogi. Liberalcem pa se je nenaravno pretvarjanje vse bolj upiralo, zlasti, ker je bil to čas ofenzive svobodomiselnih načel, ki je zajela domala vso Evropo. Liberalcem je bilo vedno težje stati ob strani in poslušati trditve nacionalnih nasprotnikov, da so vsi Slovenci klerikalni in reakcionarni.«¹⁰²

Liberalni in konservativni Slovenci so se prepirali o šolskem vprašanju, o kulturnih institucijah, o gospodarskih zadevah. Neenotno in sovražno drugi do drugih so nastopili celo na volitvah. »Klerikalci so bili 1873 trdno določeni, da gredo na volitve v državni zbor v znamenju obrambe vere in narodnosti pod geslom 'vse za vero, dom, cesarja' in da terjajo od vsakega kandidata ne le priznanje, da je vera važen faktor obstanka, ampak tudi zagotovilo, da

⁹⁹ prav tam, str. 41

¹⁰⁰ prav tam, str. 44

¹⁰¹ prav tam, str. 53

¹⁰² V. Melik, Razcep med staroslovenci in mladoslovenci. ZČ 26/1972, str. 90

bo v verskih vprašanjih glasoval z Ustavno-pravno stranko.«¹⁰³ Liberalci to pot niso več popustili in vloženi sta bili dve listi, liberalna in katoliška.

To so bile prve direktne volitve v državni zbor, število mandatov je bilo podobno kot preje v posrednih volitvah. Razcepljeni Slovenci so doživeli izgubo volilnih glasov, celo v skoraj čisto slovenski Kranjski zaradi kurialnega sistema niso dobili večine. Vsega skupaj so v državni zbor poslali le 8 poslancev, štiri mladoslovence: dr. Josipa Vošnjaka, dr. Radoslava Razlaga, Ivana Nabergoja in Vilijema Pfeiferja ter tri staroslovence: grofa Jožefa Barba, Mihaela Hermana in grofa Karla Hohenwarta, ki ni bil nikakršen Slovenec in ni kot voditelj konservativne stranke in vlade nič kaj podpiral Slovencev. Osmi slovenski kandidat pa je bil uradnik, vladni kandidat Slovenec Andrej Winkler.¹⁰⁴

Slab volilni uspeh in nadaljevanje nacionalnega pritiska liberalnih nemških režimov na Slovence, so streznili obe struji v slovenski politiki, da sta 1874 prenehali z ostrim medsebojnim političnim bojem in sklenili nekakšno složno nastopanje zoper nemško-nacionalni pritisk. Zopet sta začeli nastopati s skupno volilno listo za državnozborske in deželne volitve. Idejna razhajanja med njima so ostala, samo začasno so se potisnila pod površje. Najhujši problem za Slovence v drugi polovici sedemdesetih let je bila poleg nemško-nacionalnega pritiska nemške liberalne buržuazije gospodarska kriza v Avstriji, ki je zelo prizadela Slovence, ki so bili še vedno pretežno kmečko ljudstvo.¹⁰⁵

Glavna posledica sloge je bil nedvomno vstop treh mladoslovenskih poslancev v državnem zboru na Dunaju, Vošnjaka, Nabergoja in Pfeiferja v konservativni poslanski klub desnega centra Karla Hohenwarta, v katerem so že do tedaj sedeli staroslovenski poslanci.¹⁰⁶ To je imelo za posledico, da tudi mladoslovenski poslanci leta 1877 niso podprli predlog liberalne vlade, ki je predlagala delno ločitev nemškega in italijanskega dela Tirolske na osnovi narodnostnega načela. Vzdržali so se glasovanja zaradi klubske discipline. Hohenwartov konservativno desni klub je vztrajal pri historičnem principu in nasprotoval delitvi na osnovi narodnostnega načela in delitev je propadla.¹⁰⁷

V začetku druge polovice sedemdesetih let so po svoji pomembnosti za Slovence na prvo mesto stopili dogodki na Balkanu: protiturška vstaja v Bosni in Hercegovini 1875, nato srbsko-turška vojna 1876, nadalje rusko-turška vojna 1876-1877 in nazadnje Berlinski kongres ter okupacija BiH. Slovenska politika in časopisje je z veliko simpatij spremljalo

¹⁰³ prav tam, sr. 90 - 91

¹⁰⁴ prav tam, str. 92

¹⁰⁵ V. Melik, Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja. ZČ 27/1974, str. 272

¹⁰⁶ prav tam, str. 270

¹⁰⁷ prav tam,

dogajanje in osvobodilna prizadevanja južnoslovanskih bratskih krščanskih narodov izpod turškega jarma. Odobraval so vse tri politične rešitve za Bosno in Hercegovino: samostojno avtonomno BiH, njeno priključitev k Srbiji in Črni Gori ali priključitev k Hrvatski in s tem k Avstriji. Ko je odhajala avstrijska vojska s slovenskimi vojaki v boje v Bosno in Hercegovino, je slovensko časopisje akcijo imenovalo »osvobodilno in sveto dolžnost osvoboditi krščanske brate turškega jarma.« Poslanec Vošnjak je v državnem zboru 6. novembra 1876 govoril o tem, kako z Bosno in Hercegovino: »Prebivalstvo Bosne in Hercegovine ni blago brez gospodarja, treba je slišati njegovo mnenje, če želi priključitev k Avstriji ali če želi samostojno državno tvorbo.«¹⁰⁸ Slovensko časopisje se v tem času najbolj navdušuje za to zadnjo rešitev na podlagi samoodločbe prebivalstva, v kolikor je le kaj možnosti zanj.¹⁰⁹

Navdušenje za emancipacijo BiH se veže s pogojem, da se habsburška monarhija uredi tako, da bo pravična Slovincem. Avstrijska zunanja politika, tako menijo slovenski poslanci, pa bi morala biti v sporazumu in prijateljstvu z Rusijo. Ko se v avstrijskem parlamentu razvema protirusko razpoloženje nemške večine, poudarja Vošnjak, da bi bila vojna Avstrije proti Rusiji »udarec s pestjo v obraz 16 milijonom avstrijskih Slovanov in bi bila začetek konca Avstrije.«¹¹⁰

Na državnoborskih volitvah leta 1879 so Slovenci izbojevali pomembno zmago. Namesto dotedanjih 8 poslancev so jih izvolili 13. Žal ta rezultat ne pove dosti; Slovenci so namreč kandidirali celo vrsto Nemcev, ki jim niso bili ravno sovražni, ki naj bi s svojim vplivom pri vodilnih instancah na Dunaju podpirali slovensko stvar, kar pa se zvečine ni dogajalo. Najbolj tipičen primer takšnih jalovih upov je bila ponovna izvolitev grofa Karla Hohenwarta. Hohenwart nikoli ni bil slovensko orientiran¹¹¹ in ni napravil Slovincem nobene koristi.

Vasilij Melik ocenjuje to dobo za zadnjo dobo velikega pritiska nemško liberalnih režimov, ko sta nemška liberalna stranka in vlada še mislili, da bo mogoče slovensko narodno gibanje zatreti.¹¹²

V naslednji – Taaffejevi dobi (1879 – 1894) je oster nacionalni pritisk na Slovence popustil. To je bila zmerno konservativna vlada, ki so jo nastavljal Čehi, Poljaki, Ustavnopravna nemška konservativna klerikalna stranka, v katero so bili zvečine vključeni

¹⁰⁸ prav tam, str. 273

¹⁰⁹ prav tam

¹¹⁰ prav tam, str. 275

¹¹¹ Slovenski biografski leksikon, zvezek 1 – 6, Ljubljana 1926 - 1932. Karel Sigismund Hohenwart (avt. Pirjevec), str. 335

¹¹² kot opomba 110

tudi slovenski politiki obeh smeri: konservativne in liberalne, ki so se odločili za slogu v narodni politiki.

»Ta koalicija ima istega nasprotnika, nemški liberalni tabor, toda močno različne smotre in namene. Nacionalnim strankam je šlo za nacionalne pravice, nemškim klerikalcem pa za odpravo zakonodaje iz časa liberalnih režimov.«¹¹³ V tem času slovenska parlamentarna reprezentanca nima vidnejše vloge. V skupnem dogovoru slovenske politike je ne postavljati radikalnih narodnih zahtev, da se ne bi oslabilo režima, ki je le manj slabši od ofenzivne nemške liberalne buržuazije. Tudi v zunanjepolitičnem oziru je to doba zatišja in Slovence se ne postavljajo nikakršne dileme. Od vsega slovenskega parlamentarnega delovanja gre največ za razvoj slovenskega šolstva v vseh slovenskih deželah, za kar si je v parlamentu največ prizadeval dr. Josip Vošnjak. Aprila 1880 je bila v parlamentu sprejeta Vošnjakova resolucija o uvedbi slovenskega učnega jezika na srednje šole na kranjskem, Spodnjem Štajerskem, koroškem in Primorskem ter v učiteljske pripravnice v Ljubljani in Mariboru.¹¹⁴ Slovenščino so vpeljali v nižjo gimnazijo, za višjo pa je bilo potrebno nadaljnje prizadevanje in vpeljevali so jo z veliko zakasnitvijo v paralelke na Kranjskem in Goriškem, niso pa do konca monarhije dovolili niti ene slovenske državne gimnazije. Zaradi celjskih slovenskih paralelk je leta 1895 padla celo vlada.

Decembra 1880 se je Vošnjak potegoval za ohranitev gimnazije v Kranju, marca 1882 pa je znova poudaril pravico do slovenskega jezika v šolah. Leta 1884 je Vošnjak spregovoril v parlamentu o poraznih razmerah na Slovenskem.¹¹⁵ Josipov brat Mihael Vošnjak, ki je bil za državnozbornega poslanca izvoljen leta 1884 na Štajerskem, je v državnem zboru nastopal večkrat v političnih in gospodarskih zadevah. Posebno si je prizadeval za svobodnejši razvoj kreditnega združništva,¹¹⁶ saj je bil leta 1881 med ustanovitelji liberalne Zveze slovenskih posojilnic.

V glavnem slovenska oportunistična politika do Taaffejevega režima Slovincem v bistvu ni prinesla vidnejših uspehov. Zato jo je doma mlajša liberalna generacija obsojala in označevala za drobtiničarsko.¹¹⁷

Komu poleg splošnih objektivnih razmer, šibkost slovenskega narodnega gibanja na gospodarskem in pravno političnem polju, pripisati takšne oportunizem in neuspešnost v narodni politiki? Nedvomno gre nekaj tudi na račun slovenskih političnih voditeljev te dobe.

¹¹³ V. Melik, Slovenska politika v Taaffejevi dobi. ZČ 29/1975, str. 110

¹¹⁴ Slovesni biografski leksikon – 14. zvezek, Ljubljana 1985, Josip vošnjak (avt. V. Melik), str. 586

¹¹⁵ prav tam

¹¹⁶ prav tam, str. 588

¹¹⁷ V Melik, Slovenska politika v Taaffejevi dobi, str. 112

Taafejeva doba je doba menjave generacij vodilnih politikov. Leta 1882 je umrl nesporni slovenski politično voditelj, zmerno konservativni pa ne klerikalni dr. Janez Bleiweis. Čeprav nikoli ni hotel poslanskega mesta v dunajskem državnem zboru, je pomembno vplival tudi na politiko slovenskih državnozbornih poslancev, zlasti konservativnih staroslovencev. Po njegovi smrti slovenski konservativni tabor – vse bolj prepojen s političnim katolicizmom, za dalj časa ni premogel močnega in vplivnega voditelja. V času Taafejevega režima je v takšnega dozorel državnozborni poslanec, skrajno konservativni kanonik Karl Klun, ki pa si pri slovenskih liberalcih ni ustvaril simpatij ali da bi mu priznali avtoriteto. Klun kot konservativni katolik kot Mahnič ni narodnega vprašanja postavljal v ospredje, vsekakor ne v obliki zgodovinskega prava in legitimiteto zanikajoče Zedinjene Slovenije. Na drugi strani slovenskega političnega spektra, med liberalci, tudi niso imeli odločnega sposobnega karizmatičnega radikalnega narodnjaka, ki bi mogel z narodnim radikalizmom ogroziti konservativno katoliško strujo. Po umiku dr. Josipa Vošnjaka iz državnega zbora leta 1885, je vodstvo slovenske liberalne politike v državnem zboru prevzel sicer talentirani Fran Šuklje, odločine poznavalec prava in zgodovine ter dober govornik. Sprva je v parlamentu nastopal s sprecej radiklanimi nacionalnimi govori pri katerih je spretno uporabljal svoje znanje. Tako je v svojem govoru 17. oktobra 1885 sijajno zavrnil napade in obtožbe nemških liberalcev, da izgublja nemštvo na Štajerskem svoje pozicije zaradi agresivnega Slovenstva. »Pri vsej tej poplavi besed poslanca dr. Heisberga se ne morem ubraniti vtisa, da vam nikoli ni šlo resno za enakporavnost. V tako imenovanih nemškoliberalnih krogih opažam dejansko pojmovno zmedo. Pravica vam je identična z vašp predpravico. Libertas kot jo vi pojmuje, vam pomeni isto kot 'imperium' in z visokih obzidij gledate navzdol na nas inferiorne Nenemce z napuhom, s kakršnim so gledali fevdalni gospodje ancien regima na plebejce. To dejstvo, ta grenak občutek nas Nenemce peče in prizadeva in ravno temu dejstvu je pripisati, da je opozicija v tem visokem domu in med prebivalstvom tako živa in da mora biti taka.«¹¹⁸

Nato je še svoje trditve podkrepil s podatki: »Čisto zagotovo se ne more reč, da je odobritev paralelnih gimnazijskih razredov na Kranjskem za številne slovenske dijake kakšna posebna pretirana dobrohotnost, če ministrski predsednik sam v proračunski debati omenja, da velja to do preklica.« Nato Šuklje pove, da je položaj slovenskih dijakov na Štajerskem in Koroškem še slabši. Navaja za primer mariborsko gimnazijo, na kateri je od 14 profesorjev en sam Slovenec in zato večino pouka poteka v nemščini, čeprav je večina dijakov slovenske

¹¹⁸ Stenographisches Protokolle des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichrates, am 17. Oktober 1885, str. 203

narodnosti. (Medklic liberalnega poslanca von Hckelberkerja: »Die Windischen wollen Deutsch lernen.«)¹¹⁹

Nato je Šuklje navajal popolnoma neustrezen položaj slovenskega jezika v sodstvu. Povedal je, da se pri mnogih sodiščih, tudi pri obravnavi najtežjih prestopkov, ko gre za celo premoženje in za življenje, proces odvija v nemščini, ki je obdolženi ne obvlada.¹²⁰

Na koncu svojega govora je Šuklje poudaril, da Slovenci takšnega tretmana ne zaslužijo, ker so zvesti državi in dinastiji.¹²¹

Na naslednji seji je Šukljeta večkrat v svojem govoru apostrofiral liberalni poslanec Knotz, ki je izjavil, da je liberalno nemški klub proti tej vladi, ker ona ruši komaj dvajset let star sistem dualizma – tisti sistem, »ki nima nobenega drugega smotra, kot zagotoviti v Translajtaniji hegemonijo Madžarov, v Cislajtaniji pa Nemcev.«¹²²

Na seji 20. oktobra je nastopil konservativno-katoliški poslanec Karel Klun, ki je tožil o slabem položaju slovenskega jezika v uradni rabi v slovenskih deželah. Krivdo je pripisal konceptom, ki hočejo Avstrijo vladati centralistično po eni skupni šabloni. Povedal je, da ta nesrečni pogled izhaja iz liberalizma in se obregnil ob cesarja Jožefa II in ministra Bacha, ki sta bila začetnika takšnih pogledov.¹²³

Kmalu pa se je Šuklje spremenil in postal vnet zagovornik dogovorov in kompromisov z vlado. Postal je pravo poosebljanje prilagajanja in oportunitizma. Tako je med njim in njegovimi liberalnimi vrstniki in malo mlajšimi tovariši prihajalo do razhajanj in sporov ter zamer glede njegove politične taktike na Dunaju.

V slovenski politiki je dejansko moral zaveti nov veter in priti so morali novi ljudje, da bi slovensko narodno politiko dvignili na drugo raven. To novo politiko je nakazoval konec sloge. Nanjo so sicer še stavili slovenski liberalci zavedajoč se šibke socialne baze med slovenskim narodom za samostojno liberalno politiko. Slogo je podpiral tudi znaten del duhovščine, ki ni bil prav radikalno klerikalno ultramontanski.

Konec sloge je povzročil teolog, profesor v goriškem bogoslovju, dr. Anton Mahnič s svojim pozivom in potem bojem za »ločitev duhov«. Zdi se, da je bil ta Mahničev boj v veliki meri usmerjen ravno zoper te zmerne katoličane.¹²⁴ Ločitev duhov, ki jo je sprožil Mahnič v drugi polovici osemdesetih let, je bila za Slovence idejni spopad nove vrste – zoper slogo in liberalizem, za uveljavitev strogih katoliških načelnih stališč, ne le v politiki, marveč

¹¹⁹ prav tam, str. 205

¹²⁰ prav tam, str. 206

¹²¹ prav tam, str. 206

¹²² prav tam, str. 243

¹²³ prav tam, str. 262

¹²⁴ V. Melik, Slovenska politika v Taaffejevi dobi, str. 115

tudi v kulturi (Dvanajst večerov). Od leta 1888 je Mahnič zlasti v Rimskem katoliku širil idejni boj na vsa področja javnega življenja, od kulture do politike. Zavračal je človekove pravice, ki jih je razglasila francoska revolucija in narodnostno načelo v političnem življenju. Zoper to pa je poudarjal legitimizem in zgodovinske pravice ter zlasti katolištvo, ne pa narodne skupnosti. S tem je vzpodbudil politični razkol med liberalizmom in katolicizmom ter nastanek zelo ostrih oblik političnega boja.¹²⁵ Ločitev je pomenila zahtevo po zatrtju vloge nasprotnikov v slovenskem javnem življenju in kulturi, ne glede na kakovost njihovega načina dela in to ne le z napadi na njihova dela, knjige, časopise in govore, marveč tudi na »osebo samo.«¹²⁶ Za utopijo je razglašal misli ob preustrojitvi Avstrije na podlagi narodne avtonomije, »ker bi to pomenilo isto kot naše razmere popolnoma zмести ter v Avstriji spodmakniti tla historičnega prava...le pokrajinska historično vpeljan avtonomija in oživljanje katoliškega duha more rešiti Avstrijo pogina....«¹²⁷ Načela katoliške vere morajo biti glavni temelj javnopravnega razvoja slovenskega naroda in doseči se mora zveza med katoličani avstrijskih narodov. Njegovo metodo ostrega političnega boja je pozneje drug katoliški ideolog dr. Aleš Ušeničnik označil za preveč radikalno.¹²⁸

Mahničeva agitacija je res pripeljala 1892 do prvega katoliškega shoda, ki je postavil temelje razvoju političnega katolicizma na Slovenskem, katerega nosilka je postala tedaj ustanovljena Katoliška narodna stranka, ki se je leta 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko. Od vsega začetka jo je vodil spretni konservativni dokaj avtoritativni dr. Ivan Šušteršič. Zoper takšen brezkompromisni katolicizem se je borila druga generacija slovenskih liberalcev: dr. Danilo Majaron, dr. Ivan Tavčar in Ivan Hribar. Ta skupina je leta 1894 ustanovila Narodno napredno stranko za Kranjsko.

Katoliško gibanje je imelo srečo, da se je sredi devetdesetih let pojavil v njegovih vrstah popolnoma drugačen človek od Mahniča, demokratični duhovnik dr. Janez Evangelist Krek.¹²⁹ Leta 1895 je izdal socialno - antropološko knjigo Črne bukve kmečkega stanu in pa Socijalni načrt slovenskih delavskih stanov: kmečkega, delavskega in obrtniškega. Istočasno je začel organizirati samopomoč kmetov in delavcev. Kmečke posojilnice in hranilnice na združni osnovi Reiffeisnovega tipa, primerne za malega kmeta, so bile temu v učinkovito pomoč. Kmet se je iz socialne hvaležnosti pridružil Katoliški narodni stranki in postal za pol

¹²⁵ J. Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, str. 79; Mahničev simpozij v Rimu (ur. E. Škulj), Celje 1990; B. Grafenauer, *Mahničevo politično delovanje*. Enciklopedija Slovenije, zvezek 6, Ljubljana 1992, str. 364

¹²⁶ Josip Srebernič, *Metoda Mahničevega javnega nastopa*, Čas 15/1921, str. 204 – 224 (cit. Po B. Grafenauer v op. 125)

¹²⁷ isto kot opomba 125

¹²⁸ J. Prunk, *Kratka zgodovina Slovenije*, str. 80

¹²⁹ prav tam, str.81 in J. Pleterški, *Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894 – 1904*. ZČ 31/ 1977, str. 7 - 23

stoletja njena neomajna baza. Za delavce je Krek ustanavljal krščansko socialna delavska društva za nalogo materialne pomoči in izobraževanja. Povezal jih je v Krščansko socialno delavsko zvezo, ki je bila vključena v Katoliško narodno stranko. Krščansko socialno delavstvo je stopilo v tekmo z malo starejšim socialistično marksističnim delavskim gibanjem, ki pa ga ni moglo izpodriniti z vodilne vloge.¹³⁰ž

Obdobje od konca Taaffejeve vlade 1893 pa do vpeljave splošne in enake volilne pravice 1906 se je v Avstriji izmenjalo troje parlamentov. Prvi je bil izvoljen še pod Taaffejem leta 1891, drugi 1897 že po volilni reformi, ki je razširila volilno pravico z vpeljavo tako imenovane splošne kurije, in tretji januarja 1901.

To obdobje dela parlamenta in slovenskih poslancev v njem je zgodovinarsko natančno obdelal Vasilij Melik¹³¹ in podal tudi ustrezne ocene. Moja predstavitev tega poglavja, ki je moj namen zelo skrajšana in poenostavljena, je samo približek Melikovi, čeprav se popolnoma opira nanj.

Poslanska zbornica avstrijskega parlamenta je v začetku tega obdobja, pred razširitvijo volilne pravice, štela 353 poslancev, od katerih je bilo 172 ali 48,7 % Nemcev, po razširitvi volilne pravice pa je 425 od tega 205 ali 48,2% Nemcev, čeprav je bilo nemškega prebivalstva v Avstriji le 36 %.¹³² V obravnavanem obdobju se je strankarsko življenje že razvilo do svojega popolnega razmaha in tako je postala poslanska zbornica zelo pestra. Logiko in delo parlamenta in strank v njem pa je močno določalo narodno vprašanje oz. pripadnost posamezne stranke določenemu narodu. Pri Nemcih je politična diferenciacija šla najdlje: razcepil se je že njihov svobodomiselni tabor na ustavoverne veleposestnike, na klasične meščanske liberalce in na nemške nacionalce ali Vsenemce. V katoliškem taboru so se poleg konservativne katoliške stranke uveljavili zlasti na Dunaju krščanski socialci. Ti so se v narodnostnih zadevah vse bolj oddaljevali od konservativcev in se povezovali s svobodomiselnim nemškim taborom.¹³³ To se je videlo ob glasovanju o celjskih vzporednicah 1895, ob Badenijevih jezikovnih naredbah 1897 in ob nemškem binkoštnem programu 1899. Nove stranke svobodomiselne in katoliške smeri so se vsaj v besedah obračale proti kapitalizmu in poudarjale pomembnost socialnih vprašanj in skrb za malega človeka. Leta 1897 so se v parlamentu pojavili že maloštevilni socialni demokrati. Stranke in struje so se v parlamentu po socialnih nazorih in nacionalnih vidikih povezovale v klube. Največji klub v

¹³⁰ kot v opombi 129

¹³¹ Volilne sisteme poslanske sestave in delov parlamenta na drobno in dobro analitično predstavlja Vasilij Melik v svoji temeljni, na primarnih virih sloneči razpravi, Slovenci v državnem zbori 1893 – 1904, v ZČ 33/1979, str. 49 - 66

¹³² V. Melik, Slovenci v državnem zboru, str. 149

¹³³ prav tam

parlamentu 1891 je bil klub nemških liberalcev (109 članov), sledil mu je Hohenwartov konservativni klub (67 članov) in poljski klub z 58 člani. V parlamentu leta 1897 ni bilo več združenih nemških liberalcev in tudi ne Hohenwartovega, ker sta razpadla. Bili pa so češki klub s 60 člani, poljski z 59 člani in tretji najmočnejši klub nemških nacionalcev s 45 člani.¹³⁴

Parlament je v tem času zaradi socialnih in nacionalnih bojov zelo izgubljal na pomenu. V njem se je pojavila nova oblika boja – obstrukcija, ki je skoraj onemogočila njegovo delo. Celo proračuna niso mogli več sprejeti. Zadnji po demokratičnem postopku sprejeti proračun je bil za leto 1897 in nato se je posrečil le še leta 1902. Vse drugo je sprejela vlada sama na osnovi ustavnega pooblastila. »Parlament tudi ni mogel sprejeti nobenega načrta, ki bi uredil nacionalne probleme. Nemci so bili dovolj močni, da so preprečili vsakršno ureditev v smislu enakopravnosti narodov.«¹³⁵

Slovenci so dobili v državnem zboru 1891 14 poslancev, po volitvah leta 1897 pa 16. Dobivali so večino poslancev v kmečki kuriji po vseh slovenskih okrajih ter že nekaj v mestni kuriji na Kranjske, Goriškem in v Trstu. Leta 1897 so dobili svoj prvi državnozborni mandat v kmečki kuriji tudi koroški Slovenci. V Istri pa sta to leto v kmečki kuriji zmagala oba kandidata skupne slovensko-hrvaške stranke. Toda tam takšnega uspeha nikoli več niso ponovili.¹³⁶ Razširjena volilna pravica s splošno kurijo Slovincem ni prinesla večjega uspeha, le dva poslanca, ker se na volitve niso dobro pripravili.

Za slovensko parlamentarno zastopstvo bi se ne moglo reči, da so bili v njem predolgo isti ljudje, niti, da so se poslanci preveč menjavali. V tej petnajstletni dobi je Slovence zastopalo 28 poslancev slovenskih političnih strank. Od teh jih je 5 sedelo v parlamentu ves čas: Vilijem Pfeifer iz Krškega, sprva mladoslovenski liberalec, izvoljen že leta 1873, v tem času pa poslanec Katoliške narodne stranke, Franc Povše, Franc Robič, dr. Andrej Ferjančič in dr. Anton Gregorčič. V začetku te dobe so bili Slovenci člani Hohenwartovega kluba, toda zaradi njegovega povezovanja z nemškimi liberalci v podporo vladi in zaradi vladine izjave, da poleg volilne reforme ne bo odpirala nobenih važnih političnih vprašanj (torej ohranjala začetno stanje), je šest slovenskih poslancev (tako liberalnih kot katoliških) izstopilo: Coronini, Ferjančič, Gregorčič, Gregorec, Kušar, Nabergoj. Skupaj z izstopljenimi hrvaškimi poslanci so ustanovili hrvaško-slovenski klub. Ostalih sedem poslancev je ne Klunov in Šukljotov predlog še ostalo v Hohenwartovem klubu.¹³⁷ Od slovenskih poslancev je nato v parlamentu Hohenwarta najhuje kritiziral štajerski duhovnik Gregorec. Povedal je, da se je

¹³⁴ prav tam, str. 50

¹³⁵ prav tam, str. 52

¹³⁶ prav tam, str. 53

¹³⁷ prav tam, str. 56

zaupanje v Hohenwarta umaknilo naraščajočemu nezaupanju. »Izkazalo se je, da je kriv Mozes. Mislili smo, da nas bo popeljal v obljubljeni deželo enakopravnosti, namesto tega pa nas je 14 let vodil po taaffejevski puščavi, polni obljub in neupoštevanih spomenic. Nazadnje nas je pripeljal nazaj v Egipt, to se pravi, pod nemško liberalno vlado.«¹³⁸

Slovenci, ki so ostajali v Hohenwartovem klubu, so svojo podporo Windischgrätzovi vladi leta 1895 vezali na uvedbo slovenskih paralelk v nižjih razredih nemške gimnazije v Celju in dosegli svoj cilj; je pa vlada zaradi tega padla.¹³⁹

Tu so na razočaranje slovenskih katoliških poslancev nemški krščansko socialci Karla Luegerja glasovali skupaj z nemškimi nacionalci proti vladi. To je bilo za ultra konservativnega slovenskega katoliškega voditelja Karla Kluna, ki krščansko socialnega gibanja zaradi njegovih socialno naprednih idej ni maral, povod da je krščanske socialce kritiziral, tako zaradi njihove nacionalne politike kot zaradi njihovega odklonilnega odnosa do verske šole.¹⁴⁰

V letih 1895 – 1896 je bilo v državnem zboru glavno vprašanje volilne reforme. Slovenski poslanci tu niso zastopali enotnega stališča in so podpirali različne predloge. Najbolj zadržan oziroma nasproten splošni volilni pravici, ki bi jo dala ustanovitev splošne pete kurije, je bil »liberalec« Šuklje. Nasprotno pa je katoliški duhovnik Gregorec imel za pozitivno, da bo z volilno reformo volilna pravica razširjena »da bo peta kurija poskrbela, da se v avstrijsko zakonodajo in ustavo vstopi načelo splošne volilne pravice in da se bo moglo začeti bojevati zoper najkrivičnejši volilni sistem – sistem zastopstva interesov.«¹⁴¹ Volilnemu zakonu z uvedbo pete kurije, ki je bil 7. maja 1896 sprejet z veliko večino, Slovenci niso nasprotovali, so se pa glasovanja vzdržali, razen treh, ki so ga podprli: Coronini, Gregorčič in Nabergoj.

V začetku leta 1897 je začel zasedati nov državni zbor, izvoljen že na podlagi razširjene volilne pravice s peto splošno kurijo. V njem je bilo že večje število pripadnikov demokratičnih ljudskih strank (med slovenskimi poslanci je potrebno omeniti predstavnika krščanskih socialcev Janeza Evangelista Kreka), vštevši že prve socialne demokrate. To dejstvo bi moglo biti obet za demokratične socialne in politične reforme v Avstriji. Toda zgodilo se je žal drugače. Z vso silovitostjo se je odprlo narodnostno vprašanje, ki je priklicalo na plan nacionalizem v vseh strankah, tako da so svoje dotedanje idejnopolično prepričanje in zavzemanje potisnile ob stran, prelomile svoja dotedanja ideološka in politična

¹³⁸ prav tam, str. 57

¹³⁹ prav tam, str. 59

¹⁴⁰ prav tam

¹⁴¹ prav tam, str. 60

zavezništva in se postavile na stran nacionalizem propagirajočih strank v svojem narodu. Ker se problem ni rešil, ampak je ostal latentno odprt, je to pomenilo tudi začetek latentne nacionalne krize v Avstriji, ki je vodila v njen razpad.

Kaj se je konkretnega zgodilo? Dne 5. aprila 1897 je avstrijska vlada pod vodstvom poljskega aristokrata grofa Kazimirja Badenija, ki jo je podpirala tudi Slovanska krščanska narodna zveza, poslanski klub, ki so ga sestavljali: vseh 16 slovenskih poslancev, pa 11 hrvaških iz Istre in Dalmacije in še nekaj klerikalnih Poljakov in Rusinov, izdala »Jezikovne naredbe za Češko«, da z njimi ugotovi močnemu češkemu zastopstvu. »Naredbe« so določale enakopravnost nemškega in češkega jezika v uradni rabi za češke dežele. Zelo pomembna točka pa je bilo tudi določilo, da se morajo vsi uradniki v čeških deželah v naslednjih letih naučiti obeh jezikov. Prvi odmev na jezikovne naredbe za češke dežele je bila interpelacija Slovanske krščanske zveze na vlado.¹⁴² Vpraševali so jo, kdaj namerava takšno naredbo izdati tudi za slovenske dežele, »ker so Slovenci v delih dežel, ki v njih bivajo, skoraj čisto brez jezikovne enakopravnosti pri upravnih in sodnih oblasteh, postavljajo podpisani poslanci na cesarsko kraljevo celotno ministrstvo vprašanje, kdaj misli ono za Kranjsko, Štajersko, Koroško, Trst Istro, Goriško in Gradiščansko izdati podobno jezikovno naredbo, kakršno je izdalo 5. aprila za Češko.«¹⁴³

Naslednje dni je v državnem zboru zavrelo. Nemške stranke, od liberalcev pa konservativna ljudska stranka in najbolj vsenemci, so jezikovne naredbe ostro napadli. V napadih pa so se jim pa so se jim priključili tudi krščanski socialci, ki so pozabili na svoje primarno univerzalno katoliško občestvo. Kritiki so poudarjali, da je Avstrijo ustvarilo nemško ljudstvo, da je z nemško močjo nastalo vse, kar je v njej kulturnega in izobraženega in da se morajo slovanski narodiči samo nemškemu zahvaliti, da so se priključili zahodnoevropski kulturi. Čehi, da ne bi nikdar ustvarili take kulture, še manj pa Slovenci. Govorili so o grozeči slavizaciji Avstrije in socialni demokrati so bili ogorčeni, da bi se morali kulturni Nemci učiti češko.¹⁴⁴

Vladna večina je bila dovolj močna, da je zavrnila vsak predlog opozicije, toda nič ni mogla storiti zoper obstrukcijo nemških strank in zoper njihov očitek, da je vladna jezikovna odredba protiustaven in protizakonit akt, da bi morala odredba biti sprejeta z zakonom in da je to kršitev pravic parlamenta.¹⁴⁵

¹⁴² prav tam, str. 62

¹⁴³ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates. XII Session, april 1897, str. 297

¹⁴⁴ V. Melik, Slovenci v državnem zboru, str. 62

¹⁴⁵ prav tam

Jeseni 1897 je morala Badenijska vlada odstopiti. V naslednjih letih so se sprli še Čehi in Poljaki in vsakdo je ponujal svoje predloge o rešitvi jezikovnega vprašanja, tudi Slovanska krščanska zveza 22. aprila 1898. Toda do kakšnega demokratičnega konkretnega sklepa ni prišlo.

Badenijske jezikovne naredbe in opredelitev nemških krščanskih socialcev proti njim in za podporo nemškemu nacionalizmu, je imelo v slovenski narodni politiki velike in usodne posledice. Poučen s tem primerom je vplivni politik Katoliške narodne stranke in državnozborni poslanec Janez Evangelist Krek prišel do spoznanja, da na nemške krščanske socialce pri reševanju slovenskega narodnega vprašanja ni računati.¹⁴⁶

Poleti 1898 je začel propagirati novo politično orientacijo za Slovence – politično povezavo s Hrvati. To ga je skupaj s še z dvema uglednima politikoma KNS dr. Jankom Brejcem in Andrejem Kalanom vodilo na shod Hrvaške stranke prava (starčevićancev) na Sušaku. Na tem shodu so slovenski zastopniki izjavili »da Slovenci smatrajo ideje Pravaške stranke za svoje.« Časopis Slovenec pa je nato 15. oktobra v svojem glavnem komentarju zapisal, da od programa hrvatskega državnega prava pričakujejo rešitev tudi Slovenci, kajti hrvaško državno pravo dokazuje: 1. da je hrvaška kraljevina svobodna, samosvoja, popolnoma avtonomna država in 2. da spadajo pravno k Hrvaški tudi dežele, v katerih prebivajo Slovenci.¹⁴⁷

Samostojna hrvaško-slovenska skupina na jugu monarhije, ideja nikoli ni bila povsem jasna, kar se tiče teritorialnega obsega in glede poti, kako jo uresničiti. Je pa od tega trenutka naprej skoraj do smrti služila Kreku kot temelj vsega udejstvovanja na nacionalnem polju.¹⁴⁸

V slovenskem političnem življenju je izjava iz Sušaka vzbudila velike simpatije, edino kranjski liberalci, ki so se sami spogledovali z idejami hrvaškega državnega prava in s strankami v Zagrebu, so izrazili dvom v tem, ali se bodo klerikalci držali svoje izjave in pravega sodelovanja. Ker pa je izjavo pozdravil tudi zagrebški Obzor, so slovenski liberalci prišli v zagato.¹⁴⁹

Ta dogodek dokazuje, da so bili odnosi med slovenskimi katoliškimi narodnjaki KNS in liberalci v tem času tako močno skaljeni, da celo v narodni politiki ni več prihajalo do soglasja.

¹⁴⁶ o tem podrobneje J. Pleterški, Die Badeni Krise und die Slovenen: v Die Donau Monarchie und die südslavische Frage 1848 – 1918. Erstes österreichisch – jugoslawisches Historikertreffen. Gössing 1976, Wien 1978, str. 66 – 74, in Walter Lukan, Janez evangelist Krek in slovensko nacionalno vprašanje. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 22/1982, str. 28 – 29.

¹⁴⁷ J. Prunk, slovenski narodni vzpon, str. 122

¹⁴⁸ V. Lukan, Janez Evangelist Krek in slovensko nacionalno vprašanje, str. 30

¹⁴⁹ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 123

Ta izjava pa je imela večji in dalekosežnejši pomen. Z njo se je v slovenski narodni politiki uveljavila jugoslovanska orientacija, ki je dvajset let za tem, ob koncu 1. svetovne vojne, pripeljala do odcepitve Slovencev od Avstrije in do vključitve v državo Slovencev Hrvatov in Srbov. To politiko pa so idejno in politično odločilno vodili slovenski katoliki in liberalci so jim v nemoči lahko le sledili.¹⁵⁰

V našem obravnavanem obdobju so si Slovenci v dunajskem državnem zboru ustvarili slabo reputacijo. Svoje liberalno klerikalne prepire in sovraštvo iz Kranjske so po letu 1897 prenesli tudi na Dunaj. Temu je po eni strani botroval zaostreni spor in doma naraščajoča moč katoliškega gibanja v krščansko socialni varianti in po drugi strani personalna sprememba v slovenski liberalni reprezentanci na Dunaju, v katero je bil 1897 izvoljen neumorni polemik in prepirljivec, politično zelo vprašljiva osebnost, po drugi strani pa velik slovenski pisatelj, dr. Ivan Tavčar. Do tega časa je bil nekakšen neformalni voditelj liberalcev v parlamentu dr. Andrej Ferjančič, pravnik doma iz Slapa pri Vipavi, šarmanten in spreten ter strpen politik. S svojim strpnim in simpatičnim nastopom se je uveljavil med kolegi v poslanski zbornici. Vasilij Melik ga označuje za poslanca, ki je od vseh slovenskih dosegel najvišjo funkcijo. V letih 1898 – 1899 je bil prvi podpredsednik poslanske zbornice, nato pa do leta 1907 predsednik justičnega odbora. Bil je v svojem času eden vidnejših slovenskih politikov in bi postal morda še minister, če tega ne bi preprečil voditelj KNS dr. Ivan Šušteršič.¹⁵¹ To je bilo nespametno ravnanje, ki ga je pripisati ideološki zagrizenosti in prestižni osebni tekmi. Liberalec Ferjančič je oktobra 1895 v imenu hrvaško – slovenskega kluba ob ocenjevanju Badenijske vlade v parlamentu poudaril svoje zadovoljstvo nad tem, da bo vlada varovala verska čustva in posebej pazila pri vzgoji na versko moralni čut.¹⁵² Tudi Slovanska krščanska narodna zveza, v katero so se leta 1897 vključili vsi slovenski poslanci, je stala na pozitivnem stališču do krščanske vere. V svojem programu je imela zapisano napredek javnega življenja v verskem, kulturnem in gospodarskem pogledu na pozitivnem krščanskem temelju, tj. za enakopravnost narodov in za njihove pravice na temelju narodnega prava in krščanske pravičnosti ter popolno svobodo Cerkve.¹⁵³

K »liberalno – klerikalnemu« prepiru in nazadnje razcepitvi skupnega poslanskega kluba v državnem zboru sta prispevali obe strani. Obe sta imeli v svojih vrstah zelo podobne ideološke zadržke in človeške nestrpneže, po vrhu pa še osebne ambiciozneže. Bili so si, razne po ideološke prepričanju, podobni po svojem značaju in nastopu, bili so pač pripadniki

¹⁵⁰ prav tam

¹⁵¹ V. Melik, Slovenci v državnem zboru, str. 55

¹⁵² prav tam, str. 65

¹⁵³ prav tam

istega naroda z nekakšnimi skupnimi značajskimi potezami, bili so celo ožji pokrajinski rojaki dežele Kranjske. Dva, ki jih imamo v mislih, kot *pars pro toto*, sta bila celo soimenjaka, oba Ivana: liberallec Tavčar in dobro desetletje mlajši Šušteršič, voditelj katoliških narodnjakov.¹⁵⁴

Ta dva Ivana in njima podobni bližnji sodelavci so zaznamovali slovensko politiko s kranjskim liberalno – klerikalnim sporom tako v domovini kot na Dunaju za poldrugo desetletje pred prvo svetovno vojno. Glavni očitek liberalcev katoliškemu narodnjakom je bil, da vodijo provatikansko ultramontansko versko katoliško politiko, ne pa narodno v prid slovenskega naroda. Ta očitek vsaj od Krekove akcije 1898, kot smo videli, ni bil več upravičen. Katoliški narodnjaki pa so kranjskim liberalcem na čelu z Ivanom Tavčarjem očitali, da se na Kranjskem povezujejo s Slovencem sovražno liberalno stranko nemških veleposestnikov samo zato, da bi se ohranili na oblasti in da so jim narodna gesla samo neiskrena fasada.

Po državnozborskih volitvah decembra 1900 in januarja 1901, na katerih so se katoliški narodnjaki in slogaški politiki iz Štajerske in Goriške dobro odrezali, je poskušal voditelj Katoliške narodne stranke dr. Ivan Šušteršič slovenskim liberalcem s Tavčarjem na čelu preprečiti vključitev v skupni slovensko – hrvaški klub in jih tako onemogočiti pri nekaterih parlamentarnih dejavnostih, ker bi zaradi majhnega števila (4) ne mogli ustanoviti svojega parlamentarnega kluba. Toda Šušteršiču se ta namera ni posrečila, ker so se mu zoperstavili nekateri hrvaški poslanci, ki so Tavčarja in slovenske liberalce sprejeli v svoj hrvaško – slovenski klub, 1902, po njegovem razpadu pa so slovenski liberalci le z dvema Srboma ustanovili Jugoslovanski napredni klub. Slovenski katoliški narodnjaki in slogaški poslanci so z dvema češkima katolikoma in 4 Rusini ustanovili Slovanski centrum.¹⁵⁵

Ta razcep med slovenskimi poslanci je bil nato usoden za poldrugo desetletje in ga je šele med prvo svetovno vojno 1917 uspel s pomočjo hrvaških pravašev preseči Janez Evangelist Krek.

Tako ločen in spret s katoliškimi narodnjaki, zavarovanega hrbta s pomočjo hrvaških poslance, si je dr. Tavčar v državnem zboru privoščil številne napade na slovenske katoličane, na »slovenski klerikalizem« in klerikalizem v Avstriji nasploh. Maja 1901 je napadel dr. Šušteršiča, novembra je govoril zoper duhovne kongregacije in marca 1902 zoper katoliške šole. V svojih govorih je po svoji navadi in nebrzdanem temperamentu izrekel ocene, ki so prikazovale Slovence kot večinske podpornike katoliške politike v preveč slabi luči in jim je s

¹⁵⁴ Ta posrečen izraz je v slovenskem zgodovinopisju uveljavil zgodvinar mlajše generacije dr. Andrej Rahten v svoji študiji *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu 1897 – 1914*, Celje 2001

¹⁵⁵ V. Melik, *Slovenci v državnem zboru*, str. 63 - 64

tem škodoval. Tako je na primer izjavil: »Svobodomiselnosti do sedaj pri slovenskih zastopnikih v državnem zboru ni bilo dobiti. V tem oziru smo bili v resnici najinferiornejši narod cele Avstrije, najpobožnejši politični pokrižavci cele srednje Evrope.«¹⁵⁶ Tavčarjevo nastopanje zoper voditelja katoliških narodnjakov dr. Šušteršiča v tako imenovani aferi Žlindra, ki so mu jo neupravičeno zakuhali nemški liberalni pangermani, je slovensko katoliško časopisje najostreje obsojalo. Tavčar pa je bil deležen tudi hudih kritik dela češkega, hrvaškega in rusinskega časopisja in nalepke o kolaboraciji s pangermani – sovražniki Slovenstva.¹⁵⁷

V letu 1906 se je v državnem zboru odvijal boj za volilno reformo. Že februarja to leto je vlada predsednika Gautscha predložila načrt volilnega sistema, ki je predvideval splošno in enako volilo pravico. Slovenski poslanci, razcepljeni v dva poslanska kluba, so se do tega načrta opredelili različno. Katoliška narodna stranka, ki se je leta 1905 preimenovala v Slovensko ljudsko stranko, je vladni predlog podpirala, ker je pričakovala, da bo z demokratizacijo volilnega sistema povečala število svojih mandatov. Slovencem je bilo obljubljeno povečanje s 15 na 23 poslanskih mandatov. Tavčarjevi liberalci pa niso bili zadovoljni z volilno reformo, ker so se zavedali, da bo ta okrepila pozicije SLS.¹⁵⁸

Za uvedbo splošne volilne pravice se je načelnik SLS dr. Šušteršič zavzel v državnem zboru že 5. oktobra 1905 v obširnem govoru, ko je izjavil, da je »bistvo ustavne monarhične države v tem, da je zakonodajna oblast razdeljena med krono in ljudstvom, ne pa med krono in posameznimi privilegiranimi razredi in stanovi«.¹⁵⁹

Razprave o volilni reformi in o dodelitvi mandatov Slovencem je med te vneslo zelo neroden in nesrečen prepir, zlasti med katoliške narodnjake. Sprli so se katoliški narodnjaki iz Kranjske s svojimi tovariši s Koroške. Korošci so namreč pričakovali, da bodo dobili pri razrezu slovenskih mandatov dva in da jih bodo v njihovi pravični zahtevi kranjski in štajerski Slovenci podpirali pred vlado do zadnjega diha, saj tako branijo slovenstvo v najbolj narodnostno ogroženi deželi. Sprav je ta strategija veljala, ko pa je vodstvo SLS v Ljubljani in na Štajerske videlo najostrejšo nasprotovanje koroških Nemcev, ki uspeli prepričati vlado, se je nagnilo k pragmatični oportunistični politiki in sprejelo za kompenzacijo mandate v svoji kranjski trdnjavi in na Štajerskem, ki je bila tudi v boljšem položaju kot Koroška. To je

¹⁵⁶ prav tam

¹⁵⁷ Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka, str. 48

¹⁵⁸ J. Pleterski, dr. Ivan Šušteršič. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana 1998, str. 176 - 183

¹⁵⁹ A. Rahten, slovenska ljudska stranka, str. 59

ljubljskemu vodstvu SLS predvsem pa načelniku dr. Šušteršiču nakopalo dolgoletno zamero Korošcev.¹⁶⁰

Volitve s splošno volilno pravico leta 1907 so prinesle SLS pravi triumf. Na njeni listi je bilo izvoljenih 18 poslancev. Njih 17 brez desidenta Ploja je ustanovilo Slovenski poslanski klub. Ploj se je pridružil slovenskim liberalcem, ki so skupaj s hrvaškimi poslanci iz Istre in Dalmacije in dvema Srboma ustanovili klub Zvezo južnih Slovanov.¹⁶¹

Avstriji in Slovencem se je bližalo pomembno politično dejanje, aneksija Bosne in Hercegovine, ki je potem bistveno vplivala tudi na slovensko narodno politiko.

Slovenski katoliški narodnjaki so pred izvedbo aneksije zopet začeli iskati zvezo s hrvaškimi pravaši. V državnem zboru so pogosto nastopali z izjavami o solidarnosti s Hrvati v banovini. Izmišljali so si razne historično pravne konstrukte, ki bi jih bolj povezali s Hrvati. Na tak način je govoril v državnem zboru 18. julija 1907 Janez Evangelist Krek: »Imamo zapisane pravice, da smo s Hrvaško eno. In na podlagi teh pravic izjavljamo, da ne bo nikoli uspelo Slovence odvrniti od varovanja pravic, Hrvaške, Slavonije in Dalmacije.«¹⁶²

To je bila samo lepa fraza, ki ni popolnoma nič odražala stvarnosti. V stvarnosti Slovenci niso mogli nič varovati pravic Hrvaške, ker so bili v mnogo slabšem narodno – političnem položaju od Hrvatov, čeprav so bile sicer osebne pravice in civilna družba v slovenskih deželah pod Avstrijo bolj razvite in pravno respektirane kot na Hrvaškem pod Ogrsko. Dejansko so se Slovenci poskušali povezati s Hrvati na Hrvaškem, da bi s pomočjo njihovega boljšega narodno – političnega statusa rešili svoje narodno vprašanje. Slovenci so se enostavno priključili pravaški trialistični politiki.¹⁶³ S

Tako je slovensko narodno – politično orientacijo oziroma strategijo tedanjega časa ocenil eden njenih nosilcev, dr. Anton Korošec v svojem predavanju o nastanku Jugoslavije leta 1925: »O nas Slovencih so vladala različna mnenja. Mi sami in Hrvatje smo mislili, da spadamo v jugoslovansko tvorbo v Avstriji. Mnogi drugi (Srbi – op. Janko Prunk) sploh niso mislili na Slovence, ampak so mislili, da ostanejo Slovenci v Avstriji, kakor Čehi, da nam ni treba priti v jugoslovansko skupino. Ves čas, odkar je bila trialistična ideja na površju, so bili Slovenci v strahu, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino. Zato vidite v slovenski politiki, da smo se bolj, kakor bi bilo politično potrebno, pritiskali ob Hrvate, da smo skušali z njimi najti zveze. Vsakokrat, kadar se je bilo bati, da nastane na jugu kaka nova formacija, smo

¹⁶⁰ Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka, str. 59 - 71

¹⁶¹ prav tam, str. 72

¹⁶² prav tam, str. 75

¹⁶³ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 121 - 123

skušali z njimi najti zvezo in smo vzdrževali idejo, da smo s Hrvati en narod in da je treba, da delimo eno in isto usodo.«¹⁶⁴

Na aneksijo Bosne in Hercegovine 5. oktobra 1908 se je prvi odzval načelnik SLS dr. Šušteršič na zasedanju avstrijske in ogrske parlamentarne delegacije, ko je aneksijo pozdravil tako: »iz dinastičnega mišljenja kot iz patriotično narodnostnih vzrokov.«¹⁶⁵

Stališče do aneksije in trializma je kmalu nato Slovenska ljudska stranka zavzela tudi v kranjskem deželnem zboru. Na njegovi seji 16. januarja 1909 je najprej spregovoril načelnik SLS dr. Šušteršič in razložil, da obstajata dve predstavi, dve koncepciji trializma, ena, ki jo zagovarjajo nemški politiki in tudi nemška krščansko-socialna stranka, ki se omejuje na hrvatsko Dalmacijo, Bosno in Hercegovino. Omenil je, da ako bi se trializem udejanjil na ta način, Slovencem nič ne koristi, ravno nasprotno, potem jim je v škodo, ker bi se zopet en del južnega slovanstva, »ki nam je sedaj v ojačanje in oporo v Avstriji, odtujil odtrgal.«¹⁶⁶ Šušteršič je pojasnil, da se SLS prizadeva za trializem, ki bi združil vse habsburške dežele južnih Slovanov, od Trsta do Drine.

Deželni zbor je nato sprejel resolucijo, ki jo je predlagal član SLS Janez Evangelist Krek: »Deželni zbor pozdravlja aneksijo Bosne in Hercegovine v trdni nadeji, da je s tem izvršen prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnopravno samostojen organizem, pod žezlom habsburške dinastije.« S tem je SLS tudi uradno sprejela trializem za svoj državnopravni program.¹⁶⁷

SLS si potem ves čas pred prvo svetovno vojno prizadevala za vzpostavitev trializma in tesno sodelovala s hrvaškimi politiki v državnem zboru in s hrvatsko stranko prava onkraj dualistične meje v banovini Hrvatski. Sodelovanje je bilo intenzivno zlasti v letih 1912 in 1913,¹⁶⁸ in je med prvo svetovno vojno maja 1917 pripeljalo do trialistične Majniške deklaracije.

Slovenski trialistični koncept je naletel na ostro odklanjanje vseh meritornih faktorjev v monarhiji. Zopet so slovenske katoliške narodnjake najbolj razočarali avstrijski krščanski socialci. Tako je junija 1909 v državnem zboru proti slovenski trialistični zamisli govoril njihov predstavnik dr. Miklas, ki je dejal: »Če že pride do trializma, potem to na noben način ne sme biti mišljeno tako, da bi bile k trialistični velikohrvatski državi prištete tudi Kranjska, Primorska, južna Štajerska in tako dalje. Nasledek tega bi bil, da bi se resničnim nosilcem

¹⁶⁴ Silvo Kranjec, Koroščevo predavanje o nastanku Jugoslavije. ZČ 16/1962, str. 218 – 229. Cit. Po A. Rahten, Slovenska ljudska stranka, str. 75

¹⁶⁵ A. Rahten, str. 81

¹⁶⁶ prav tam, str. 83

¹⁶⁷ prav tam, str. 84

¹⁶⁸ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 140 - 150

državne misli, ki na njih sloni moč cesarstva, to so alpske in sudetske dežele, zaprla pot k morju.«¹⁶⁹

Slovenci so bili res v težkem položaju, njihova vodilna sila, katoliško narodnjaška Slovenska ljudska stranka, ni mogla računati na drugega, kot na hrvaške pravaše. Nemški katoliški konservativci in po letu 1895 krščanski socialci, so jo v narodnem vprašanju vedno izneverili in pustili na cedilu. Med prijateljskimi Čehi je prevladovala narodnjaško – liberalna usmeritev, ki ni preveč simpatizirala z izrazito katoliško konservativno in nato katoliško socialno usmeritvijo najmočnejše vodilne politične sile. To so podpirali le zelo manjšinski češki katoličani. Češke simpatije so veljale bolj slovenskim liberalcem, ki so, kot smo videli, katoliške narodnjake preostro označevali in črnili za zadrte, konservativne, ultramontanske klerikalce.

Včasih pa so jim katoliški narodnjaki sami dali povod za kritiko. Tako se je na primer voditelj Katoliške narodne stranke dr. Ivan Šušteršič januarja 1904 ob zasedanju avstrijske parlamentarne delegacije v Budimpešti, pridružil dvema ultra katoliškima poslancema, članu katoliške zbornice, knezu Schönberg Hartensteinu in zastopniku veleposestniške fevdalen kurije, grofu Zedewitzu v obrambi pravice vatikanske kurije pri suvereni izbiri papeža proti pravici ekskluzive, ki jo je po stoletni tradiciji imela habsburška krona, kakor tudi Francija in Španija. Šušteršič je predstavil pravicato strokovno pravno mnenje. Poudaril je še, da govori tudi v osebni imenu, kot »katoliško cerkveno misleč mož in kot delegat katoliške dežele.« Zaradi tega si je v časopisnem poročilu liberalne Neue Freie Presse prislužil oznako »neki klerikalni Slovenec«.¹⁷⁰

Jasno neomahljivo katoliško idejno pogled je zastopal tudi demokratični katoliški narodnjak dr. Janez Evangelist Krek v svojem državnozbornem nastopu leta 1907 o svobodi znanosti v polemiki s češkim svobodomiselnim poslancem, realinom Tomašem. G. Masarykom, v kateri sta načenjala vprašanje ločitve Cerkve od države. V tej polemiki si je Krek ne toliko po vsebini kot po jasni izpeljavi in retorični veščini ustvaril sloves enega najboljših govornikov v zbornici.¹⁷¹

V letih po aneksiji Bosne in Hercegovine so slovenski poslanci katoliško narodnjaške smeri v parlamentu nihali med obstrukcijo in lojalno opozicijo¹⁷² in poskušali trgovati z vlado za manjše koncesije v prid širitve slovenščine v srednjem šolstvu, za slovensko univerzo, za razne gospodarske ukrepe in za pomoč in širitev zakonske zaščite slovenskega kmečkega

¹⁶⁹ J. Pleterški, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje. ZČ 22/1968, str 171

¹⁷⁰ J. Pleterški, Dr. Ivan Šušteršič. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, str. 147 - 148

¹⁷¹ W. Lukan, Janez E. Krek, (članek v) Enciklopedija Slovenije, zv. 6, Ljubljana 1992, str. 4

¹⁷² A. Rahten, stran. 87

zadružništva, temeljne socialne in gospodarske baze Slovenske ljudske stranke. Oglašali so se često v parlamentarni razpravi na direkten ali indirekten način zahtevali trializem in branili položaj katoličanov in katoliške Cerkve. Zaradi tega so bili večkrat tarča napadov in posmeha svobodomiselnih liberalnih poslancev, največkrat svojih slovenskih sonarodnjakov.

Toda tu in tam se jim je posrečil tudi pomemben političen uspeh. Leta 1908 so dosegli reformo – demokratizacijo volilnega reda za deželo Kranjsko z vpeljavo splošne kurije, kar jim je prineslo absolutno volilno zmago in gospostvo v deželi.

Na volitvah za državni zbor leta 1911 so s svojim katoliškim kulturno socialnim in trialističnim narodnim programom prepričljivo zmagali v slovenskih deželah. Dobili so 19 poslancev od 23 možnih, liberalci le 4. Poslanci obeh strank so tudi po volitvah ostali združeni in sprti. Katoliški narodnjaki so se povezali z dalmatinskimi in istrskimi pravaši v skupni hrvaško – slovenski klub, ki je štel 27 poslancev, načeloval pa mu je dr. Ivan Šušteršič, podpredsedniki pa so bili dr. Korošec in Hrvata Dulibić in Spinčić.¹⁷³ Slovenski liberalci so se povezali z liberalnimi Hrvati in z obema Srboma v jugoslovanski klub, ki je bil mnogo šibkejši in manj vpliven.

V teh letih pred prvo svetovno vojno se je pokazala prava nemoč državnega zbora, ki so ga najbolj razjedala in hromila nacionalna nasprotja. Posamezne ppolitične strank ali strankarske povezave ter posamezni narodi so se posluževali tudi najostrejše opozicije z bojkotom sej ali z dolgimi govori, ki so onemogočali stvarno razpravo. Velikokrat so se razprave o političnih problemih izrodile v osebne žalitve govornikov in v prave pretepe. Vseh teh metod in dejanj so se posluževali tudi slovenski zastopniki, kar dokazuje, da so se v državnem zboru dobro znašli, da niso bolehal za čutom manjvrednosti in da je na nekih ravneh avstrijskega javnega življenja, zlasti osebnih pravicah, veljala narodna enakopravnost, za razliko od nekaterih državnih sistemov v poznejši dobi.

Za primer dolgega obstrukcijskega govora kakšnega slovenskega poslanca navedimo govor Jožeta Gostinčarja, člana SLS, krščanskega socialca, delavskega voditelja, tovariša Janeza Evangelista Kreka, ki je imel v proračunškem odseku v noči s 16. na 17-. december 1912 kar trinajsturni govor, kar je za delavca občudujoča sposobnost. Med govorom so ga nemški poslanci motili in večkrat prekinjali, da bi ga zmedli. Toda Gostinčar se ni dal. Njegovi nasprotniki so vztrajali v dvorani, da bi ga izčrpali, toda po rasti mali Gostinčar je tudi tu pokazal neverjetno kondicijo in svežino duha. Lahko bi s svojim govorom še

¹⁷³ prav tam, str. 107

nadaljeval, toda za tri ure do začetka nove seje je govornico prepustil spretnemu dr. Antonu Korošču.¹⁷⁴

Najpomembnejši politični dogodek v teh letih so bile Balkanske vojne, ki so našle odmev tudi v parlamentarnih nastopih slovenskih poslancev, pred vsem pa so vplivale na medsebojno notranjepolitično pozicioniranje slovenskih političnih strank oz. skupin znotraj iste stranke. Glasili SLS Slovenec, v katerem sta imela glavno besedo Janez Evangelist Krek in strankina siva eminenca prelat Andrej Kalan, je objavljala vesti in komentarje z vso simpatijo za Srbe in Črnogorce, in kritiziral vlado, ker ne podpira srbske politike. Zapisal je celo svarilo, naj vlada izpolni zahteve (trialistične) svojih južnih Slovanov, »če noče tvegati obstoja in sreče cele Avstrije«.¹⁷⁵

Avstrijska vlada je Slovenski ljudski stranki očitala, da je nelojalna in na ta njen opomin se je odzval načelnik SLS dr. Šušteršič s priporočilom in svarilom Slovincu, naj spremeni smer svojega pisanja. To in pa dejstvo, da si je Šuštaršič malo prej od Dunaja izposloval mesto deželnega glavarja na Kranjskem, je Kreka in njegove pristaše v SLS zelo ujezilo in začeli so razmišljati, kako zmanjšati koncentracijo funkcij v Šušteršičevih rokah in njegovo preveliko moč. Postajalo jim je neprijetno in moteče Šuštaršičevo preveč lojalno, kar borbeno avstrijstvo, ki je postalo nesimpatično zlasti hrvaškim starčevičanskim pravašem, edinim resnim, upoštevanja vrednim zaveznikom SLS in Slovencev.

V začetku leta 1914 se je Kreku pokazala prilika, da Šušteršiča oslabi. Na svojo stran je pridobil koroške predstavnike SLS, z dr. Brejcem na čelu, štajerske zastopnike pa je pridobil tako, da je njihovemu prvaku dr. Korošču obljubil mesto načelnika hrvatsko – slovenskega poslanskega kluba. Operacijo so izvedli na seji izvršilnega odbora SLS (VSL) 1. marca 1914, ko je Šušteršič izgubil zaupanje večine strankinih poslancev. 4. marca je bil imenovan za novega načelnika kluba dr. Korošec, za podnačenika pa dr. Krek in Hrvat Spinčič.¹⁷⁶

Kljub tej operaciji pa so se simpatije za Slovence med Hrvati zmanjševale in z njimi njihova pripravljenost odločno se angažirati zanje. Vladajoča hrvaško – srbska koalicija, bolj liberalna grupacija, za »klerikalne Slovence« nikoli ni marala niti za trialistični program. Ona je gledala svoj cilj v subdualistični rešitvi znotraj Ogrske ali v idealnem primeru izven okvira Habsburške monarhije v združitvi s Srbijo. Slovincem so ostali naklonjeni le starčevičanski pravaši, medtem ko so jih proavstrijski frankovci že odpisali iz trialistične državnopravne

¹⁷⁴ prav tam, str. 135

¹⁷⁵ prav tam, str. 130

¹⁷⁶ prav tam, str. 136

enote. Vplivni kulturni politik Iso Kršnjavi je takšno stališče takole utemeljil: »slovenska akcija je povsem zgrešila. Slovenci hočejo postati Hrvati, da bi nam zavladali. Sicer pa se oni nahajajo na poti Nemcev do Trsta in bodo vsekakor ubiti. Lažna je iluzija, da bi Slovenci lahko pomagali Hrvatom preko svoje zveze s krščanskimi socialci na Dunaju. Krščanski socialci so prav tako najprej Nemci in Šušteršič nikoli ni postal minister kljub svoji vplivnosti.¹⁷⁷

Ob izbruhu prve svetovne vojne so bili Slovenci v vsej habsburški monarhiji zelo osamljeni v izredno težkem položaju, kako izražati svojo politično voljo, ker je v Avstriji nastopila zelo ostra cenzura tiska in je bilo za nedoločen čas odloženo zasedanje državnega zbora in deželnih zborov. Hrvatska je bila v tem pogledu na boljšem. Tam je bila cenzura blažja in zasedati je mogel hrvaški sabor.

OB izbruhu svetovne vojne se je pred Slovence, predvsem politike, postavilo težko vprašanje, kakšno stališče zavzeti do vojaškega angažmana habsburške monarhije zoper bratske slovanske Srbe in Rusijo. Preprosto slovensko ljudstvo in z njim slovenski vojaki so se priklonili lojalnosti do svoje države in do habsburške dinastije. Posebnega navdušenja nad vojnim vpoklicem niso kazali, ne samo zaradi bratskih čustev do slovanskih bratov, ampak zaradi neprijetnosti vpoklica nasploh. Mnogi liberalni Slovenci so celo javno, še bolj pa zasebno izražali ne-strinjanje z vojno zoper Srbijo in Rusijo. Edino načelnik SLS dr. Ivan Šušteršič in njegov krog je nastopil javno odločno lojalistično in protisrbsko. Že 5. julija 1914 je sklical v hotelu Union zborovanje SLS, na katerem je obsodil Srbijo, zahteval njeno kaznovanje in tudi obračun z veleizdajalci v lastnem slovenskem narodu. V govoru je podal tudi smernice bodočega prizadevanja SLS: »Mi moramo delati v okviru habsburško – lorenskega cesarstva za veliko hrvaško – slovensko domovino.«¹⁷⁸ Torej ponovitev dotedanjega trialističnega programa.

Šuštaršičevo ofenzivnosti in poskus denunciacije so slovenski liberalci takoj obsodili v svojem glasilu Slovenski narod, istočasno pa tudi sami izrazili svojo lojalnost dinastiji in monarhiji.¹⁷⁹

¹⁷⁷ prav tam, str. 137

¹⁷⁸ Slovenec, 6. julija 1914

¹⁷⁹ J. Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 15

Ob takšni Šuštaršičevi ofenzivnosti in njegovi tedanji nesporni avtoriteti v stranki so bili drugi strankini politiki, ki so mislili drugače, zlasti Krek in njegov krog, vsaj začasno prisiljeni v molk in defenzivo. Začasno je zamrlo celo sodelovanje s pravaško stranko Mileta Starčevića. Kljub temu pa se je ob starčevićancih tudi še med delom lucidnih liberalnih Hrvatov budil nov pulz politične orientacije, ki ga je opazil in izrazil dr. Ante Trumbić (dalmatinski poslanec v dunajskem parlamentu, ki se je zaradi svoje protiavtistijske orientacije že jeseni 1914 umaknil v emigracijo v Italijo) konec leta 1914 Franu Supilu, da morajo biti za vsako ceno vse slovenske in hrvaške dežele skupaj v eni državi, pa naj bo katerakoli. Poudaril je, da se morajo Hrvati te misli držati kot temeljnega kamna, kajti če bo Slovenija ločena od Hrvatske, večina Hrvatov ne bo hotela v jugoslovansko državo in pod srbskega kralja.¹⁸⁰

V začetku leta 1915 so postajali indici, da se bo antanta pogodila z Italijo za njen vstop v vojno proti centralnim silam za veliko ceno na račun Slovencev in Hrvatov, vse bolj verodostojni. V takšnem položaju beležimo dve slovenski iniciativi za preprečitev takšne pogodbe.

Eno je bila akcija tržaškim liberalnim narodnjakov pa mlajših slovenskih liberalcev, nekaj istrskih hrvaških politikov in dveh politikov iz banovine. Sledeč nasvetu dr. Anteja Trumbića iz inozemstva so sklenili, da se bodo borili, da se slovenske in hrvaške dežele ne razkosajo, ker bo sicer večina prebivalstva raje ostala pod Avstro - Ogrsko in celo prostovoljno sodelovala v boju proti Italiji. Preko ruskega novinarja Svatkovskega v Italiji so prosili rusko carsko vlado za pomoč, da prepreči takšno pogodbo. Toda matjuška Rusija, na katero so toliko stavili, je sporočila, da njihove politike, »ki je odraz samo balkanskih interesov«, ne podpira, ker škoduje antanti.¹⁸¹

S kapitulacijo pod pritiskom carske diplomacije so slovenski liberalci izgubili politično pobudo v reševanju slovenskega narodnega vprašanja med prvo svetovno vojno in sami sebe obsodili na daljšo pasivnost. Vlogo pobudnika je prevzela Krekova struja v SLS in tej so se liberalci pridružili šele spomladi 1917.¹⁸²

Misel na možnost poraza Avstro - Ogrske in zaskrbljenost zaradi Italije sta učinkovali tudi pri vodstvu SLS. Tako sta iz njenih krogov istočasno z liberalno akcijo izšli dve pobudi za rešitev slovenske in hrvaške usode. Ena patriotska v duhu avstrijskega patriotizma je stekla od dr. Šušteršiča in ljubljanskega škofa Jegliča, ki sta pritegnila nekaj katoliških Hrvatov s škofom Mahničem. Sestavili so tajno spomenico Svetemu očetu s prošnjo, naj se zavzame, da

¹⁸⁰ J. Prunk, Slovensko hrvaški odnosi 1914 – 1918, ZČ, 33/179, str. 590

¹⁸¹ Dragovan Šepi, Italija, saveznici I jugoslovansko pitanje, Zagreb 1970, str. 63 – 67 in J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 172 - 174

¹⁸² J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 45 in J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 174

bi slovenske in hrvaške dežele ostale skupaj pod Avstrijo in da jih ne bi tlačili Nemci in Madžari. Ako pa bi na »žalost« Avstrija propadla: potem naj bi Slovenci in Hrvati tvorili posebno hrvaško kraljestvo.«¹⁸³

Istočasno ko se je sestavljala Šušteršič – Jegličeva peticija se je dr. Janez Evangelist Krek udeležil sestanka hrvatskih in slovenskih duhovnikov na Reki, ki mu je prisostvoval tudi laik, istrski hrvaški pravaš, poslanec v dunajskem državnem zboru. Sestavili so tudi memorandum za Svetega očeta z enako prošnjo kot oni v Ljubljani, da se v slučaju ohranitve habsburške monarhije osnuje v Zagrebu vlada Hrvatov in Slovencev, neodvisna od Dunaja in Pešte, če pa monarhija propade, volijo Hrvatje in Slovenci svojega vladarja popolnoma prosto. Memorandum so podpisali udeleženci sestanka in škof Mahnič, v Rim pa sta jo odnesla dva hrvaška frančiškana.¹⁸⁴

Čeprav je bilo vsem Slovincem in tudi SLS jasno, da je italijanska politika Slovincem sovražna in velika grožnja za razkosanje slovenskega naroda in so vojno proti Italiji občutili kot narodno obrambno, so se med njimi le pojavile razlike, kako močno se angažirati v vojnem podvigu in naporu habsburške monarhije, ki služi le Nemcem in Hrvatom. Šušteršič se je maksimalno angažiral v podpori vojno imperialistični politiki monarhije v pričakovanju, da ga bo ta nagradila s slovensko nacionalno avtonomijo, oziroma hrvaško slovensko državnopravno trialistično enoto. Toda njegovi upi so bili jalovi, nič od tega se ni zgodilo, kar bomo videli v nadaljevanju.

Nasprotno je bil romantik in demokrat Janez Ev. Krek v tem oziru mnogo bolj realen. Na osnovi preteklih zgodovinsko političnih izkušenj ni gojil praznih upov v dobrohotnost vodstva monarhije nasproti Slovincem. Na previden način je poskušal vzpostaviti politiko pogojevanja slovenskega vojnega zlasti materialnega angažiranja s takojšnjo narodno politično koncesijo slovensko hrvaškemu narodu v obliki hrvaško – slovenske državnopravne enote, z brisanjem dualistične meje znotraj habsburške monarhije.

Ta dvojni različni pogled na narodno politiko in še osebne zamere so pripeljale SLS do nepremostljivega razcepa. V prvem času, poldrugo leto, je precej slabše kazalo Kreku in njegovi skupini, premoč je imel načelnik SLS dr. Šušteršič. Krek si je poskušal pomagati s podporo starčevičanskih pravašev iz banovine. Udeležil se je zasedanja hrvaškega sabora od 14. junija do 6. julija 1915¹⁸⁵ in jih vzpodbudil k radikalnim trialističnim zahtevam. Predlagal je tudi aktivzациjo hrvaško – slovenskega poslanskega kluba, ki je imel pravico javno

¹⁸³ Dnevnik škofa Jegliča, 31. marec 1915 in J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 175

¹⁸⁴ J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 52 - 54

¹⁸⁵ J. Prunk, Slovensko hrvaški odnosi, str. 591

nastopati, čeprav je bilo zasedanje državnega zbora odloženo. V tem klubu, ki mu je načeloval dr. Anton Korošec, je podnačelnik Krek užival simpatije in podporo istrskih in dalmatinskih poslancev, kar je bilo zelo pomembno. Oktobra 1915 se je sestal hrvatsko – slovenski klub na seji v Mariboru, kjer je bil eden poglavitnih sklepov, na pobudo Hrvatov, izvedba koncentracije vseh narodnih poslancev, to je vključitev slovenskih liberalcev v hrvatsko – slovenski klub.¹⁸⁶ S tem se nekako obnavlja poldrugo leto prekinjena parlamentarna dejavnost, čeprav še brez otvoritve parlamenta.

Problemi in pretnje ter stiska Slovencev pa so se samo še stopnjevali. Spomladi 1916 so bili Slovenci soočeni s popolnoma odkritimi namerami nemških strank tako imenovanih Deutsche Belange (zahteve), da v avstrijski državni polovici za ustavnim oktoroajem dosežejo popolno prevlado nemštva z nemškim uradnim jezikom, ohromijo dualizem, odstopijo Dalmacijo Ogrski in Galicijo bodoči poljski državi. V tako preurejeni Avstriji je čakal Čehe in Slovence izredno oster germanizatorski pritisk.¹⁸⁷

Kreku je uspelo z izrednimi naporii vzdrževati aktivnost hrvatsko – slovenskega kluba in sodelovanje s pravaši (starčevičanci) v banovini, toda do koncentracije poslancev zaradi Šušteršičevega nasprotovanja vse leto 1916 ni prišlo. To pa je zelo škodovalo Šušteršičevemu ugledu, večina poslancev SLS mu je začela odrekati zaupanje in 30. septembra mu je odrekel podporo škof Jeglič, kar je bilo odločilnega pomena. Krekova akcija za koncentracijo je lahko stekla.

Konec novembra 1916 se je v Gradcu sestal hrvatsko – slovenski poslanski klub, ki se je odločil za postavitev odločne zahteve po zedinjenju Hrvatov in Slovencev v eno enoto. To zahtevo naj bi klub postavil v Cislajtaniiji, enako pa hrvatska politika v hrvaškem saboru, katerega zasedanje se je pričakovalo za januar 1917, da se na njem sprejme adresa novemu kralju Karlu.¹⁸⁸

Pred otvoritvijo hrvaškega sabora sta Krek in Korošec poskušala preprečiti politike vladajoče hrvatsko – srbske koalicije, naj v svojo adresu o zedinjeni hrvaški državi vključijo tudi Slovence, toda zaman. Politiki koalicije so vztrajali pri oportunistični politiki subdualizma ali v umanjkanju vojne sreče monarhije in velikosrbsko rešitev. Krleža je pozneje to politiko imenoval »kurbirsko«.

Več sreče so imeli Slovenci s svojimi pravaškimi zavezniki in prijatelji, kjer sta najbrž pomembno vlogo igrala pomembna Istrana Matko Laginja in Vjekoslav Spinčić. Na seji

¹⁸⁶ J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugosalvijo, str. 63

¹⁸⁷ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 179 in J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugosalvijo, str. 72

¹⁸⁸ J. Pleterski, str. 84

hrvaškega sabora 1. februarja 1917 je starčevičanska stranka prava podala svoj predlog adrese na cesarja in kralja Karla, v kateri je zahtevala konec dualizma, ki da je ravno tako pomemben kot zmaga nad zunanjimi sovražniki. Zahtevala je od vladarja, da naj takoj, ko bodo dopustile vojne razmere, dovoli sklicanje zastopnikov vseh hrvatskih in slovenskih dežel na sabor v Zagrebu, kjer naj se izvrši zedinjenje s Slovenci na osnovi narodnostnega načela in hrvatskega državnega prava.¹⁸⁹ Ta izjava je vodila direktno do majniške deklaracije. Omeniti je potrebno, da so svojo adresno predlagali tudi frankovci, s katero so zahtevali združeno hrvatsko državo, skupaj z Bosno kot tretjo enoto monarhije, v njej pa sploh niso omenili Slovencev, s čimer so povzročili veliko škodo svojemu prijatelji dr. Ivanu Šušteršiču v slovenskem političnem življenju. Njegov vpliv se je začel zmanjševati. Tako ni mogel več preprečiti zedinjenja vseh slovenskih poslancev v hrvatsko – slovenski klub (marca – aprila 1917).

Hrvatsko slovenski klub je v začetku maja začel pripravljati skupno slovensko – hrvaško narodno politično izjavo za otvoritveno zasedanje državnega zbora, ki je vseboval zahtevo po hrvaško slovenski državni enoti. Ob teh novicah so se v hrvaško – slovenski poslanski klub vključili tudi hrvaški liberalni poslanci in dva srbska iz Dalmacije. Klub je spremenil ime in v deklaracijo so bili vključeni tudi Srbi.

Deklaracijo je sestavil dr. Janez Ev. Krek, pri redakciji pa so sodelovali še Korošec in od Hrvatov Spinčič, dr. Smodlaka in dr. Čingrija. Tik pred zasedanjem državnega zbora so se sestali vsi poslanci Jugoslovanskega kluba in potrdili izjavo. Na otvoritveni seji jo je prečital načelnik kluba dr. Anton Korošec in se glasi: »Podpisani poslanci združeni v Jugoslovanskem klubu izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospostva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničitev te zahteve svojega enotnega naroda se bodo zavzemali z vso silo. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela.«¹⁹⁰

Z Majniško deklaracijo so slovenski poslanci skupaj s hrvaškimi izkoristili priložnost, ki jim jo je nudil avstrijski parlament, za oznanitev svojega nacionalnega programa pred domačo avstro – ogrsko in svetovno javnostjo. Žal je bila moč slovensko – hrvaškega zastopstva v tem parlamentu premajhna, da bi mogla sama izbojevati zmago. Po drugi strani pa tudi realna moč celega avstrijskega državnega zbora v konstelaciji sil politične moči v

¹⁸⁹J. Pleterški, str. 98 – 99 in J. Prunk, Slovensko hrvatski odnosi, str. 592

¹⁹⁰J. Pleterški, str. 116

habsburški monarhiji in bila tako močna oz. odločilna, da bi rešila jugoslovansko vprašanje v monarhiji, kakor ga je postavila deklaracija. Deklaraciji so nasprotovali vsi odločilni faktorji monarhije, saj bi njena uresničitev radikalno v temelju spremenila notranja in zunanja razmerja moči v monarhiji. Nasprotovali sta avstrijska in ogrska vlada, nasprotovale so nemške in madžarske politične stranke, nasprotoval je dvor, nerazpoloženo je bilo vodstvo skupne habsburške vojske. Samo to dejstvo že lahko pove o radikalnosti, kar revolucionarnosti deklaracije, ki je bila v danem trenutku in položaju pogumno dejanje in največ, kar je mogla storiti slovenska politika. Takšna ocena je lahko tudi odgovor na mnoge številne ocene jugoslovanskega zgodovinopisja, ki so jih papagajsko oportunistično ponavljali celo nekateri slovenski zgodovinarji tja do konca šestdesetih let, da je bila deklaracija oportunistična, da je reševala habsburško monarhijo in da ni bila resnično jugoslovanska. Za te zgodovinarje je bilo jugoslovanstvo samo to, kar se je udejanilo 1. decembra 1918.

Verjetno so se nekateri najbolj prodorni slovenski in hrvaški politiki zavedali, da svoje želje, izražene v deklaraciji, ne bodo mogli udejanjiti skozi parlament. Toda deklaracijo, kot legitimno dejanje, so izkoristili za legitimiranje svoje nadaljnje narodno politične dejavnosti. Za deklaracijske zahteve so mogli od njene razglasitve dalje legitimno nastopati v javnosti in pred organi oblasti. O deklaraciji so mogli pisati v časopisju. Deklaracija je postala kritje za tako imenovano septembrsko ljubljansko deklaracijo obeh slovenskih meščanskih strank, ki jo je podpisal tudi ljubljanski škof Jeglič in je sprožila od jeseni 1917 do spomladi 1918 veliko vsenarodno deklaracijsko gibanje, v katerem so slovenske ženske zbrale okrog 200.000 podpisov za deklaracijo in mir in v katerem so občinski odbori (približno 2/3 občin) po vseh slovenskih deželah sprejemali resolucije o podpori deklaraciji.

Poleti 1917 je za krajši čas prišlo med Jugoslovanski klubom in Čehi do zelo nerodnega nesporazuma, ko je češki poslanski klub, zveza čeških strank Češki svaz, izjavil, da oni želijo svojo avtonomno državnopravno enoto in da zaradi njih lahko dualizem ostane. Takšno stališče je bilo zlasti grozno za Slovence, ki so se reševali s pomočjo hrvaškega državnega prava in jim je bila odprava dualizma *conditio sine qua non*. V Jugoslovanskem poslanskem klubu je začel pomembno vlogo igrati tajnik, liberalni politik dr. Gregor Žerjav, ki ni bil poslanec, je pa imel dobre zveze s Čehi in je pripomogel, da so se češko slovenski odnosi do začetka jeseni uredili.

Velike težave so imeli Slovenci tudi s problemom kako pritegniti v deklaracijsko gibanje tudi Hrvate v banovini. Tam je Slovence podpirala le Starčevićeva stranka prava. Hrvaško - Srbska koalicija je še vedno Slovence zavračala, frankovci pa niso podpirali

majniške deklaracije, ker je omenjala Srbe.¹⁹¹ Hrvate sta poskušala dobiti Krek in Korošec z obiskom v Dalmaciji in Bosni. Septembra je Krek v starčevičanskem glasilu Hrvatska država objavil članek Za narodno zedinjenje, v katerem je naglasil narodno enotnost (unitarizem) Slovencev, Hrvatov in Srbov in da je narodno življenje brez državnosti nemogoče ter da brez samostojnega državnega razvoja ni mogoče doseči narodne enakopravnosti. Kot tenor članku je pribil: »Zedinjenju in zedinjenemu narodu samostojna svobodna država!«.¹⁹²

Ta Krekov članek je ugledni italijanski zgodovinar Leo Valiani leta 1966 ocenil za Krekov prelom s habsburško monarhijo.¹⁹³ Par dni nato je Krek umrl in na njegovem pogrebu 19. oktobra 1917 je njegov tovariš Anton Korošec, ki je postajal prvi človek slovenske politike, zaklical: »Dvignite glave, kajti približuje se vaše odrešenje!«.

Ves ta čas je bil Jugoslovanski klub v opoziciji do vlade. Neko novo dinamiko v postavljanju jugoslovanskega vprašanja v parlamentu je izzvala oktobrska revolucija s svojo mirovno pobudo Nemčiji in Avstro – Ogrski, ki je vsebovala tudi formulacijo po polne priznanju pravic narodov do samoodločbe.¹⁹⁴ O ruski sovjetski pobudi je moral v avstrijskem državnem zboru spregovoriti predsednik vlade dr. Seidler. V svojem ekspezeju je sovjetsko pobudo predstavil zelo okrnjeno, brez omembe pravice narodov do samoodločbe.¹⁹⁵

To je privedlo 3. 12. 1917 do usklajenega nastopa jugoslovanskega, češkega in ukrajinskega poslanskega kluba v državnem zboru in pa tistih političnih strank na Hrvaškem, ki so sodelovale z Jugoslovanskim klubom. V parlamentarni razpravi je bil zelo oster in jasen istrski pravaš, duhovnik Spinčić. Izjavil je, da dualizem pomeni zlasti za Jugoslovane tako rekoč uničenje, nacionalno smrt in da so nekatere odgovorne osebnosti nemškega cesarstva to vojno označile za vojno med nemštvom in slovanstvom. Pribil je, da Jugoslovanski klub hoče svobodno slovensko, hrvaško in srbsko domovino, neodvisno državo in dostojno narodno življenje.¹⁹⁶ Naslednji dan je govoril še Slovenec dr. Verstovšek.

Dne 19. decembra 1917 je avstrijska vlada službeno objavila, da so centralne sile privolile v mirovna pogajanja z Rusijo in da že izbirajo predstavnike za pogajanja. Isti dan je nato govoril v parlamentu dr. Korošec in izrazil svoj strah in dvom, da tisti, ki gredo na pogajanja, »ne razumejo duha časa« in se zato ne bodo mogli pogajati v interesu avstrijskih

¹⁹¹ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 183

¹⁹² prav tam, str. 184

¹⁹³ prav tam

¹⁹⁴ J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 156

¹⁹⁵ prav tam

¹⁹⁶ O politiki jugoslovanskega parlamentarnega kluba v jeseni in zimi 1917 je temeljno razpravo na osnovi primarnega gradiva (stenografski zapisniki državnega zbora) napisal Peter Vodopivec, Parlamentarna dejavnost Jugoslovanskega kluba od septembra 1917 do marca 1918 in nastanek januarskega memoranduma. ZČ 27/1973, str. 68

narodov. »Narodi, ki so v vojni krvaveli, morajo sami skleniti mir in ga bodo sklenili tako, da bo dolgotrajen«. ¹⁹⁷ Dne 20. decembra so se vrata državnega zbora zaprla za mesec dni zimskih počitnic.

Toda medtem Jugoslovanski poslanski klub ni miroval. V januarju je sestavil memorandum za Brest – litovsko mirovno konferenco, v katerem je protestiral zoper dejstvo, da Jugoslovanski klub, kot predstavnik Jugoslovanov, ni bil povabljen na konferenco. Na ponovni otvoritvi parlamenta 22. januarja 1918 je klub protestiral zoper takšno politiko dr. Czernina. ¹⁹⁸ Memorandum je obsegal 4 točke: »1. Takojšen splošen demokratičen mir, popolno razoroženje, mednarodno varstvo in garancija svobodnega razvoja vseh narodov, velikih in malih; 2. Narodom naj se da in popolnoma zavaruje svoboda in popolna samoodločba, zlasti glede vprašanja, ali hočejo tvoriti svobodno državo in v kateri obliki; 3. Mi ne zahtevamo za svojo državo ničesar, kar pripada kakemu drugemu narodu... mi zahtevamo za svojo državo le ozemlje, na katerem prebiva narod Srbov, Hrvatov in Slovencev nepretrgano v kompaktnih masah; 4. Morje, zlasti Jadransko, naj bo svobodno«. ¹⁹⁹

Vsebinsko strukturalno je bil memorandum čudoviti tekst, ki je odražal duha novega časa, zlasti pravico do narodne samoodločbe, ki so jo po oktobrski revoluciji razglasili boljševiki, kot na nek način tudi ameriški predsednik Wilson 8. januarja 1918 v svojih 14 točkah, kjer pa je bila za avstro - ogrske Slované predvidena le avtonomija v ohranjeni avstro - ogrski državi. ²⁰⁰ Toda sestavljalvcem memorandumu je manjkala predstava oz. dejanska realna moč za udejanjanje njihovih zahtev. V tistem trenutku in še mnogokrat v 20. stoletju se je pokazalo, da so lahko zahteve nekega naroda še tako pravične, tako v skladu z mednarodno uveljavljenimi načeli, pa se ne uresničijo, če narod zanje nima realne politične in vojaške moči. Slovenski narod je to izkusil, dvakrat: na mirovni konferenci po prvi in po drugi svetovni vojni.

Jugoslovanski klub je 30. januarja 1918 res dosegel sprejem pri avstrijskem ministrskem predsedniku dr. Seidlerju, in zahteval takojšnjo uresničitev zahtev Majniške deklaracije ter zagrozil celo z možnostjo ljudskega upora. ²⁰¹ Predsednik dr. Seidler je ostal hladen in vlada menda memorandumu niti ni poslala mirovni konferenci, vsaj tam o njem niso razpravljali. Vlada je prepovedala njegovo objavo v tisku. Zato je klub 6. februarja vlado

¹⁹⁷ prav tam, str. 69

¹⁹⁸ prav tam str 73

¹⁹⁹ prav tam, str. 74

²⁰⁰ J. Pleterški, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 160

²⁰¹ Peter Vodopivec, prav tam, str. 78

interpeliral v državnem zboru in dobil nek ciničen odgovor ministrskega predsednika.²⁰² V času Brest – litovskih pogajanj so se poslanci Jugoslovanskega kluba še oglašali v parlamentarni razpravi o raznih gospodarskih in socialnih vprašanjih (Jarc in Gostinčar). Odločno za izpolnitev Majniške deklaracije pa je 6. marca govoril dr. Ravnihar, ki je Brest – litovski mir imenoval vsiljen.²⁰³

Spomladi 1918 je Jugoslovanski klub uvedel, da bo v parlamentu težko kaj dosegel in je svojo pozornost in dejavnost prenesel v domovino.²⁰⁴ S tem pa je radikalizacija narodnega programa stopila v zadnjo fazo. Na veliki manifestaciji v Unionu so 25. marca načelniku Jugoslovanskega kluba dr. Korošču izročili 200.000 podpisov slovenskih žena in deklet za majniško deklaracijo. Od marca do maja je bil višek deklaracijskega gibanja. Maja 1918 je pod vplivom deklaracijskega gibanja prišlo do upora slovenskih vojakov v avstrijskih garnizijah v Radgoni, v Murauu in Judnburgu, ki jih je avstrijska oblast še uspela (s pomočjo madžarskih čet) zadušiti in uporniške voditelje ustreliti. 12. maja je oblast prepovedala vsako agitacijo za majniško deklaracijo.²⁰⁵

Vladajoči dunajski krogi so sicer že začeli govoriti o eventualni ustanovitvi jugoslovanske države, toda izključevali so vsakršno možnost, da bi bile vanjo vključene tudi slovenske dežele. To je jasno povedal cesar Karel 25. maja, ko je sprejemal v avdienco deputacijo Nemcev s slovenskega ozemlja. Pri tem se je izrekel celo proti zedinjeni Sloveniji.²⁰⁶

Na takšno cesarjevo stališče so vse tri slovenske stranke odgovorile s skupno izjavo, da ne bodo opustile zahteve po združitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov v lastno državo, da je ta zahteva že »prešla v meso in kri vsem plastem našega naroda«. Omenile so potrebo po ustanovitvi slovenskega Narodnega sveta, nekega organa, ki naj organizira odpor »vseh poštenih elementov našega naroda proti preganjanju Jugoslovanov«.²⁰⁷

Izjavo treh strank označuje Janko Pleterski za prelomni trenutek v razvoju narodnega gibanja za slovensko narodno samoodločbo. »Izjava se je iztekla v neposredne priprave za ustvarjanje lastne državnosti« (slovensko – hrvaško – srbske).²⁰⁸

Ker se je poleti 1918 hrvatsko – srbska koalicija še vedno upirala ustanoviti Narodnega sveta (Narodnega vijeća), so se Slovenci odločili stvar pospešiti. V dneh od 16. do

²⁰² prav tam

²⁰³ prav tam, str. 81

²⁰⁴ prav tam, str. 82

²⁰⁵ J. prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 189 - 190

²⁰⁶ prav tam

²⁰⁷ J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 199

²⁰⁸ prav tam

18. avgusta so povabili na svečano manifestacijo v Ljubljano zastopnike Čehov, Poljakov, Hrvatov iz banovine in Bosne in Hercegovine, na kateri so ustanovili Narodni svet za Slovenijo in Istro kot del »bodočega središčnega Narodnega sveta Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu«, razglasili so namen Narodnega sveta, to pa je njegova pripravljenost da v določenem zgodovinskem trenutku prevzame skupaj s Hrvati in Srbi vse pravice in dolžnosti državne samostojnosti.²⁰⁹ Pri ustanovitvi Narodnega sveta ni nikjer več omembe habsburškega okvirja. Slovenska narodna politika se je že odločila proti Avstriji, za Jugoslavijo. Narodni svet pa je postajal vzporedna slovenska oblast s še obstoječo avstrijsko upravo.

Dne 6. oktobra 1918 je bilo končno v Zagrebu ustanovljeno Narodno vijeće Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je razglasilo in prevzelo vodstvo boja habsburških Jugoslovanov za njihovo popolno nacionalno in politično osamosvojitve. Za predsednika je bil izvoljen Slovenec dr. Anton Korošec. V Sloveniji se ustanovitvi Narodnega vijeća in slovenski vključitvi vanj zoperstavljal nekdanji načelnik SLS (do oktobra 1917) dr. Šušteršič, v tem času še kranjski deželni glavar, ki je želel avtonomno Slovenijo v okviru Avstrije. Toda njegova moč in vpliv sta bila v tem času že neznatna.

V slovenski politiki je zmagovala jugoslovanska rešitev. Tako je predsednik slovenskega Narodnega sveta in Narodnega vijeća SHS v Zagrebu dr. Korošec v avdienci pri cesarju Karlu zavrnil njegovo nejasno ponudbo o rešitvi slovenskega in jugoslovanskega vprašanja. Slovenci so zavrnili tudi objavljeni manifest cesarja 16. oktobra, ki je obljubljal preureditev monarhije in ponujal habsburškim narodom pravico do samostojnih nacionalnih državnopravnih tvorb v okviru neke habsburške konfederacije. Slovenci so bili v tem času že tako v jugoslovanski politiki, da o manifestu niso hoteli resno razmišljati, motile pa so jih tudi preveč splošne formulacije, ki so dopuščale nadaljnji obstoj dualizma in velike probleme pri etnični razmejitvi, ki so Slovincem vzbujali strah, da se ne bodo mogli uveljaviti zoper Nemce.

Slovenci in Hrvati so odcepitev od habsburške monarhije in ustanovitev svoje skupne države Slovencev Hrvatov in Srbov razglasili na isti dan, toda na različna načina. Na Hrvaškem se je sestala 19. oktobra 1918 hrvaški sabor, ki je razglasil pretrganje vseh državnopravnih zvez z Avstro – Ogrsko. Ker Slovenci takšnega legitimnega organa niso imeli ampak le ad hoc narodni svet, so se odločili za veliko narodno zborovanje v Ljubljani, v organizaciji Narodnega sveta. Na tem zborovanju so razglasili pretrganje državnopravnih vezi

²⁰⁹J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 192

z Avstro – Ogrsko, svojo narodno osvoboditev in vključitev v državo Slovencev, Hrvatov in Srbov.²¹⁰

²¹⁰prav tam, str. 199

Slovenska parlamentarna izkušnja v prvi Jugoslaviji 1918 – 1941

Janko Prunk

Manifestacijo na Kongresnem trgu v Ljubljani 29. oktobra 1918 so v starejši slovenski zgodovinski literaturi¹ imenovali enostavno prevrat ali narodno osvobodjenje, v moderni literaturi pa najpomembnejši raziskovalci te problematike² imenujejo to slovenska samoodločba. Pleterski to samoodločbo razloži, »da se je sicer v resnici izvršila, čeprav ne po zamisli Narodnega sveta niti v obliki, ki bi sodila v vrsto meščanskih demokratičnih pravnih ustanov, temveč je temeljila v tem, da je navzoča množica in tudi slovenska javnost manifestacijo razumela in sprejela kot dejanje državne samoodločbe in osamosvojitve.«³

V novejši historični literaturi je ta akt »slovenske državne samoodločbe« ocenjen na različno niansirane načine. France Dolinar v svoji razpravi leta 1971 trdi, da Slovenci v tistem trenutku niso imeli nobene državne misli in želje in so se zadovoljili kar s skupno Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov.⁴ Avtor te razprave na osnovi natančnega študija vseh programskih dokumentov pred in med prevratom, prihaja leta 1992 do podobne seveda malo bolj niansirane ocene, kaj je pomenila samoodločba 29. oktobra. Pomenila je prevrat, pomenila je osvoboditev izpod avstro - ogrske oblasti in vključitev v skupno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, v kateri so Slovenci tedaj videli svojo državo. Svoje lastne slovenske narodne države takrat niso imeli ne v mislih, ne v dejanju. Izrecno so naglašali, da so sestavni del države SHS in da je njihov vrhovni politični oblastni organ Narodno vijeće v Zagrebu. Toda v konkretnem političnem življenju so od 29. oktobra do 1. decembra živeli via facti samostojno narodno življenje.⁵

Drugače, bolj pretenciozno, trdi Jurij Perovšek (1998), da je »temeljna pridobitev Slovenske narodne osvoboditve in politične osamosvojitve konec oktobra 1918 gotovo lastna nacionalna državnost, ki so jo Slovenci dosegli v državi SHS.«⁶

¹ Janko Brejc, *Od prevrata do ustave. Slovenci v desetletju, Ljubljana 1918*; Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, Ljubljana 1938; Metod Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965; Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska skupnost*. Maribor, 1972

² Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana 1971; Jurij Perovšek, *Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 25/1985 in isti Slovenska osamosvojitve v letu 1918*. Ljubljana, 1998; po njima pa tudi J. Prunk, *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768 – 1992*. Ljubljana, 1992 in Bojan Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918 - 1921*. Ljubljana, 1992 in po vseh tudi šolski učbeniki.

³ J. Pleterski, *Prva odločitev*, str. 265

⁴ France Dolinar, *Odsotnost slovenske državne misli v prevratu 1918*. Buenos Aires, 1991

⁵ J. Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, str. 201

⁶ Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve*. Ljubljana, 1998, str. 77, se za svojo trditev opira na dejanske razmere v Državi SHS novembra 1918 in na starejšega avtorja, pravnika, profesorja ljubljanske univerze, dr. Ivana

Dejstvo je, da je bila s slovensko samoodločbo in osamosvojitvijo 29. oktobra 1918 za hip ostvarjena zedinjena Slovenija, vsaj v idealni predstavi. Žal pa je po par dneh njenega življenja italijanska vojska okupirala Primorsko in del Kranjske, na Koroškem pa je nemška deželna vlada v Celovcu proglasila nedeljivost dežele in se tako zoperstavila vključitvi slovenskega dela Koroške v Slovenijo.

Pravno politični položaj Slovenije v državi SHS skozi mesec dni njenega obstoja ni bil definiran, ker je bilo za to premalo časa. Na Slovenskem so različne politične sile o tem razmišljale in zavzemale različna stališča, od zelo široke avtonomije do unitarizma.⁷ V realnosti pa je Slovenija živela svoje samostojno notranje življenje. Začasno je položaj poskušala urediti Naredba o prehodni upravi za Slovenijo, ki jo je 14. novembra sprejela Narodna vlada za Slovenijo in je stopila v veljavo 21. novembra. S to naredbo je Narodna vlada »sporazumno z Narodnim vijećem SHS v Zagrebu kot najvišjim predstavljteljem narodne volje celokupnega naroda Slovencev Hrvatov in Srbov, določila, da je do onega časa, dokler konstituanta naroda SHS ne ukrene drugače, Narodno vijeće SHS v Zagrebu najvišji činitelj v Državi SHS«. ⁸ Perovšek ocenjuje naredbo kot sporazum »na podlagi katerega je slovenska Narodna vlada priznala Narodnemu vijeću skupno vrhovno oblast in sicer v vprašanjih, ki so v zvezi s temeljnimi načeli ujedinjanja naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov v narodno, svobodno, neodvisno in na demokratskih načelih urejeno državo SHS in v vseh vprašanjih, ki jih zastopniki, odposlani v Narodno vijeće, priznavajo za skupna«. ⁹ V naredbi o prehodni upravi skupno priznana vprašanja niso bila opredeljena. ¹⁰

Iz dejanskega razvoja se vidi, da je Slovenija tekom novembra morala sama urejati mnoge bistvene stvari svojega obstoja in razvoja. Sama se je morala borovati za narodne meje in se odločati, ali naj se skupaj s Hrvati in prečanskimi Srbi združi s kraljevino Srbijo. Pri tem drugem vprašanju so glede tempa in oblike združitve, slovenske politične stranke zavzele različna stališča. Liberalci so priganjali k takojšnji, brezpogojni združitvi Države SHS s kraljevino Srbijo. Katoliška SLS pa je zahtevala garancije za avtonomijo Slovenije, ki naj odraža »naravno danost«, da je Slovenija kulturno, socialno in gospodarsko drugačna od drugih pokrajin in svarili pred prenačljeno brezpogojno združitvijo, ki bi lahko prejudicirala

Tomšiča, na njegov članek Razpad Avstro - oorske in nastajanje slovenske državnosti. Naši razgledi 7. nov., 1969

⁷ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon. Str. 201 – 216 in J. Perovšek, Slovenska osamosvojitev, str. 77

⁸ J. Perovšek, slovenska osamosvojitev, str. 79

⁹ prav tam

¹⁰ prav tam

dokončno trajno obliko skupne države in v njej neustrezen slovenski položaj (Izidor Cankar).¹¹

Končno odločitev o združitvi s kraljevino Srbijo so Slovenci 23. novembra prepustili Narodnemu vijeću v Zagrebu. V nočni seji vijeća s 23. na 24. november so bili zastopniki SLS tisti, ki so se skupaj s starčevičanskimi pravaši in Radićem zavzemali za preudarnost, zadržanost, za garancije za avtonomni razvoj Slovenije in Hrvaške. Toda večina hrvatsko – srbske koalicije, podprta od Dalmatincev, Bosancev in slovenskih liberalcev, se je odločila za takojšnjo združitve. Ta se je izvedla 1. decembra, ko je srbski regent Aleksandar Karađorđević v Beogradu sprejel delegacijo Narodnega vijeća, ki mu je prebrala adresu z željo o brezpogojni združitvi.¹²

Prvodecembrsko zedinjenje je del Slovencev iskreno in burno pozdravil (liberalci), drugi se je z njim sprijaznil. Srbska vlada in dvor pa po zedinjenju nista ravnala modro in taktno. Namesto, da bi pustila avtonomijo dežel, ki so se združile s Srbijo in tako ustvarila prepričanje o enakopravnosti združenih bratskih narodov, sta v svoji zavesti zmagovalca oziroma po svoji predstavi uvedla centralistično državno obliko, odpravila vse avtonomne politične institucije pri ne-srbskih narodih in jih popolnoma podredila Beogradu.¹³

Na sestavo prve jugoslovanske vlade, ki jo je imenoval regent Aleksandar 20. decembra 1918, Slovenci in Hrvati niso mogli veliko vplivati. Regent Aleksandar je imenoval ministre po svoji lastni presoji in tako je postal predsednik bivšega Narodnega vijeća, dr. Anton Korošec, podpredsednik vlade, slovenski liberalni politik dr. Albert Kramer pa minister za konstituantno. Notranji minister je postal največji unitarist in centralist, hrvaški Srb Svetozar Pribičević. Na njegov predlog je regent Aleksandar že 7. januarja 1919 razpustil Narodno vlado SHS za Slovenijo in imenoval deželno vlado za Slovenijo brez avtonomnih kompetenc, bila je le neke vrste upravna institucija, podrejena izključno centralni vladi v Beogradu.¹⁴

Slovenski liberalci so se s takšnim razvojem strinjali, čeprav z novim predsednikom deželne vlade, katoliškim dr. Jankom Brejcem, niso bili zadovoljni. Odločili so se najtesneje sodelovati z jugoslovanskimi centralisti Pribičevićeve smeri in se vključiti v politično stranko, ki jo je februarja snoval. On je tik pred ustanovnim kongresom 19. februarja 1919 v Sarajevu nakazal njeno narodno – politično orientacijo: »Ta stranka bo zastopala idejo narodnega in državnega edinstva ter bo stremela za takšno državno ureditvijo, ki bo končno obračunala z vsemi pokrajinskimi vladami, z vsemi zgodovinskimi preostanki. Kakor se je v narodno

¹¹J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 201 – 216 in J. Perovšek, Slovenska osamosvojitev, str. 129 - 157

¹²prav tam

¹³prav tam, str. 219 - 220

¹⁴prav tam, str. 220

edinstvo utopila kraljevina Srbija, tako naj izgine v njem Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Vojvodina, Slovenija in Črna Gora. Naša stranka bo torej, da rabim ta izraz, ki je danes v kursu, strogo centralistična.«¹⁵

Slovenski liberalci so ta unitaristični in centralistični ceterum censo odklanjajoč kakršnokoli slovensko narodno in politično posebnost oz. avtonomijo, ponavljali do onemoglosti. Pri tem sta prednjačila visok magistratni uradnik, dr. Miljutin Zarnik, in čudo čudno, slovenski pisatelj dr. Ivan Tavčar.¹⁶ Katoliški politiki so bili bolj trezni in eden od njih, štajerski profesor Ivan Vesenjaki, je Zarniku lepo odgovoril, da junaški in v trpljenju preizkušeni srbi ne marajo petoliznikov.¹⁷

Med slovenskima strankama, ki sta od Majniške deklaracije do ustanovitve Države SHS tesno sodelovali, se je torej kmalu po ustanovitvi nove države obnovil politični prepir. Nasprotovali sta si v večini političnih vprašanj, tudi v tako pomembnem, kot je ustanovitev oz. sklicanje pokrajinske skupščine za Slovenijo, o kateri sta se januarja 1919 najprej sporazumeli, potem pa so liberalci zamisel opustili, SLS pa jo je še naprej branila.

Konec januarja je v Beogradu dozorela odločitev za sklicanje začasnega parlamenta (Začasnega narodnega predstavništva), ki naj bi v času brezustavnega stanja igral zelo pomembno politično zakonodajno funkcijo. Predvideli so mu celo nalogo, naj bi sprejel začasno ustavo. Toda, ko je bil načrt ustave (v bistvo malo adaptirana srbska ustava iz leta 1903) februarja objavljen, politične prilike niso bile ugodne za njegovo sprejetje in to se je ponovila še enkrat junija 1919.¹⁸

Začasno narodno predstavništvo (ZNP) ni bilo izbrano na volitvah, ampak je bilo plod dogovora glavnih političnih faktorjev v kraljevini SHS v začetku leta 1919, to pa so bili vlada, regent Aleksandar in politične stranke.¹⁹ Na kratko povedano, vlada je (v bistvu notranji minister Pribičević) določila, da v 296 članskem ZNP zastopa Slovenijo 32 poslancev, kar je bilo čisto primerno razmerje. Toda v Sloveniji je to zbudilo nejevoljo, ker so nekateri politiki SLS hoteli kar 38 poslancev, ki naj zastopajo tudi primorske in koroške Slovence, ker meja države še ni bila mednarodno pravno določena. Slovenci so se sami morali medsebojno sporazumeti za 32 poslancev. V tem vprašanju se je SLS pokazala za zelo državotvorno. Čeprav je imela pred vojno v dunajskem parlamentu 19 poslancev nasproti 3 liberalnim, je sedaj širokogrudno privolila, da dobi samo polovico, to je 16 poslancev, liberalci pa kar 11 in

¹⁵ prav tam, str. 221

¹⁶ J. Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva. Ljubljana, 1996, str. 78 - 102

¹⁷ prav tam, str. 83

¹⁸ Branislav Gligoričević, Parlament i političke stranke v Jugoslaviji 1919 - 1929. Beograd, 1979, str. 24

¹⁹ prav tam

socialdemokrati 5.²⁰ Med poslanci SLS sta bila tudi dva zastopnika koroških Slovencev Franc Grafenaver in duhovnik Fran Smodej.²¹

Slovenski poslanci so se v ZNO porazdelili po sonarodnih idejnopolitičnih grupacijah: socialisti skupaj s socialističnimi zastopniki iz drugih pokrajin, liberalci, združeni v centralistični Demokratski stranki. Slovenska ljudska stranka pa je s tremi hrvaškimi katoliškimi poslanci tvorila mali Jugoslovanski klub.

V začasnem narodnem predstavništvu so se hitro razplamteli politični boji in ločitve, ki so jih generirale srbske politične stranke, ki so ohranile svoja ideološka politična obeležja izpred vojne in so sedaj okoli sebe poskušale zbrati zaveznike iz novih prečanskih pokrajin. Glavni vzrok spora je bilo morda ravno to zbiranje, kjer se je pred vojno šibkim liberalcem in demokratom posrečilo pridobiti mnogo večje število podpornikov in poslancev med Srbi ni Hrvati, kot pa konservativnim radikalom. Zanimivo je, da glavno vprašanje – narodno, v ZNP ni bilo osnova za politično diferenciacijo. Obe največji stranki, radikalna in demokratska, sta bili za narodni unitarizem in državni centralizem, s to razliko, da je prva bolj naglašala srbstvo, druga – demokratska, močno zasidrana v prečanskih krajih, pa jugoslovanstvo. Temelj razhajanja so bila socialna vprašanja, predvsem agrarna reforma, ki so jo demokrati hoteli izvesti radikalno, unificirano in pogledi na delavsko zakonodajo, prosveto ni državno upravo. Tu so se demokrati našli s socialnimi demokrati in formirali skupni blok.²²

Radikalom, ki so dopuščali upravno decentralizacijo, so se pridružili Narodni klub (hrvaške federalistično usmerjene skupine – največja starčevićanci in bosanski Hrvatje), Jugoslovanski klub (SLS) in še par manjših skupinic.

V standardni jugoslovanski literaturi, Zečević – Grigorijević, je vloga slovenskih strank ocenjena takole. Slovenski liberalci, vključeni v Demokratsko stranko, so bili najzvestejši podporniki Pribičevićeve politike unitarizma in centralizma in so imeli v vladi močno pozicijo z ministrom Kramarjem. Slovenska ljudska stranka pa je usmerjala svojo aktivnost na dve, za slovenske nacionalne interese najvažnejši vprašanji – na vprašanje slovenskih meja proti Avstriji, Italiji in Madžarski in v boj za ohranitev avtonomnega položaja Slovenije v novi državi. Njen boj zoper centralizem je bil oslavljen zaradi njenega opiranja na vlado, od katere je zahtevala pomoč in angažiranje za osvoboditev okupiranih slovenskih teritorijev. V tem, ko je iskala pomoč srbskih strank je SLS v ZNP taktizirala tako, da je včasih opuščala načelno nasprotovanje državni enotnosti in je protestirala samo zoper

²⁰ prav tam, str. 28

²¹ Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Ljubljana, 2002, str. 38

²² B. Gligorijević, Parlament, str. 34 – 48 in Neda Engelsfeld, Prvi parlament Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Zagreb, 1989, str. 101 - 118

vpletanje centralistične politike v gospodarsko življenje in v gospodarsko sfero Slovenije. Podobno je bilo tudi z njimi nedoslednimi stališči glede socialnih vprašanj. Kot kmečka stranka je bila pristašinja agrarne reforme in razdelitve veleposesti, po drugi strani pa je bila za ohranitev velike cerkvene posesti.²³

Slovinci, zlasti poslanci SLS, so v ZNP večkrat nastopali s problemom slovenskih meja, z osvoboditvijo okupirane Primorske in slovenske Koroške. Tako je Franjo Smodej 15. marca 1919 govoril o težavnem položaju koroških Slovencev pod nemško oblastjo in govor zaključil z zatrdilom, da se bodo Slovenci do zadnjega borili za osvoboditev »vsakega kosa svete jugoslovanske zemlje«, kar je izzvalo veliko navdušenje med poslanci.²⁴

Razmejitvi med kraljevino SHS in Avstrijo je bil namenjen tudi govor Antona Sušnika, v tistem času nekakega voditelja poslanskega kluba SLS, 30. maja. To je poldrugi mesec po tem, ko je deželna vlada v Sloveniji ukazala vojaško ofenzivo na Koroškem, ki pa se je zaradi premajhnega angažiranja jugoslovanske vojske slabo odvijala in se je nakazoval popoln poraz. Sušnik je na začetku svojega govora omenil situacijo, nato pa poskušal takole pojasniti, kaj Koroška pomeni za Slovence: »Srbi imate Kosovo polje, Slovenci pa imamo Gosposvetsko polje. Tam na Gosposvetskem polju so še spomeniki, ki so priča naše stare zgodovine, naše slavne preteklosti, naše svobode in samostojnosti.«²⁵

Ker so nemški brambovci v tistem trenutku slovensko ofenzivo zlomili in zasedli celo Koroški, je bila junija beograjska vlada prisiljena angažirati večje vojaške enote, ki so junija zavzele vso slovensko Koroško do Vrbskega jezera, vključno s Celovcem. Zaradi tega »darila slovenskemu narodu« se je Sušnik 9. julija v ZNP zahvalil jugoslovanski vladi. Svoj govor pa je izrabil še, da je spomnil vlado na potrebo Slovencev po univerzi v Ljubljani. Ob tej priliki je kot liberalci natrosil nekaj kulturno unifikacijskih fraz o sreči Slovencev, ki jo bo dala univerza, da bodo enaki med brati, da bodo z drugimi en narod, en jezik, ena kultura.²⁶

Konec julija 1919 je padla široka koalicijska vlada radikalov in demokratov, v kateri je sodelovala SLS. Ta nato ni hotela vstopiti v novo demokratsko – socialistično vlado Ljube Davidovića zaradi svoje zvestobe radikalom, kar pa je utemeljevala s tem, da država v tistem trenutku potrebuje vlado velike koalicije.²⁷ V vladi so ostali samo slovenski liberalci, zvesti pajdaši Svetozarja Pribičevića, ki ga je SLS hudo kritizirala.

²³ Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1918 – 1921. Maribor, 1977, str. 248, 257 in 274 – 275 in B. Gligorijević, Parlamenet, str. 41

²⁴ A. Rahten, str. 42

²⁵ prav tam

²⁶ prav tam, str. 47 - 48

²⁷ Slovenec, 28. avg. 1919

Po pol leta je februarja 1920 Davidovičeva vlada padla in novo je sestavil znova radikalski prvak Stojan Protić in v njej zaupal kar tri ministrske resorje Slovenski ljudski stranki: za promet (dr. Korošec), za bogočastje (dr. Jankovič) in za kmetijstvo (Roškar).²⁸ Slovenski liberalci so izpadli iz vlade, kar je povzročilo njihovo hudo zamero in jezo na SLS. Ta zamera in jeza sta se kazali na vsakem koraku v Sloveniji.

Toda zelo nerodno in Slovencem škodljivo je bilo, da so svojo jezo in medsebojne zamere in očitke prenašali v beograjsko Začasno narodno predstavništvo in v njem prali svoje umazano perilo. To je v najbolj grobi obliki storil eden hudih liberalnih petelinov dr. Dinko Puc, ki je slovel po svoji netaktnosti in brezobzirnosti in sovraštvu do »klerikalcev«. Pred srbskimi poslanci je poskušal takole čim bolj očrniti politiko SLS: »Vidite, klerikalni režim poznamo mi izpred vojske. Vi ga ne poznate. Toda če bi vedeli, kakšen teror je bil pred vojsko v Sloveniji, kaka strahovlada... bi nikoli ne pomagali oni stranki, da dobi celo oblast v Sloveniji v svoje roke...Vi, radikalci, se ponosite s tem, da ste prinesli svobodo srbskemu narodu, vi se ponosite, da ste svobodoljubni, da daste vsakemu svoje. Prav imate!... In glejte! S tem, da ste izročili Slovenijo klerikalnemu režimu, ste tam odvzeli svobodo mišljenja....Glejte, gospodom je neprilično, da jih imenujem klerikalce...« Potem navaja kako so katoličani večkrat menjali ime svoje stranke in jih primerja z Židi, ki tudi po potrebi spreminjajo svoje priimke in imena. Ob protestih poslancev SLS, da niso klerikalci, je nadaljeval: »Vi tajite, da ste klerikalci in vendar je to resnica. Navsezadnje je naša klerikalna stranka odvisna od svojega škofa in hierarhije. Ona izrablja vero v agitacijske svrhe: cerkev je agitacijski lokal, cerkvene propovedi agitacijski govori.« Nato se je še posebej obregnil ob prvaka SLS: »Tudi v našem klubu imamo častite svečenike in frančiškane, ki nosijo še danes svečeniško odelo, ki ga je dr. Korošec že davno odložil...« Nato je SLS očital njeno nenačelnost: »Pri klerikalni stranki je mogoče, da je svoj čas tudi napredna, lahko je reakcionarna, lahko je socialistična, lahko komunistična. Njej se gre samo za oblast hierarhije. Zato ji državna oblika ni nič drugega kot samo taktična formula.« Za to je navedel neko trditev predsednika Deželne vlade dr. Janka Brejca, ki da je v Narodni vladi za Slovenijo po zedinjenju izjavil, da je Slovenski ljudski stranki zedinjenje samo taktična formula. Proti takšni izjavi naj bi tedaj protestiral liberelec dr. Ivan Tavčar. Dr. Puc je svoj govor zaključil z insinuacijo, da je SLS nepatriotična, kar je bil pred Srbi hud očitek: »Klerikalizem je

²⁸ Slovenec, 20. feb. 1920

internacionalen, zato mu je vse samo taktična formula.«²⁹ Slovenska ljudska stranka je takšna Pucova izvajanja zavrnila kot denunciacijo.

Od prispevka slovenskih poslancev k delu Začasnega narodnega predstavništva, bi bilo potrebno omeniti pozitivni predlog zastopnika SLS dr. Josipa Hohnjeca za uvedbo ženske volilne pravice za volitve v konstituantno. Predlagatelj je opozoril, da predloženi zakon (vladni predlog) ni vsestransko demokratičen, ker odreka volilno pravico ženskam. Povedal je, da večja polovica naroda, to je ženske, živi še v političnem podložništvu. Menil je, da »jugoslovansko ženstvo ne bo posnemalo angleških sufražetk« in da so zato moški dolžni omogočiti ženskam volilno pravico.³⁰ SLS je bila edina stranka v ZNP, ki se je zavzemala za žensko volilno pravico in je zato ni mogla uveljaviti.

Moderna zgodovinska in pravna literatura danes izraža veliko rezervo, ali sploh ZNP zaradi njegovega izbora in zaradi njegovega dela kvalificirati kot suvereno narodno predstavništvo.³¹ Branko Gligorijevič ugotavlja, da je ZNP v 20 mesecih obstoja sprejelo zelo malo zakonov, ki pa celo niso bili vitalnega pomena za družbeno, ekonomsko in politično življenje jugoslovanske države.³² Večino bistvenih zakonskih odredb je sprejela vlada s sankcijo regenta Aleksandra, tako na primer celo zelo pomembne Predhodne uredbe o agrarni reformi februarja 1919, s katerimi se je pozneje ZNP lahko samo še seznanilo. Najpomembnejši akt ZNP je bil zakon o volitvah za konstituantno, o katerem so razpravljali od marca do drugega septembra 1920, ko so ga sprejeli. Zakon je bil v bistvu samo malo moderniziran srbski volilni zakon za srbsko narodno skupščino iz leta 1903. Bile je precej konservativen in restriktiven. Volilno pravico so imeli le moški, starejši od 21 let. Pasivno volilno pravico pa moški nad 25 let. Zakon je predpisoval najmanj 6 mesecev stalnega bivališča v občini. Oficirji in vojaki niso mogli voliti, državni uradniki pa niso mogli biti izvoljeni za poslance. Zaradi majhne izobrazbe kandidatov je zakon predpisoval, da mora biti na vsaki volilni listi določeno število kvalificiranih kandidatov, ki so končali fakulteto. Zakon je od volitev izključeval narodne manjšine, Nemce, Madžare, Italijane, Žide in Rome.³³

Čeprav se je ZNP veliko ukvarjalo z vprašanjem državnih meja, zlasti z Avstrijo in Italijo, kar je bilo za Slovence življenjskega pomena, na tem področju ni imelo kaj pokazati. Vlada je uspela zaradi spretnosti ni ugleda zunanjega ministra dr. Anteja Trumbića rešiti Dalmacijo pred Italijani, ne pa slovenskih ozemelj na Primorskem in na Koroškem. Tako slo

²⁹ Stenografske beležke Privremenog narodnog predstavništva Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, redni sastanak, 13. 3. 1920, str. 352 - 353

³⁰ A. Rahten, str. 54

³¹ B. Gligorijevič, str. 63

³² prav tam

³³ Branko Petranović. Istorija Jugoslavije 1918 – 1978, Beograd, 1980

Slovenci ravno v mesecih pred volitvami 10. oktobra s plebiscitom izgubili Koroško, novembra pa s podpisom Rapallske mirovne pogodbe še Primorsko. Taka katastrofalna izguba je nedvomno močno vplivala na slovenske volivce pri oddaji njihovega glasu strankam in kandidatom za konstituantno. Slovenci so računali, da lahko slovenski narod očuva in njegovo ozemlje povrne le močna jugoslovanska država. Močno državo pa so si takrat predstavljali kot unitarno, enotno in centralistično. Zato je precej volivcev odtegnilo glas SLS, ki je tedaj edina nekaj govorila o avtonomiji za Slovenijo. Volitve so dale presenetljiv rezultat. Od 38 poslanskih mandatov, kolikor jih je bilo v 419 članskih konstituenti predvidenih za Slovenijo, jih je SLS na volitvah 28. novembra 1920 dobila le 14 poslancev oziroma 37 %. Veliko presenečenje je bila na drugem mestu z 8 poslanci Samostojna kmetijska stranka, nekakšna liberalna ekspozitura za kmečko podeželje, stara komaj leto in pol, ki je kmečke stanovske koristi, nasprotovala velekapitalu, veleposesti, klerikalizmu in zagovarjala unitarizem in centralizem. Sama slovenska liberalna buržuazija, vključena v vsedrjavno Jugoslovansko demokratsko stranko, je dobila le 3 poslance, ali 7, 7% glasov. Liberalna podružnica med delavstvom, Narodno socialistična stranka je dobila 2 poslance, ali 3, 9 %. Zelo dobro sta se odrezali delavski stranki, izvorna slovenska Jugoslovanska socialdemokratska stranka je dobila kar 6 poslancev ali 19, 3 %, Komunistična stranka Jugoslavije pa 5 poslancev ali 10, 3 %.³⁴ Poznavalec stare Jugoslavije, Metod Mikuž, je ocenjeval, da je za neuspeh SLS na volitvah iskati razloge v nemirnih poveljnih razmerah, ki niso bile ugodne za slovenski klerikalizem, ker so onemogočale, da bi stranka hitreje obnovila in finančno sanirala svojo združeno mrežo (svojo veliko socialno moč), ki je bila oslABLJENA zaradi propadlega vojnega posojila habsburški državi med vojno.³⁵ V novejši literaturi navaja vzroke za slab uspeh SLS Andrej Rahten, sklicujoč se na rokopisne spomine tedanjega politika SLS Franceta Kremžarja, ki pravi: »Združeni nasprotniki so SLS najhuje napadali ter ji očitali vse grehe, celo krivdo za svetovno vojno. Med volivci je močno vžigala republika, ki je SLS ni sprejela v program, čeprav je večina njenih pristašev bila za njo (tudi sam France Kremžar)... Tako je SLS v usodnem času izgubila absolutno zastopstvo svojega naroda, kar je postalo usodno za ves narod...«³⁶

Ustavodajna skupščina je začela zasedati že 12. decembra 1920. V njej je bila najmočnejša stranka Jugoslovanska demokratska stranka z 92 poslanci, v katero so bili vključeni slovenski liberalci. Druga po moči je bila srbska Narodna radikalna stranka z 91

³⁴Vasilij Meil, Izid volitev v konstituantno leta 1920. prispevki za zgodovino delavskega gibanja 3/1962

³⁵ Metod Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 195

³⁶ A. Rahten, str. 59

poslanci. Čeprav sta si v večini političnih in socialno ekonomskih vprašanj nasprotovali, sta v enem bistvenem pogledu na nacionalno vprašanje in državno ureditev imeli zelo podobne poglede. Obe sta poudarjali narodni unitarizem in centralistično državno ureditev. Presenetljivo močno zastopstvo v parlamentu je dobila Komunistična stranka Jugoslavije, 58 poslancev, mnogo manj socialisti, 11, ki so razen v Sloveniji, skoraj popolnoma podlegli komunistom. Četrty klub po moči je bila Zveza zemljoradnikov, zveza agrarnih strank vseh pokrajin na čelu s srbskimi zemljoradniki Jovana Jovanovića in v to zvezo so bili vključeni tudi slovenski samostojni kmetijci. Bosanski muslimani, ki so 1919 ustanovili svojo politično stranko JMO, so zbrali kar upoštevanja vrednih 24 poslancev, šele nato je sledila SLS s svojimi 14 poslanci, katerim so se v skupnem klubu pridružila katoliška Hrvatska pučka stranka. Hrvatska republikanska seljačka stranka Stjepana Radića, ki je skoraj pomela z vso politično konkurenco na Hrvaškem (54 poslancev), ni hotela v konstituantu.³⁷

Takoj po otvoritvi konstituante je že prišlo do spora glede njenega poslovnika. Na eni strani sta se našli demokratska in radikalna stranka, na drugi pa SLS in Hrvatska zajednica.³⁸ Najodločnejši protest proti konstituenti pa so izrazili poslanci HRSS že decembra 1920, ker se niso strinjali z načinom jugoslovanskega zedinjenja z apriorno monarhično obliko države in centralizacijo. Zahtevali so nov sporazum med narodi, republikansko miroljubno kmečko republiko, ohranitev državnopravnega statusa Hrvaške, torej konfederativno obliko jugoslovanske države.³⁹

Srbska politika je v konstituenti hotela čim prej sprejeti ustavo, dati državi unitarno centralistično obliko, jo stabilizirati in si zagotoviti legitimno vladajoč položaj. Dne 14. januarja je imel v ustavodajni skupščini svečani govor regent Aleksandar. Že 31. januarja pa je konstituanta izvolila 42 članski ustavni odbor, v katerem sta imeli skromno večino vladni Radikalna in Demokratska stranka. Od opozicije so bili zastopani mnogi ugledni politiki, pravniki. Predlagatelji so bili dolžni v 14 dneh predložiti osnutke ustave.⁴⁰ To je prineslo 6 predlogov, ki so jih podali vlada, Narodni klub (hrvaški pravaši – demokrati, federalisti), Klub JMO, Socialistični klub, Zemljoradnički klub in Jugoslovanski klub.⁴¹

Razprava o načelih je bila potem nekaj mesecev zelo intenzivna in burna. Največ se je razpravljalo o vladnem osnutku, pa tudi opozicija si je izborila veliko besede.

³⁷ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata I.* Zagreb 1961, str. 123

³⁸ B. Gligorić, str. 90

³⁹ B. Gligorić, str. 97

⁴⁰ prav tam, str. 93

⁴¹ prav tam, str. 104

Vladni načrt je garantiral precej široke državljanske politične pravice, volilno pravico za moške, stare nad 21 let, pravico do združevanja, zborovanja in dogovarjanja, svobodo tiska. Izhajajoč iz pogleda, da so Srbi, Hrvatje in Slovenci en narod, torej iz narodnega unitarizma, je predvideval enotno, centralistično državo, ki naj bo parlamentarna monarhija. Za službeni jezik je bilo predvideno ime srbsko – hrvatsko – slovenski. Parlamentarna oblika je bila nedosledno regulirana, ker je ustava dajala kralju prednost pred Narodno skupščino. Zakonodajno oblast bi po ustavi izvajala kralj in Narodna skupščina skupaj. Kralj naj bi skliceval Narodno skupščino na redna in izredna zasedanja, s pravico, da jo razpusti. On je potrjeval in razglašal zakone, on je imenoval sodnike, ki so sodili v njegovem imenu. Kralj naj bi bil prvi ustavni faktor, čeprav je ustava temeljila v teoriji o tripartitnosti oblasti. Kralj naj bi bil vrhovni poveljnik vojske in zastopal državo navzven. Predstavljal naj bi nedotakljivo osebo in ni bil odgovoren pred zakonom, niti ni mogel biti obtožen. Razglašal naj bi vojno in sklepal mir, imenoval bi ministrskega predsednika in člane ministrskega sveta, ki bi bili odgovorni njemu in Narodni skupščini.⁴²

Zgledujoč se na nemško weimarsko ustavo je vladni načrt vseboval mnogo naprednih socialno ekonomskih določb, ki so kazale skrb predlagatelja ustave za socialno pravičnost, enakopravnost vseh slojev v gospodarskem življenju, delavnih odnosih in poslovanju. Te rešitve so imele filozofsko osnovo v meščanski doktrini in pravnem stališču o privatni lastnini kot socialni funkciji.⁴³

Na ta osnutek sta se zgrnili kritiki dveh smeri. Prva je kritizirala pomanjkljive socialno gospodarske rešitve in očitala načrtu, da se v glavnem koncentrira na politična vprašanja. Druga smer kritik pa je bila usmerjena ravno na politične predloge, na monarhično obliko vladavine. S tega stališča so vladni načrt kritizirali republikanci, socialisti, komunisti, hrvatski narodni blok in Jugoslovanski klub. Hrvatski narodni blok je zahteval federativno državno ureditev, Jugoslovanski klub pa nekak kompromisni predlog med centralizmom in federalizmom, to je državo avtonomnih pokrajin, ki naj bi jih bilo šest.⁴⁴

Slovenski poslanci oz. slovenske stranke so bile v konstituenti zelo vsak k sebi. Slovenski liberalci, člani Demokratske stranke, so do onemoglosti podpirali vladni osnutek in potem načrt. Bili so v marsikaterem vprašanju njegovi največji zagovorniki, tako so glede propagiranja neživiljenjskega utopičnega narodnega unitarizma presegli celo vladni osnutek. Marca 1921 so slovenski liberalni samostojni kmetijci zapustili Savez zemljičarjev in se

⁴² B. Petranović, Istorija Jugoslavije, str. 54

⁴³ prav tam

⁴⁴ B. Gligorijević, str. 104

pridružili vladnemu taboru, njegovemu unitarizmu in centralizmu. V Sloveniji so v začetku leta 1921 vse stranke stale na stališču narodnega unitarizma in razen SLS zagovarjale bolj ali manj centralistično državno obliko.

Toda v začetku februarja 1921 se je zgodilo nekaj pomembnega. Na pobudo par narodno zavednih socialistov, dr. Dragotina Lončarja, dr. Frana Erjavca in dr. Albina Prepeluha (prijatelj pokojnega Ivana Cankarja), ki so se razšli s socialistično stranko, je skupina 43 slovenskih kulturnih delavcev objavila v reviji Naši zapiski narodno-kulturno izjavo, ki je postala znana pod imenom Avtonomistična. Na začetku izjave so povedali, da so bili slovenski kulturni delavci od nekdaj glasniki narodne in državne enotnosti in da jugoslovanska država pomeni uresničenje njihovih idealov, sočasno pa so poudarili, da »v imenu mirnega medsebojnega delovanja in napredovanja, medsebojne bratske edinosti zagovarjajo takšno ustavo, ki daje državi potrebno moč na zunaj, a ob enem možnost razvoja imanentnim silam posameznikov in posameznih gospodarsko kulturnih edinic na znotraj. Glede na to se slovenski kulturni delavci izrekajo za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega, ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moči države, ampak jo krepil dajajoč razmah individualnim silam edinic.«⁴⁵

Izjava je bila prelomnega pomena v pogledu na slovensko narodno politiko. Pomela je s paradigmo, da se mora naglašati narodni unitarizem in da je država močna le, če je unificirana in centralizirana. Izjava je zelo odmevala v slovenskem političnem življenju in tudi v beograjski konstituenti. Zlasti je njen pomen narasel, ker je istočasno z njeno objavo SLS v konstituenti predložila svoj osnutek ustave. Oba dokumenta so nasprotniki postavljali v zvezo, ki pa, če vidimo podpisnike Avtonomistične izjave, ki še zdaleč niso bili vsi pristaši SLS, ni verjetna. Tudi zgodovinska veda do danes takšne, direktne politične povezave in koordinacije ni ugotovila.

Ustavni načrt Jugoslovanskega kluba, ki ga je predložil ustavnemu odboru 12. februarja 1921, po obliki ni predstavljal popolnega, to je posebnega ustavnega načrta. Toda takoj, ko so ga predložili, so nasprotniki sodili, da so zahteve v načrtu takšne narave, da bi povsem spremenile vladni načrt. Ustavni načrt JK je sprejemal ustavno parlamentarno monarhijo. Drugi pomembnejši predlogi tega ustavnega načrta pa so bili vsebovani v naslednjih zahtevah: 1. dvodomni parlamentarni sistem s politično in socialno ekonomsko zbornico, ki bi jo volili: a) politično skupščino volivci obeh spolov po dopolnjenem 21. letu starosti; b) socialno ekonomsko zbornico pa organizirane družbene skupine – stanovi in

⁴⁵ J. Prunk, Slovenski narodni vzpon, str. 226- 227

poklici; 2. pravica ljudstev do sodelovanja pri zakonodaji z referendumom in ljudsko pobudo; 3. država se deli na 6 pokrajin: 1. Srbijo, 2. Hrvatsko in Slavonijo, 3. Bosno in Hercegovino z Dalmacijo, 4. Črno Goro, 5. Vojvodino in 6. Slovenijo. Pokrajine naj bi se delile na okrožja, okraje in občine, ki naj bi bile pravne osebe in samoupravne enote; 4. za reševanje sporov med pokrajino in državo naj bi bilo pristojno Državno sodišče; 5. oblast v pokrajini naj bi bili Pokrajinska skupščina in Pokrajinska vlada. Pokrajinska skupščina naj bi opravljala avtonomno zakonodajno funkcijo na svojem ozemlju, izvzemši zadeve, ki bi po ustavi sodile v pristojnost državnih organov. Pokrajinske zakone bi potrjeval kralj na predlog ministrskega sveta, predsednika pokrajinske vlade bi postavljala kralj po izbiri med tremi kandidati, ki bi jih predložila Pokrajinska skupščina. Poverjenike v pokrajinski vladi bi imenoval predsednik Pokrajinske skupščine; 6. delitev financ bi urejali po načeli neposredni davki pokrajini, posredni državi; 7. socialno – ekonomska določila s pravico in obveznostjo vsakega državljana do družbeno koristnega dela, posebna zaščita delovne sile in sprejetje enotnega delovnega prava, ustanovitev delavskih svetov pri podjetjih s pravico do vpogleda v upravo in poslovanje in soodločanja v vseh zadevah, ki se tičejo delavcev; uvajanje nadzorstva strokovnih gospodarskih svetov nad vsemi velikimi državnimi, zasebnimi in delničarskimi podjetji. Zakonodajalec bi bil pooblaščen določiti podjetja, v katerih bodo delavci sodelovali pri upravi in delitvi čistega dobička; iz državnega proračuna podpirati zadružno gibanje, 8. postopno ukinjanje vojske kot ukrep za uresničenje socialnega programa.⁴⁶

Kot se vidi, je bil načrt poudarjeno proticentralističen in kar federalističen, čeprav se ni tako imenoval, so mu pa nasprotniki prav to očitali. Druga njegova zanimivost je bila navedba in obseg pokrajin. Slovenci so zopet posegli v celovitost Hrvaške in predlagali ločitev Dalmacije od nje in njeno pridružitve Bosni in Hercegovini. To je ponovitev predloga SLS iz septembra 1918. Nad takšnim predlogom seveda Hrvati niso bili navdušeni in je tudi to bil vzrok za ohladitev intenzivnejšega slovensko - hrvaškega sodelovanja v skupnem boju zoper vladni centralistični ustavni načrt. Tretjič je posebej zanimiv precej izdelan predlog o socialno ekonomski zbornici na stanovski podlagi in obsežno naštete socialne pravice delavstva. Vse to je bilo v duhu krščansko socialnega nauka, utemeljenega v papeški encikliki Rerum Novarum iz leta 1891. V predlogu pa se je odrazilo tudi zelo radikalno socialno razpoloženje, ki je prevzemalo krščansko socialne stranke v Evropi po prvi svetovni vojni.⁴⁷

⁴⁶ Ta dober strnjen povzetek ustavnega načrta Jugoslovanskega kluba je podan v odličnem delu M Zečeviča, Slovenska ljudska stranka....str. 389 - 390

⁴⁷ J. Prunk, pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto, Ljubljana, 1977, str. 19 - 48

Poslanci Slovenske ljudske stranke v svojem boju za avtonomistično federativni ustavni koncept v konstituenti niso imeli nobenega pravega zaveznika (ker se je hrvatski Narodni klub že maja umaknil iz konstituante), pač pa zelo veliko hudih nasprotnikov, najhujših kar med slovenskimi sonarodnjaki.

Unitaristi in centralisti, med katere je šteli slovenske liberalne in socialistične poslance, pa v tistem času tudi komuniste, so imeli intenzivno podporo v vladi. Tako so na slovenske katoliške avtonomiste lahko pritiskali z vsemi sredstvi. Mladi vplivni voditelj slovenskih liberalcev dr. Gregor Žerjav, znan svobodomislec in nasprotnik klerikalizma (čeprav v dunajskem parlamentu 1917/1918 Korošček tajnik), je v začetku ustavne razprave v Ustavnem odboru, katerega član je bil, jasno povedal, da JDS med volitvami za konstituantu ni bilo pomembno ali bo zmagala, a temveč je šlo le za dokaz, da večina Slovencev ne bo SLS. Tribuno je izkoristil za obračun s programom in politiko SLS in poudaril, da italijanska Iredenta, da bi Slovenija postala avtonomna po klerikalnem programu.⁴⁸

JDS je poskušala z vsemi sredstvi zmanjšati vpliv SLS v Sloveniji. Izrabila je januarja 1920 odredbo ministra prosvete Svetozarja Pribičevića z dne 4. oktobra 1919 o uvedbi sokolske vzgoje, ki je bila svobodomiselno protikatoliška, v srednje šole. To je izzvalo med katoliško hierarhijo in vodstvom SLS hud odpor. Poslužili so se najmočnejšega ukrepa. V Beograd so 15. januarja napotili samega ljubljanskega škofa Jegliča v družbi uniatskega škofa Akšamovića pod vodstvom zagrebškega nadškofa dr. Bauerja. Delegacija je obiskala ministra Pribičevića, ministrskega predsednika Pašića in posebej še regenta Aleksandra. Protestirali so proti temu ukrepu, jim izročili posebno spomenico in dosegli predvsem pri dosti taktinem regentu Aleksandru, ki je bil res zainteresiran biti kralj vseh Jugoslovanov, obljubo o upoštevanju njihovih želja.⁴⁹

Slovenski liberalci so bili tisti, ki so najbolj vneto sili v kulturno jezikovno unitarno jugoslovanstvo. Dne 25. januarja 1921 so dobili na vpogled vladni – Pašićev ustavni osnutek, v katerem je bil 3. člen, ki je govoril, da je uradni jezik v Kraljevini SHS srbsko – hrvatsko – slovenski in da v slovenskih krajih velja kot uradni jezik tudi slovenski dialekt. Zoper takšno formulacijo je 18. februarja nastopil poslanec Samostojne kmetske stranke dr. Bogomil Vošnjak, član Ustavnega odbora, ki se je sploh veliko oglašal. Bil je že izpred vojne znan novoilirec (bil je sin znamenitega liberalca Mihaela Vošnjaka in je študiral v Zagrebu). Zavzel se je za to, da naj se črta iz osnutka formulaacija o uporabi slovenskega dialekta v Sloveniji, saj da je med slovenskimi intelektualci čutiti separatizem, ki bi mu s takim določilom dali

⁴⁸ M. Zežević, Slovenska ljudska stranka, str. 363 – 364

⁴⁹ prav tam, str. 359

orožje v roke, »saj nekateri slovenski intelektualci sploh ne želijo, da se pripravi spajanje in zedinjenje v enotni jugoslovanski knjižni jezik.«⁵⁰ (Tedad je ravno izšla Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev.) Ta Vošnjakov predlog je obveljal in v ustavnem predlogu in potem v vidovdanski ustavi je bil zapisan samo srbsko – hrvatsko – slovenski uradni jezik.

Sredi februarja so se slovenski liberalci v razpravi v Ustavne odboru na vse kriplje trudili podpreti vladni unitaristično – centralistični načrt in diskreditirati avtonomistično – liberalnega Slovenske ljudske stranke.⁵¹ Najbolj vneta sta bila dr. Žerjav in dr. Vošnjak. Žerjav je povedal, da bi bila JDS voljna pristati le na toliko decentralizacije, »kjer bi ministrstvo imelo nadzor nad administrativnimi oblastmi, ki de facto vodijo upravo. Najodločnejše pa je zavračal model decentralizacije potom tako imenovanih pokrajin, ki so večinoma zgodovinskega porekla, kar mi pri nas imenujemo deželo.«⁵² Žerjavov nastop je razkril, da JDS zagovarja tudi vladni načrt za upravno delitev Slovenije.⁵³

Liberalne nastope v konstituenti je vneto podpiralo liberalno časopisje doma, v Sloveniji, v katerem so se s članki vrstile kar vse liberalne korifeje: dr. Ivan Tavčar, dr. Vladimir Ravnihar, dr. Dinko Puc, dr. Fran Ilešič in še drugi. Pri tem se je prav posebno izkazal stari, ugledni pisatelj, mojster slovenskega jezika, po drugi strani pa, kar je nerazumljivo in nepojmljivo, skeptik o moči in sposobnosti slovenskega naroda, v družbeno političnem življenju pa prezirljivec malega slovenskega človeka in skrajni cinik v svoji politični publicistiki, Ivan Tavčar. V članku v Slovenskem narodu je konec februarja 1921 poudaril, da je »Jugoslavija tista Jugoslavija, ki nima nič opraviti z avtonomijo, ki je slovenski kulturi ustvarila boljše pogoje...« Povedal je, da je v Kraljevini SHS Slovenija dobila lastno univerzo, svojo lastno tehniko in za slovensko gledališče založila 12 milijonov letnega kredita. Izrazil je dvom, če bi moglo »malo slovensko pleme zase, kot avtonomna edinica, vzdrževati vse te in še druge zavode, predvsem pa gledališče v takem obsegu, v kakršnem se nahaja danes.« Tavčar je poudaril, da »smo vse to dobili, ker nam je priskočila na pomoč država, recimo kar naravnost, ker nam je priskočil na pomoč srbski narod.« Tavčar je hotel na ciničen način »spametovati« privržence slovenske kulturne avtonomije, ko jim je povedal, da »bi naši visokošolski profesorji živeli od repe na ljubljanskem polju, ker ne bi imeli v svoji sredi niti univerze, niti tehnike.« Za Ivana Tavčarja, ki kratko malo ni verjel v kulturni razmah

⁵⁰ J. Perovšek, *Liberalizem...* str. 182

⁵¹ O tem podrobno vsak s svojega zornega kot, toda v cenah enotno govore že navedene knjige M. Zečević, *Slovenska ljudska stranka*, J. Perovška, *Liberalizem in vprašanje slovenstva* in A. Rahtena, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini*

⁵² J. Perovšek, *Liberalizem*, str. 190 - 191

⁵³ prav tam

avtonomne Slovenije, je bil zato upoštevanja vreden le unitaristični kulturno – politični program.⁵⁴

Od poslancev SLS sta se v Ustavnem odboru največ javljala k besedi profesor Anton Sušnik in dr. Josip Hohnjec, profesor moralne teologije na mariborskem bogoslovju, odličen govornik (pred vojno je bil kot slovenski katehet pridigar v nemški cerkvi v Celju), ki je postal pravi ustavnopravni ekspert.⁵⁵ Sušnik se je ob koncu načelne razprave v Ustavnem odboru 12. februarja zavzemal za avtonomistično ureditev države in za avtonomijo Slovenije. Povedal je, da so Slovenci avtonomijo vedno nosili v srcu in so jo udejanjali v treh etapah: prvič, v letu 1848, drugič, z Majniško deklaracijo in tretjič, 1. decembra, ko se je šele izvedlo dejansko zedinjenje. Opozoril je, da se še po dveh letih obstoja Kraljevine SHS niso uresničile obljube iz Krfske deklaracije in iz Adrese Narodnega vijeća SHS. Sušnik je ostro napadel centralistično politiko in obljubil »kulturni boj«.⁵⁶ Naslednji dan je beograjska Politika njegov govor ocenila kot »enega najgrših in najbolj zakrknjenih, kar jih je bilo slišati v narodnem predstavništvu.«⁵⁷

Poleg prizadevanja za avtonomijo Slovenije, je drug napor SLS veljal zaščiti pravic katoliške Cerkve, svoje najmočnejše ideološke opore in politične zaveznice. SLS in katoliška Cerkev sta bili zelo tesno povezani, mnogo bolj, kot sta na zunaj priznavali, v skupnem katoliškem občestvu, in položaj ene se je odražal tudi na položaj druge. Zato je bila SLS tako močno zainteresirana, da v ustavo ne pride t. i. »kanclparagraf«, to je prepoved govoriti s cerkvene prižnice o političnih zadevah. V začetku aprila je v ustavnem odboru nastopil slovenski socialist Anton Kristan s predlogom, za uvedbo »kanclparagrafa« v ustavo. Temu predlogu je takoj pritegnil liberalec dr. Gregor Žerjav. (Liberalci in socialisti so se vedno našli na skupnih protiklerikalnih pozicijah, ki so bile med vojnama zaostrene kar v protikršćanstvo). Žerjav je podprl svojo zahtevo z navajanjem neposrednega vmešavanja katoliške Cerkve v politične odnose. Omenil je pastirsko pismo škofa Jegliča, ki je med prvo svetovno vojno pozival vernike, naj molijo za Avstrijo. Ob tem so poslanci SLS izgubili potrpljenje in prišlo je med njimi in liberalci do občega pretepa, kot navaja stenografski zapisnik zasedanja Ustavnega odbora.⁵⁸

Aprila 1921 so bile razpisane občinske volitve v Sloveniji, prve v novi državi. Agitacija za volitve pol leta po parlamentarnih se je odrazila tudi v nastopanju slovenskih poslancev v

⁵⁴ prav tam, str. 196

⁵⁵ J. Prunk, Josip Hohnjec. Enciklopedija Slovenije, zvezek II, str.

⁵⁶ M. Zečevič, str. 364 - 365

⁵⁷ prav tam, str. 365

⁵⁸ prav tam, str. 373

ustavodajni skupščini. Dne 14. aprila se je v konstituenti začela plenarna načelna razprava o ustavni ureditvi. V njej je z dolgim pretehtanim govorom nastopil sam načelnik SLS dr. Anton Korošec, ki je podobno kot Pašić, le redko nastopal v parlamentu,⁵⁹ ohranjajoč vzvišeno preišljeno dostojanstveno državniško držo, kot se spodobi za narodnega voditelja.

Spregovoril je najprej o socialnih vprašanjih in ubral zelo radikalni ton. Izrazil je mnenje, naj bi bilo premalo, če pride samo do odprave fevdalnih odnosov, ko gre za veleposesti. Ampak je treba »poseči tudi v kapitalistični sistem izkoriščanja delavcev«. Na zbadljive klice enega od poslancev, če se strinja, da se odpravijo tudi fevdalni odnosi na škofijskih posestvih, je Korošec odgovoril pritrdilno.⁶⁰ Korošec se je v duhu krščansko socialne misli spraševal, kakšni so pravi nameni kapitalistov. »Mi ne vemo kapitalizmu ne imena, mi ne vemo, kako srce ima kapitalizem, mi ne vemo, kako dušo ima, mi ne vemo za njegovo socialno moralo. Kakor ustvarja zemlja svoje sužnje, tako ustvarja svoje sužnje tudi kapital. Osvobojenje srbskega, hrvaškega in slovenskega naroda ni popolno, dokler ga ne osvobodimo kapitalističnega sistem, pa najsi bodi to zemljiški kapital, ali kapital industrijskih podjetij...Mislim, da je naloga našega naroda, da priskoči vtem boju na pomoč proletariatu in se bori za osvoboditev proletariata od kapitalističnega sistema.«⁶¹

Grozno, kajne, čisto socialistični žargon. Po tem socialno političnem vložku je Korošec prešel na glavno vprašanje narodno politične ureditve države. Povedal je, da Slovenska ljudska stranka nikoli, tudi ko je bila v vladi (to je bil njegov odgovor na podtikanje nasprotnikov), ni privolila v notranjo ureditev države brez popolnega upoštevanja pokrajin ni njihovih zgodovinskih meja. Korošec je ugotovil, da je srbofobstvo zdaj velikansko pri Hrvatih in pri Slovencih in da so ga povzročili srbski, hrvatski in slovenski politiki pri reševanju pomembnih vprašanj notranje državne ureditve, vendar pa največje srbofobstvo izvira iz bojazni, »iz strahu pred nadoblastjo srbskega elementa.« Edini izhod za pomiritev protisrbskega razpoloženja je Korošec videl v uresničevanju pokrajinske avtonomije. Vodja SLS je nedvoumno vztrajal pri ohranitvi in razvoju jugoslovanske državne skupnosti, zahteval pa je sprejetje ustave, ki »ustreza kulturnim, gospodarskim in državotvornim potrebam ne enega dela naroda, temveč celotnega naroda.« Za veliko stičišče za sklenitev sporazuma med Srbi, Hrvati ni Slovenci pa je postavil »ljubezen do te države, ki smo jo tudi mi pomagali ustvariti s svojimi skromnimi silami.«⁶²

⁵⁹ prav tam, str. 369

⁶⁰ A. Rahten Slovenska ljudska stranka, str. 77

⁶¹ Stenografske beležke Ustavotvorne skupštine Srba Hrvata i Slovenaca, 15. 4. 1921, cit po A. Rahten, str. 77

⁶² Stenografske beležke Ustavotvorne skupštine, 15. april 1921, cit. Po M Zečević, Slovenska ljudska stranka, str. 369

Teden dni pozneje je Korošcu v poudarjanju socialnega vprašanja sekundiral strankarski poslanski tovariš Jože Gostinčar, voditelj krščansko socialnega delavskega krila v SLS. Gostinčar je kritiziral vladno socialno politiko in obsodil obznano, s katero je vlada 30. decembra 1920 prepovedala delovanje KPJ. Nato pa je, kot popreje Korošec, izustil pravo protikapitalistično tirado, ki bi se je ne sramoval noben komunist. »Kapitalizem, kapitalistični sistem je zlo, ki nam ugonablja vse naše narodno gospodarstvo. Prosim vas, danes je vse koncentrirano v bankah...Mi smo vsi v rokah samo nekaterih kapitalistov, ki živijo od krvi delavskega razreda. Tu je treba, da poseže državna oblast vmes, da država stori potrebne korake, da omeji to divjo gonjo proti delavstvu, proti siromaštvu, proti revežem...Tu bi jaz prosil, da namesto obznane misli na to, kako bi bilo kar najprej mogoče socializirati vsa velika podjetja.«⁶³ Gostinčar si je s tem govorom zaslužil velik aplavz na levici in desnici skupščine.⁶⁴

V zadnjih dneh pred koncem načelne razprave je SLS poslala v boj proti nekaterim določbam vladnega ustavnega načrta, še svoja najboljša govornika, dr. Andreja Gosarja in dr. Josipa Hohnjeca. Dr. Gosar je zahteval enake pravice tudi za ženske ter meril predvsem na volilno pravico. Zanimivo je analiziral vprašanje kancelparagrafa ter potegnil temeljni argument proti njemu, načelo enakosti, demokratičnih svoboščin za vse državljane in stanove. Izjavil je še, da je programsko stališče SLS, da je moč kapitala nad delavskim razredom večja nevarnost za državo, kot vpliv duhovništva vseh veroizpovedi na svoje vernike.⁶⁵

Veliko pozornost je vzbudil še govor poslanca Hohnjeca o kancelparagrafu. Pokazal je veliko podkovanost v materiji, zelo prepričljiv in takten nastop. Najprej je vladne kroge obtožil, da vodijo proticerkveno politiko: »Nekateri gospodje smatrajo kancelparagraf za tako potreben kakor centralistično ureditev naše države in zato ga hočejo spraviti v ustavo. Nobena kulturna država ne eksistira na svetu, ki bi imela kancelparagraf...Jaz svarim gospode pred takim korakom, ki je že sedaj v katoliških državah, zlasti v Franciji, vzbudil ostro obsodbo in ki se bo še potencirala, ako bi se ta paragraf skušal izvajati... Gospodje, zagotoviti vas moram, da naša Cerkev nasilja nikdar ne bo priznala, da naša duhovščina ne bo klonila pred nasiljem. Zagotoviti vas moram, da se bo katoliško ljudstvo dvignilo na obrambo Cerkve, njene svobode in njenih pravi.«⁶⁶ Nato je Hohnjec opozarjal poslance, da je duh, v katerem je nastal vladni ustavni načrt, absolutističen in policijski. Ta duh da je nasproten modernemu

⁶³ Stenografske beležke Ustavotvorne skupštine 20. 4. 1921, cit. po A. Rahten, Slovenska ljudska stranka, str. 79

⁶⁴ prav tam

⁶⁵ M. Zečevič, slovenska ljudska stranka, str. 379

⁶⁶ Stenografske beležke 14.5. 1921, cit. po A. Rahten, Slovenska ljudska stranka, str. 81

pojmovanju socialnega vprašanja, ideji pravega parlamentarizma in pravu parlamenta, ker veliko oblasti prenaša na vlado in tako odpira vrata režimu ukazov, naredb in obznan.⁶⁷

Vsa ta svarila in rotila predlagateljev ustave niso niti malo omajala. V njej je ostalo predlagano. Zato so pred glasovanjem o njej že 12. maja konstituantno zapustili zastopniki hrvaškega Narodnega kluba in 14. junija še poslanci Jugoslovanskega kluba. Predsednik vlade Nikola Pasić pa še vedno ni imel zadostne, nadpolovične (ne pa kvalificirane) večine. Zato je moral še podkupiti poslance muslimanske bošnjaške JMO. Vlada je 28 junija lahko šla na glasovanje. Za ustavo je glasovalo 223 poslancev od 419. Zaradi abstinence konstituante se jih je vzdržalo 158, proti pa jih je bilo 35: to so bili srbski zemljoradniki (21), socialni demokrati (7) in nekaj poslancev manjših strank.⁶⁸ Za ustavo je glasovalo tudi 11 slovenskih liberalnih poslancev, vključenih v JDS in v Samostojno kmetsko stranko.

Sprejem unitaristično – centralistične ustave na svoj narodni prazni, Vidov dan, so Srbi označili kot svojo veliko zmago, s katero se jim je vrnilo »srbsko carstvo«.⁶⁹

V Sloveniji je SLS to občutila kot svoj in slovenski poraz. Škof Jeglič ni ukazal zvoniti v cerkvah, kot je naročila vlada in v svoj dnevnik je zapisal, da je to dan žalosti in ne veselja.⁷⁰ Sedem let pozneje je pomemben politik SLS dr. Janko Brejc v svoji razpravi Od prevrata do ustave zapisal točno oceno. V očeh SLS je bila vidovdanska ustava »negacija naše narodne samobitnosti, zadala je rano geniju našega naroda. Takrat naj bi se začel boj zoper našo narodno eksistenco, ne sicer očiten, ampak skrbno prikrit, potuhnjen in za to tem bolj nevaren.«⁷¹

Slovenski liberalci so sprejem vidovdanske ustave proslavili kot svojo veliko zmago, kot učinkovito politično sredstvo v boju proti zgodovinski politični nasprotnici, Slovenski ljudski stranki. Sprejem vidovdanske ustave je pomenil enega izmed zgodovinskih vrhov slovenskega liberalizma, saj je z njo Jugoslavija postala »zaželeno deželo«, ki je tudi z ustavo uresničila unitaristični, liberalni narodno politični in gospodarski ideal.⁷² Kot sotvorci unitaristično centralistično monarhistično urejene jugoslovanske države, je to liberalce postavljalo nasproti SLS v ugodnejši politični položaj. Po drugi strani pa je to ustvarjalo jez med liberalno politiko in preostalo večinsko slovensko politično opcijo.⁷³ V trenutku

⁶⁷ prav tam

⁶⁸ B. Gligorijević, Parlament, str. 110

⁶⁹ A. Rahten, str. 83

⁷⁰ Dnevnik škofa Jegliča, 28. junij 1921

⁷¹ A. Rahten, str. 83

⁷² J. Perovšek, Liberalizem, str. 197

⁷³ prav tam

zmagoslavja ob sprejetju ustave pa slovenska liberalna politika že ni imela prave reprezentacijske legitimite v Sloveniji.

Občinske volitve, ki so bile v Sloveniji v zadnjem tednu aprila pa vse do 13. maja, so že pokazale, da slovensko ljudstvo odreja podporo liberalnim strankam zaradi njihovega zavzemanja za centralistično ustavo v konstituenti. Kot absolutni zmagovalec je iz volitev izšla SLS z 61 % volivcev. Vse druge stranke so mnogo izgubile v primerjavi z volitvami v konstituento. Nekako se je z 21 % še dobro držala Samostojna kmetijska stranka, deloma socialdemokrati 8 %. Največja porazenka pa je bila JDS, ki je zbrala le 2 %, podobno tudi KPJ in NSS.⁷⁴

Kljub tako šibki podpori volivcev doma v Sloveniji, so se slovenski liberalci, ki so sedeli v beograjski vladi, čutili zaradi njene podpore močni v beograjski Narodni skupščini, v katero se je preimenovala konstituenta 28. junija. Zakopali so se v obrambi vidovdanske ustave in velikosrbskega centralističnega režima.

Nasprotno pa je slovenska ljudska stranka, opogumljena z dobrim rezultatom občinskih volitev, kritizirala vidovdansko ustavo, režim, ki je temeljil na njej in zahtevala revizijo ustave. Slovenski poslanci so postali pravoborci dveh različnih političnih taborov.

Slovenska ljudska stranka, ki se je s par poslanci Hrvaške pučke stranke družila v Jugoslovanski klub, je vladnemu taboru nasprotovala avgusta 1921 pri sprejemu zakona o zaščiti države, ki je bil usmerjen v prepoved komunistične stranke. Poslanec Anton Sušnik je ob tej priliki v svojem govoru poudaril, da njegovi poslanski kolegi obsojajo terorizem posameznih anarhistov, toda prav tako nasprotujejo »terorizmu od zgoraj«, ki ga je začela izvajati vlada preko režimskih glasil in podpiranja raznih »narodnih gard«. Predloženi antikomunistični zakon je po Sušnikovem mnenju koncipiran tako, da dopušča razna tolmačenja in uporabo ne samo proti anarhistični akciji, ampak tudi proti osebam, ki »zastopajo idejo znanstvenega komunizma.«⁷⁵

Na odločen odpor SLS v Narodni skupščini sta naletela v začetku januarja 1922 Zakon o občni upravi in Zakon o oblastni sreski samoupravi. Slednji je prinašal za Slovenijo usodne posledice, njeno upravno dezintegracijo, to je razdelitev na dve pokrajini, to je na Ljubljansko in Mariborsko, oziroma dve oblasti, kot se je to reklo po srbsko. Komaj ustvarjena okrnjena zedinjena Slovenija se je morala na ljubo centralističnemu državnemu konceptu zopet razdružiti, kar je predstavljalo oviro za boljši gospodarski in narodno kulturni razvoj. Proti

⁷⁴ Milita Pivec, Programi političnih strank in statistika volitev. Slovenci v desetletju 1918 – 1928. Ljubljana, 1929, str. 359

⁷⁵ A. Rahten, str. 88

temu zakonu so nastopili poslanci Ivan Brodar, Josip Hohnjec, Anton Sušnik ter Franjo Žebot. Odgovarjal jim je slovenski liberalec dr. Vekoslav Kukovec, v tistem trenutku šef glavnega odbora JDS za Slovenijo. 8. marca 1922 je poskušal zavrniti njihove utemeljene gospodarske, socialne in kulturne argumente. Voluntaristično je izjavil, da bo slovensko ljudstvo delitev Slovenije radostno sprejelo, »ker v tej delitvi vidi svojo boljšo prihodnost«. ⁷⁶ Zakon je bil 26. aprila sprejet in v Sloveniji se je nadaljeval boj SLS zoper njega in JDS v njegov zagovor.

Zelo mučen in poučen je bil spopad med poslanci SLS in slovenskimi liberalci 26. aprila 1922 ob vprašanju položaja slovenskih vojakov v jugoslovanski vojski. Poslanec SLS Franjo Žebot je hotel interpelirati ministra vojske z navedbo neprimerne ravnanja srbskih oficirjev s slovenskimi vojaki. Navajal je primere sadističnih izpadov, katerih najbolj nenavaden je bil, da so vojaki za najmanjšo napako morali uro ali več lajati v luč ali peč, za njimi pa so stali batinaši s palicami. Navajanje teh in podobnih tortur je močno razburilo poslance vladne večine. Radikalski poslanec Aleksa Žujović je Žebotu zabrusil, da morajo biti Slovenci Srbom hvaležni za osvoboditev izpod Avstrije in mu zaželel da postane vojak v sedanji vojski in se navadi enostavno odgovarjati »Razumem!« Najhuje pa se je nad Žebotom spozabil njegov mariborski rojak dr. Kukovec, ki je Žebotu odrekel pravico, da hodi po vojašnicah in preverja tamkajšnje razmere: »Kaj imate vi tam iskati? Jaz nikdar ne grem v vojašnico... Treba bi vas bilo zapreti, če greste v vojašnico, ker nimate tam kaj iskati.« ⁷⁷ Žebot je na te očitke odgovoril, »da je njegov nasveta dolžnost, da kot zastopnik ljudstev brani naše sinove, da predstavi našo bol, našo zahtevo, da naši fantje niso nobeni sužnji, ne sme se jih pretepati in sramotiti.« ⁷⁸

Slovenski liberalci JDS so v tem času s pomočjo beograjske vlade držali v Sloveniji v rokah vso oblast in tudi gospodarili z najmočnejšimi gospodarskimi ustanovami, na primer z Ljubljansko kreditno banko. Toda med njimi samimi je v drugi polovici leta 1922 prihajalo do sporov med starejšo generacijo na čelu z Ivanom Hribarjem in Vladimirjem Ravniharjem in med t. i. mladini, ki so jih vodili dr. Gregor Žerjav, dr. Albert Kramer, Adolf Ribnikar, dr. Vekoslav Kukovec in dr. Milko Brezigar. Na dan je prišla afera z Jadransko banko, ki je Jugoslovanski demokratski stranki leta 1919 – 1920 dala precej denarja za propagando pri koroškem plebiscitu in za ustanovitev ljubljanske univerze. Toda omenjeni gospodje mladini so ga poneverili za svoje strankarske posle, zlasti za ustanovitev svojega glasila, dnevnika Jutro. Vsa Slovenija se je nad tem zgražala, tudi politično popolnoma sterilni liberalni starini,

⁷⁶ J. Perovšek, *Liberalizem*, str. 240

⁷⁷ A Rahten, str. 91 -92

⁷⁸ prav tam

ki pa so bili osebno poštene. Ti so se jeseni 1922 ločili od mladinov, mladini pa so obdržali vodstvo JDS v Sloveniji v svojih rokah.⁷⁹

V takšnem položaju so bile 3. decembra 1922 v Ljubljani občinske volitve, na katerih so bili razcepljeni unitaristični liberalci poraženi. Zmagala je t. i. Zveza delovnega ljudstva, v katero so se presenetljivo povezale SLS, slovenski komunisti in proticentralistična ljubljanska organizacija socialistov, imenovana Zarja.⁸⁰

V tem času se je pojavila že prva, izredno uničujoča kritika liberalcev, JDS in njihove politike iz samih liberalnih vrst. Napisal jo je eden izmed tiste skupine liberalnih intelektualcev, ki so leta 1921 uvideli jalovost in za slovenski narod škodljivost unitarističnih in centralističnih pogledov JDS in so se približali Narodno socialistični stranki, ki je od leta 1921 branila slovensko narodno individualnost in avtonomijo ter v konstituenti glasovala proti vidovdanski ustavi. To skupino so predstavljali ugledni univerzitetni učitelji: slavista dr. France Kidrič in dr. Ivan Prijatelj, urednik Ljubljanskega zvana dr. Joža Glonar, medicinec dr. Alfred Šerko in Zvonko Fakin, urednik strankinega glasila Jugoslavija.⁸¹ Iz te skupine je v glasilu Jugoslavija izšla kritika slovenske JDS takole ostro formulirana: »Popolna sterilnost tako zvanih liberalnih starinov je omogočila, da so zavzeli v stranki vsa odločilna in vpliva mesta tako zvaní mladini... Neznatna klika, ki ne predstavlja nikogar in za katero ne stoji niti pet ducatov ljudi, a ki jo je razburkana sedanost vrgla slučajno na krov, se je zvezala s podobnimi parveniji iz našega demoraliziranega gospodarskega življenja in tej slučajnosti se ima zahvaliti za svoje življenje tako ona, kakor naš žurnalistični izrodek Jutro.«⁸²

Takšno hudo oceno liberalne politike je dobro desetletje pozneje ponovil mladi in prodorni liberalni razumnik, zgodovinar dr. Fran Zwitter. Leta 1935 je prizadeto ugotovil, da je v resnici »težko najti bolj tipičen primer kombinacije političnega žonglerstev in cinizma, kakor ga kaže zadnja generacija slovenskih liberalcev, ki je prišla na površje po svetovni vojni...Slovenski liberalizem se nacionalno in socialno izkoreninjen razkraja v praznosti duha in v cinični borbi za grobo korist.«⁸³

Marca 1923 so bile v takšni situaciji volitve v Narodno skupščino, ki pa je bila v primerjavi s konstituantno precej zmanjšana, samo na 311 poslancev. Za Slovenijo je bilo določenih 26 mandatov. Volitve so bile pravi triumf SLS, ki je osvojila kar 21 mandatov, JDS je dobila le 1 mandat, SKS enega, nemška manjšina na Štajerskem enega, Hrvatska

⁷⁹J. Perovšek, Liberalizem, str. 245

⁸⁰J. Prunk, Zveza delavnega ljudstva za ljubljanske občinske volitve 1922. V Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik 11-12/1971 - 1972

⁸¹J. Perovšek, Liberalizem, str. 209

⁸²prav tam, str. 245

⁸³prav tam

republikanska seljačka stranka pa je v Prekmurju dobila 2 mandata.⁸⁴ SLS si je z več kot 70 % glasov povrnila moč, kakršno je imela v stari Avstriji. Pomemben rezultat volitev je bila precejšnja oslabitev demokratske stranke v celi državi in porast glasov Narodno radikalne stranke kar na 33 %.

Slovenska ljudska stranka se je v Narodni skupščini znova skupaj s tremi hrvaškimi poslanci Bunjevačko – šokavske stranke združila v Jugoslovanski klub. Edini slovenski liberalni poslanec JDS pa je bil še vedno vključen v Demokratski klub. Takoj na začetku nove legislature je prišlo do zanimivih političnih povezav in do velike politične afere. Najprej je prišlo 27. marca 1923 do sestanka vodstev SLS, HRSS in JMO v Zagrebu, na katerem so sklenili sporazum o skupnem političnem nastopanju.⁸⁵ Povezava je dobila ime Federalistični blok in je bila mogoča, ker so se na prelomu 1922 – 1923 izboljšali odnosi med SLS in Radićevo stranko. Federalistični blok je predstavljal veliko moč, ker je predstavljal tri stranke, ki so imele večino (nekatero SLS in HRSS prepričljivo) v treh deželah: v Sloveniji, na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini. Pomen Federalističnega bloka je bil še toliko večji, ker se je predsednik Demokratske stranke Ljubo Davidović že pred volitvami pogajal s HRSS in SLS in se poskušal sporazumeti o reviziji ustave in decentralizaciji države, čeprav ne o federaciji.

Vodstvo narodno radikalne stranke na čelu z Nikolo Pašićem se je zavedalo te nevarnosti, zato je prehitelo demokrate in na pogajanjih 12. in 13. aprila v Zagrebu z vodstvom Federalističnega bloka sklenilo sporazum (v imenu NRS predsednik njenega poslanskega kluba dr. Marko Đuričić in strankin tajnik, dr. Vojislav Janjić) s katerim Federalistični blok podpre homogeno radikalsko vlado, ta vlada pa bo zaustavila začetno upravno parcelacijo Slovenije, Hrvaške in BiH in jim dovolila nekaj avtonomije. Po vodji radikalskih pogajalcev so sporazum imenovali Markov protokol.⁸⁶ Federalistični blok tako v začetku junija 1923 ni nasprotoval formiranju radikalske vlade s Pašićem na čelu. Toda, ko je bil izvoljen je Pašić svoje zaveznike prelisičil in se ni držal sporazuma, v vladni deklaraciji pred narodno skupščino je povedal, da je Srbija premagala sovražnika in ustvarila svoj ideal, osvoboditev in združitve našega troimenega naroda SHS. Izjavil je, da v državi ni centralizma, da pa je ideja federalizma ostanek avstrijske sužnosti. Patetično je vzkliknil: »Zakaj federalizem, če smo en narod?«⁸⁷ V imenu SLS je Pašiću odgovoril Fran Kulovec. Dejal je, da imajo Slovenci svoj jezik, svojo kulturo in svojo narodno individualnost.

⁸⁴Slovenec 19. marca 1923

⁸⁵Slovenec 28. marca 1923

⁸⁶M. Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 253 - 254

⁸⁷prav tam, str. 256 - 257

Obstajajo trije narodi, Slovenci, Hrvati in Srbi in kdor bi trdil drugače, hoče narediti z državno silo en sam narod in druge raznaroditi. Zato SLS odklanja »narodni imperializem, ki naj bi ga prinesel centralizem. Raznarodovna je se začela tam, kjer je narod izgubil politično moč in je gospodarsko odvisen od drugega.⁸⁸

Kot odgovor na Pašičevo verolomnost je Federalistični blok objavil do tedaj tajni Markov protokol, da bi pokazal nepoštenost vlade. Vlada se je nenavadno ostro odzvala. V skupščini je v odsotnosti Federalističnega bloka 25. julija uveljavila sklep, naj se Radić izroči sodišču. Ta se je zato umaknil v tujino.⁸⁹ Narodna skupščina je odšla na poletne počitnice.

Sredi avgusta 1923 je uspela SLS zabeležiti velik trenutni politični uspeh. Uspela je pridobiti kralja Aleksandra, da je pozdravil udeležence defileja 5. katoliškega shoda v Ljubljani. Liberalna stranka je besnela in njeno glasilo Jutro je pisalo, da je bila revija avtonomističnega klerikalizma. Legalno glasilo ilegalne KPJ v Sloveniji, Glas svobode, pa je kraljevo udeležbo na katoliškem shodu označilo za konkubinat katoliške Cerkve s pravoslavno monarhijo, za združitev katoliške reakcije s pravoslavno reakcijo, za zvezo med mitro in krono.⁹⁰

Konec leta 1923 in v letu 1924 so poslanci SLS v Narodni skupščini večkrat nastopali proti vladni parcelaciji Slovenije na dve oblasti in se zaveželi za njeno ponovno upravno združitev in avtonomijo. Slovenski liberalci jim v skupščini niso veliko odgovarjali, ker so imeli le enega poslanca. Slovenskim katoliškim narodnjakom so odgovarjali radikalski poslanci ni Pribičevičevo krilo demokratske stranke. Le-ti so najbolj nasprotovali iskanju sporazuma s Hrvati ni Slovenci in reviziji ustave in so se marca 1924 odcepili od spravljenega Davidovića in ustanovili svojo Samostojno demokratsko stranko, kateri so se priključili slovenski liberalci, ki so ostajali najbolj verni zagovorniki vidovdanske ustave, unitarizma in centralizma. Zanj so se neumorno zavzemali v svojih glasilih v Sloveniji, nasprotovali slovenskemu avtonomizmu, posebno še tistemu katoliške smeri, katerega so dolžili, da bi z njim klerikalizem v svoje kremplje dobil vso Slovenijo, da je to »zver, ki se je zagrizla v slovenski narod.«⁹¹ Opozarjali so, da bi neka avtonomna Slovenija, kakor jo hoče SLS, s terorjem vzdrževala v Sloveniji klerikalno nadvlado. Zatrdili so, da bi v takšni Sloveniji izbruhnila meščanska vojna. Demokrati so zato videli v Sloveniji en sam cilj – organiziranje jugoslovansko orientiranih sil.⁹²

⁸⁸ prav tam, str. 257

⁸⁹ prav tam, str. 257

⁹⁰ prav tam, str. 258

⁹¹ J. Perovšek, Liberalizem, str. 253 - 254

⁹² prav tam

Takšno organizacijo so videli v organizaciji jugoslovanskih nacionalistov, Orjuni, ki jo je kot nekakšen borbeni odred ustanovil Svetozar Pribičević. Orjuna se je v Sloveniji začela širiti leta 1923 in vanjo so vstopali navdušeni mladi jugoslovanski nacionalisti liberalne usmeritve, zlasti begunci iz Primorske. Nastopala je proti klerikalcem in proti komunistom, ki so se konec leta 1922 povzpeli do priznavanja več jugoslovanskih narodov in za federativno zvezo nacionalnih jugoslovanskih sovjetskih republik. Najbolj je v slovenski politični javnosti odmeval oborožen spopad Orjune z delavstvom v Trbovljah 1. junija 1924, ki je povzročil mrtve na obeh straneh. Ko pa je v začetku leta 1925 Orjuna na silo motila volilni shod SLS (dr. Antona Korošca) v ljubljanskem Unionu, se je javno mnenje močno obrnilo zoper njo in z njo povezano SDS.

Na parlamentarnih volitvah februarja 1925 je SLS osvojila 20 mandatov in dr. Korošec je dobil prvič in zadnjič celo mandat v mestu Ljubljana. Ostalih 6 mandatov so si razdelili: liberalni Narodni blok 2, SKS 1 in HRSS Stjepana Radića 3.⁹³ V vsej Jugoslaviji so dobile vladne stranke 162, opozicijske pa 152 poslancev.⁹⁴

Kmalu po otvoritvi Narodne skupščine, katero je spet bojkotirala HRSS (63 mandatov), so se politično spopadli poslanci SLS s Svetozarjem Pribičevićem, ki je močno napadal SLS. V imenu SLS sta govorila kar njena najvidnejša predstavnika, oba duhovnika, dr. Josip Hohnjec in sam načelnik dr. Anton Korošec.⁹⁵ Toda tedaj se je zgodilo nekaj nepričakovanega. V Narodni skupščini se je pojavilo nekaj poslancev HRSS na čelu s Pavlom Radićem (Stjepanovim nečakom), ki je izjavil, da HSS priznava celoten politični položaj, ki ga je »ustvarila vidovdanska ustava«, tudi dinastijo Karađorđevićev, česar pa ne morejo odobravati, naj bo predmet revizije ustave.⁹⁶

SLS dr. Antona Korošca s tem ni bila najbolj zadovoljna, ker je izgubljala zaveznika v boju za avtonomijo Slovenije. Radić je svoje zaveznike iz Federalističnega bloka poskušal aprila potolažiti z zagotovilom, da blok ni razpadel. Slovenski liberalci pa so bili zmedeni in niso vedeli, kaj to pomeni. Toda kaj kmalu so bili razočarani oboji. 27. junija 1925 je Narodna skupščina verificirala mandate HSS in 18. julija sta Nikola Pašić in Stjepan Radić sestavila vlado, ki je imela v skupščini dvotretjinsko večino. Za sporazum Pašić – Radić je bil žrtvovan najbolj zvest centralist in unitarist in najhujši hrvaški nasprotnik Svetozar Pribičević in njegova SDS. Bili so nagnani iz vlade. Ta sporazum tudi Slovenski ljudski stranki ni obetal nič dobrega.

⁹³ M Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 310

⁹⁴ prav tam

⁹⁵ prav tam

⁹⁶ prav tam, str. 314

Tako sta se v opoziciji vladi znašli obe slovenski stranki, SLS in SDS; samostojni kmetijec Ivan Pucelj pa je odstopil pa je vstopil v Radićev klub. Za naslednje poldrugo leto, kolikor je trajal režim P – R, sta ga v parlamentu napadali obe slovenski stranki, vsaka s svojega stališča, SLS iz avtonomističnega, SDS iz centralističnega, med seboj se nista zbližali. Slovenski ljudski stranki je postal Radić najhujši trn v peti. Ocenjevali so ga za neresnega, včasih celo neprištevnega, za verolomnega, ker je pustil na cedilu federalistični blok. Radić pa je tudi sam dražil in vznemirjal SLS z ocenami, da je klerikalna, da jo vodijo duhovniki (kar je bilo res) in večkrat izjavljal, da je večina duhovnikov nepoštena in lakomna materialnih dobrin.⁹⁷ Čudno pa je, da mu vse to pri zelo vernem hrvaškem katoliškem ljudstvu ni škodovalo. Tam pravzaprav ni bilo klerikalne stranke in Radić je tam vseskozi nastopal z geslom »Vera u Boga ih seljačka sloga!«

Slovenska ljudska stranka je prerokovala, da se bo Radić obdržal v vladi samo pol leta in da ga bodo potem Srbi izločili, kajti pravi narodni sporazum da ni dosežen. Napoved se je uresničila, čeprav z zamudo dobrega pol leta. Radić namreč ni mogel zaradi hrvaških narodnih interesov opustiti federalističnega programa in tudi ni mogel ali pa namerno ni hotel brzdati svojega viharnega temperamenta in svoje neposrednosti. Tako je v mnogih javnih nastopih od začetka leta 1926 omenjal potrebo po federaciji države, kar je srbske radikale zelo razburjalo in vznemirjalo.

V takšnem položaju se je 8. februarja 1926 oglasil k besedi v parlamentu načelnik SLS, dr. Korošec. Vzel si je precej časa za temeljito analizo položaja in za zahteve SLS. Najprej je ugotavljal, da se minister prosvete Stjepan Radić s svojim govorom v Dubrovniku vrača k federalizmu. Poudaril je, da so Slovenci etnično blizu Srbom in Hrvatom, vendar se čutijo kot svoj narod. »S sprejetjem teze o narodnem edinstvu bi se morali odpovedati svoji že izoblikovani narodni kulturi in jeziku.« Načelnik SLS je zatrdil, da si slovenski narod želi združeno Slovenijo, ki bi imela veliko in široko samoupravo. Nato je sledila njegova ostra obtožba politike srbskih oblastnikov, ki ne privolijo v to temeljno slovensko zahtevo. »Vsekakor je to samo nestrpljivost in nerazborit nacionalni imperializem ako nas že sedem let držite v kleščah in nam ne daste onega, do česar imamo kot narod pravico.« Nadaljeval je še v ostrejšem tonu, ki je izzval številne medklice srbskih poslancev: »Glejte, danes je država tako urejena, Srbi vladajo, Hrvatje razgovarjajo, mi pa plačujemo...43 % vas je Srbov, a prišli smo tako daleč, da imate v skupščini dobri dve tretjini poslancev, dalje imate svojega kralja....« Tedaj so se slišali klici »Ali ni tudi vaš?« Korošec je nanje dogovoril: »Seveda ga

⁹⁷J. Prunk, Radić in Slovenci, Zgodovinski časopis let. 39/1985, št. 1 – 2, str. 25 - 34

državnopravno priznavamo za svojega kralja, toda ni naš po rodu.« Korošec je potem nadaljeval: »Vlada je popolnoma srbska, diplomacija v ogromni večini, generaliteta popolnoma, centralna uprava do 98 % srbska, žandarmerija 60 % srbska, carina 70 %, državna finančna služba prav tako.« Ugotavljal je, da je vlada gospodar parlamenta. Po njegovem se večina ministrov niti ne ozira na to, kar poslanci govore v parlamentu. Korošec je nato opozoril še, da parlament ni seznanjen z zunanjepolitičnimi načrti vlade. Svoj govor je zaključil z zahtevo po ukinitvi centralizma. »Ta centralizem je treba razrušiti in dati narodom široke samouprave.«⁹⁸

Andrej Rahten ta Koroščev govor označuje za mojstrski in ugotavlja, da je sprožil v politični javnosti veliko ugibanj o bodoči orientaciji SLS. Vsak pozoren poslušalec je opazil v njem važno podrobnost. »Korošec je namreč beseda avtonomija, ki je bila v preteklosti konstanta govorov SLS, zamenjal s samoupravo. Beseda je lepo zvenela tudi pristašem NRS.«⁹⁹

Počakati je bilo treba le še slabo leto in stvari so se odvile tako, da je bila februarja 1927 SLS povabljen v vlado. Poprej je moral aprila 1926 odstopiti predsednik desetih vlad, Nikola Pašić, domnevno zaradi korupcijske afere svojega sina Radeta, v resnici pa zaradi političnih nesporazumov s kraljem Aleksandrom. Takoj nato je iz vlade najprej odletel Stjepan Radić, v začetku leta 1927 pa so Srbi nagnali še HSS. Vmes so bile 23. januarja 1927 volitve v oblastne skupščine, ki so zopet pokazale, da je v Sloveniji edina resnična moč SLS. V Ljubljanski oblasti (pokrajini) je SLS dobila 40 odbornikov, SDS 6, Zveza delavskih strank 1, kočevski Nemci 1 in HSS 1; v mariborski pokrajinski skupščini pa SLS 42, HSS presenetljivo kar 10, SDS 6, radikali 2, Zveza delavskih strank 3 in SKS samo 1.¹⁰⁰

Po tem rezultatu je novi radikalski zvezdnik, stalnica na čelu vlade, Nikola Uzunović, Slovensko ljudsko stranko 1. februarja vključil v svojo šesto vlado. Načelnik SLS dr. Anton Korošec se je izgleda zavedal, da vlada ne bo dolgega veka, zato je vanjo poslal nekakšno svojo drugo garnituro: dr. Andreja Gosarja, dr. Frana Kulovca in inženirja Dušana Serneca. V vladi ni bilo več ne Hrvatov, ne Samostojnih demokratov in med Radićem in Pribičevićem se je začelo po 25 letih nasprotovanj in sovraštva počasi vzpostavljati zavezništvo.¹⁰¹

Tako so poslanci SLS bili v parlamentu, poleg demokratov in radikalov, deležni napadov HSS. Na parlamentarni seji je eden izmed njih cinično spraševal Narodno radikalno stranko, kako lahko vodi srbsko nacionalno politiko, če so pa v vladi tudi ministri, ki sedijo

⁹⁸ A. Rahten, Slovenska ljudska stranka, str. 130 - 132

⁹⁹ prav tam

¹⁰⁰ M. Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 349

¹⁰¹ prav tam

tam z blagoslovom ljubljanskega knezoškofa in papeža. Poslanci SLS so mu ironično odgovorili, da jim je ravnokar »papež iz Rima telefoniral kako morajo glasovati.«¹⁰² Šeste Uzunovićeve vlade z udeležbo SLS je bilo 15. aprila 1927 konec in zasedanje parlamenta preloženo do avgusta. Toda ta se ni več sestel v tej sestavi, ker je medtem kralj za 11. september razpisal nove parlamentarne volitve. Poleti 1927 je prišlo v političnih odnosih med vodilno srbsko stranko, radikali, in SLS do temeljnega sporazuma. K temu sta doprinesli obe strani, izgleda, da so Srbi uvideli, da se morajo v Sloveniji sprijazniti s premočjo katoliške SLS in narediti z njo sporazum. Za tesnejše sodelovanje z radikali in za vstop v novo parlamentarno vlado se je zavzel tudi načelnik SLS dr. Korošec na zboru strankinih zaupnikov 3. julija. Povedal je, da je SLS za časa desettedenskega sodelovanja v vladi našla v radikalski stranki »iste poglede na našo državno politiko in veliko razumevanja za naše slovenske razmere in zahteve, tako da je naša želja, da ustvarimo v prihodnjem parlamentu z radikalno stranko še pristrčnejše in tesnejše zveze.«¹⁰³ dejanski sporazum je 11. julija res izpeljal novi radikalski prvak, Velja Vukičević, tesen sodelavec kralja Aleksandra, ki je verjetno stal v ozadju sporazuma, ki nosi preprosto ime, Blejski pakt. O čem sta se oba voditelja sporazumela, ni bilo nikoli znano črno na belem. Neki indici bi mogli govoriti, da se je SLS zbala za svojo gospodarsko organizacijo, zadružno zvezo, ki bi ji režim lahko škodoval, najbolj verjetno pa je, da se je naveličala stalne opozicijske vloge, pri kateri ni mogla računati na zanesljivo partnerstvo s HSS in je izkoristila prvo resno priložnost za vstop v vlado. Izgleda, da je bila platforma sporazuma Koroščeva izjava že iz začetka februarja 1927, v kateri je opredelil zahteve SLS: »Široka samouprava z močnimi financami in z vsemi pogoji, da lahko kulturno, gospodarsko in socialno napredujemo. Mi nočemo z avtonomijo slabiti države, niti rušiti državnega edinstva, ampak imeti toliko samoupravnih svobode in samostalnosti, da lahko v njej ohranimo in razvijamo slovensko individualnost.«¹⁰⁴ Iz različnih ocen je moč povzeti, da je SLS priznavala vidovdansko ustavo, NRS pa ji je obljubila svobodne volitve in po njih vključitev v vlado.

Dejansko se je SLS s tem sporazumom zbližala s srbskimi radikali, idejno precej podobnimi konservativci, pridobila v državni politiki močnejšo pozicijo, obenem pa stopila na pot nenačelnega oportunističnega prilagajanja v narodnih zadevah: v Sloveniji izjavljanja za avtonomijo, v Beogradu pa molčanje o reviziji ustave. Volitve 11. septembra so še enkrat ponovile moč SLS, ki je dobila 59,9 % glasov in 20 poslancev, Radićeva HSS tokrat

¹⁰² A. Rahten, Slovenska ljudska stranka, str. 137

¹⁰³ prav tam, str. 138 - 139

¹⁰⁴ J. Prunk, Blejski sporazum. Enciklopedija Slovenije, 1. zvezek. Ljubljana. 1987, str. 289

jugoslovanski nacionalni ideji¹¹⁰ in bili vneti podporniki oz. med nosilci šestojanuarskega režima v Sloveniji.

Slovenski poslanci so v Narodni skupščini precej razpravljali tudi o zunanji politiki. O državnih mejah in o slovenski tragediji leta 1920 smo že govorili. Naj tu omenimo slovenske nastope ob tako imenovanem reškem vprašanju 1923/1924, ko se je Italija sporazumevala s Kraljevino SHS o priključitvi »reške države«, ki je bila ustanovljena z Rapalsko pogodbo leta 1920. Medtem, ko so se italijanski in jugoslovanski diplomati pogajali o modalitetah reškega vprašanja, je 27. oktobra 1923 v skupščini z interpelacijo zunanjega ministra nastopil poslanec SLS, dr. Hohnjec. Povedal je, da »je italijanski nacionalizem pod vodstvom objestne, fašistične, razbojniške organizacije obsodil naše brate na smrt.« Izpostavil je Gentilejevo šolsko reformo, ki je odpravila vse slovenske in hrvaške šole. Takšen odnos je označil za barbarstvo in nekulturno postopanje, »ki ga doslej še ni zabeležila zgodovina evropske civilizacije.« Svoj govor je zaključil s pozivom, da je potrebno vprašanje manjšinske zaščite za italijanske Slovence in Hrvate internacionalizirati ter o tem obvestiti ženevsko Društvo narodov.¹¹¹ Po podpisu »rimskih sporazumov«, ki so dodelili Reko Italiji in oznanili prijateljstvo med Italijo in Kraljevino SHS, je nastopil 28. januarja 1924 v parlamentu poslanec SLS, Anton Sušnik. Podvomil je v iskrenost italijanskih obljub, ker da nam zgodovina priča o italijanski verolomnosti. V govoru je ostro kritiziral Pašičeve in Ninčičeve diplomatske sposobnosti: »V istem času, ko je Mussolini prijateljsko stiskal roko gospodu Pašiću... je italijanska vlada vrgla slovenski in hrvaški jezik iz šol, občin in sodišč. V istem času je izgnala vso našo požrtvovalno duhovščino in učiteljstvo.«¹¹² V svojem govoru je še povedal, da »včeraj, ko je Beograd praznoval veliki narodni praznik, god sv. Save... je v Rimu gospod Pašić podpisal pogodbo in s tem naš sramotni poraz.« Sušnik je še zagotovil, da Slovenci in Hrvati ne bodo nikoli priznali tega podpisanega sporazuma.¹¹³

Zgodilo se je žal drugače, po letu 1927 je bila SLS del vladajočega režima in tedaj so bile na dnevnem redu skupščinske razprave o ratifikaciji Nettunskih konvencij, v bistvu nova dodatna pogodba z Italijo. Povsod po državi so bile demonstracije proti ratifikaciji. SLS pa je bila za in notranji minister dr. Korošec je dušil demonstracije. Opozicijski poslanci HSS in samostojnih demokratov so v kritiki vlade na seji od 14. do 18. junija zmerjali in se norčevali iz SLS kot hlapčevske stranke, ki je zavrgla svoja načela.¹¹⁴

¹¹⁰ prav tam, str. 230

¹¹¹ A. Rahten, Slovenska ljudska stranka, str. 112

¹¹² Stenografske beležke Narodne skupštine, 28. 1. 1928, cit. po A. Rahten, str. 113

¹¹³ prav tam

¹¹⁴ M. Mikuž, Slovenci, str. 371

nobenega, SDS si je opomogla na 4, enega je dobila SKS in enega po dolgem času socialisti.¹⁰⁵

Novi parlament se je začel v znamenju ostrih napadov opozicije na vlado, pri katerih sta prednjačila Radić s svojo HSS in Pribičević z SDS, ki sta se tesno zbližala v Kmečko demokratsko koalicijo, kateri so pripadali tudi štirje slovenski liberalci in samostojni kmetijec Ivan Pucelj (parlamentarna stalnica, edini poslanec SKS vse od leta 1923). Sredi dvajsetih let je Pucelj opustil prejšnja unitaristična, centralistična stališča SKS, priznal slovensko narodno individualnost in zagovarjal avtonomijo Slovenije. Postal je v tej legislaturi najbolj viden slovenski poslanec z ostrimi kritičnimi nastopi zoper vlado in njeno podpornico, Slovensko ljudsko stranko.

Njegovi nastopi so bili slikoviti, polni stvarnih političnih ocen, pa tudi duhovitih domislic v stilu bistrega neustrašnega slovenskega kmeta. Najbolj zanimivo pri njegovih govorih je bilo, da je večkrat govoril slovensko in spravljal ob živce predsedujočega, včasih tudi resorne ministre, ki jih je spraševal, če znajo slovensko, če ga sploh razumejo.¹⁰⁶ V govoru 22. marca je zahteval, da pride na sejo parlamenta slovenski minister dr. Anton Korošec, »ki naj tokrat vrže svoj pendrek iz rok, sede v ministrsko klop in posluša govor, da bo vedel, kaj zahteva slovenski narod in kaj ga posebno teži.«¹⁰⁷ Naslednji dan je Pucelj kritiziral dejstvo, da sta v skupščini za slovenski jezik le en stenograf in en pripravnik ki ne ujameta dobro sloga slovenskih govorcev. On, Pucelj, bi rad, da so njegovi govori točno in lepo zapisani, po njegovem bi zapisnik »moral biti v jezikovnem oziru vzor sloga in gramatike, da bi s svojo lepoto in vabljivostjo budil veselje in navdušenje za študij našega lepega slovenskega jezika pri ukaželjnih bratih Srbih.«¹⁰⁸ V tem govoru se je obregnil ob vlado, jo imenoval v stilu tedanjega političnega žargona, »cincarsko, velikosrbsko«, ki da se ne bi mogla držati niti eno uro brez pomoči hlapčevskih zastopnikov slovenskega naroda.

Slovenska kmetjska stranka je bila sredi leta 1928 edina slovenska politična stranka, ki je v državi javno zahtevala revizijo ustave. V koaliciji z Radićem je ta boj zelo zaostrovala in dosledno terjala narodno suverenost in samoodločbo ter lastno slovensko državnost v federativno preurejeni Jugoslaviji »s svobodnimi državami v skupnih državnih mejah.«¹⁰⁹

Žal za jasno narodno federalistično samozavest slovenski samostojni kmetijci niso dolgo ohranili. Po uvedbi Aleksandrove diktature so se vrnili k unitarno centralistični

¹⁰⁵ M. Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str. 367

¹⁰⁶ J. Perovšek, *Liberalizem*, str. 227

¹⁰⁷ prav tam

¹⁰⁸ prav tam, str. 228

¹⁰⁹ prav tam

Ob Nettunskih konvencijah se je razvnel hujši spor med vlado in Kmečko demokrasko opozicijo, kot je bil pomen teh konvencij. Bile so le povod, ki ga je opozicija izkoristila, da strmoglavi vlado. Razprava se je razbesnela dejansko na življenje in smrt. Nekaj dni so posamezni poslanci enega in drugega tabora grozili govorcei nasprotnega tabora s smrtjo in da bodo posegli po orožju. Med takšnimi Slovencev k sreči ni bilo. Dne 20. junija 1928 se je res zgodilo najhujše in najbolj tragično. Sprovociran od zaničljivih opazk hrvaskih poslancev je črnogorski poslanec, član NRS, Puniša Račić z revolverjem streljal na voditelje HSS in dva na mestu ustrelil, dva pa hudo ranil, med njimi tudi predsednika HSS in priznanega voditelja hrvatskega naroda, Stjepana Radića, ki je posledicami atentata čez mesec dni umrl v bolnišnici.¹¹⁵ To dejanje je povzročilo pravo krizo jugoslovanskega parlamentarizma. Kmečko demokrasko opozicija je razglasila bojkot skupščine. Opozicija je dolžila vlado za krivdo za Račićevo dejanje. Slovenski liberalci so v časopisju insinuirali tudi Koroščevo sokrivdo, saj je bil notranji minister. Do danes zgodovinska raziskovanja tega niso mogla dokazati.

Po atentatu se je pokazalo, da dr. Anton Korošec uživa veliko narodno podporo v Sloveniji in pa zaupanje kralja Aleksandra. Ta je Korošču 27. julija zaupal mandat za sestavo vlade, ki je sledila takoj. Korošec je kot prvi in edini Nesrb v stari Jugoslaviji sestavil vlado iz radikalov, Davidovičevih demokratov, SLS in JMO. Vsi problemi pa so ostali. Narodna skupščina se je poleti sestala, da je sprejela vladno deklaracijo, 13. avgusta pa brez večje razprave ratificirala Nettunske konvencije.¹¹⁶

Ker so se narodna in politična nasprotja v državi še naprej zaostrovala in se ni kazala nobena strankarsko parlamentarna ali siceršnja demokratična rešitev ali sporazum, je kralj Aleksandar 6. januarja zjutraj posegel po skrajnem ukrepu. Izdal je razglas, v katerem je oznanil, da ga vodi skrb za narodne interese in državo in da se kot vladar in sin te zemlje obrača direktno na narod. Želi, da v prihodnje med njim in narodom ne bo nobenih posrednikov. Zato odloča, da se razveljavi ustava Kraljevine SHS od 28. junija in se razpušča Narodna skupščina. Do nadaljnjega pa ostajajo v veljavi vsi zakoni.¹¹⁷ S tem se je doba pravega demokratičnega jugoslovanskega parlamentarizma končala.

Po uvedbi šestojanuarkse diktature je jugoslovanska država tri leta živela brez parlamenta. Politične stranke pri vseh narodih so v prvem trenutku po razglasitvi diktature to pozdravile, misleč, da ji bo uspelo pomiriti nacionalna nasprotja in ustvariti bolj harmoničen

¹¹⁵ prav tam, str. 372 - 373

¹¹⁶ prav tam, str. 377

¹¹⁷ prav tam, str. 386

državni razvoj. Kralj je po razglasitvi diktature imenoval novo vlado, na čelu z generalom Petrom Živkovićem, svojim starim zaupnikom še iz časov 1. svetovne vojne. V njej je obdržal skoraj enako sestavo, kot je bila v zadnji preddiktatorski vladi dr. Antona Korošca. Tudi sam Korošec je ostal minister v novi vladi in ji s tem omogočal podporo SLS. Slovenski liberalci niso protestirali, ker so si od proklamiranega jugoslovanskega narodnega edinstva na daljši rok obetali korist.

Prva skepsa do novega režima in nelagodje med politiki se je pojavilo že 20. januarja 1929, ko so bile razpuščene hrvaške stranke, 22. januarja je sledil razpust SLS in srbskih strank.¹¹⁸ Kljub formalni zakonski razpustitvi so stranke dejansko živele naprej, ohranjale kompletno mrežo svojih zaupnikov, le formalno pod strankinim imenom niso mogle nastopati. Ohranile so svojo gospodarsko in socialno ter kulturno organizacijo in svoj tisk. Sindikati niso bili razpuščeni in so še vedno svobodno mogli opravljati svojo dejavnost.

Diktaturo so pozdravili gospodarstveniki, misleč, da bo odpravila gospodarsko krizo, ki se je vedno bolj stopnjevala.¹¹⁹ Toda po letu dni so bili nad režimom diktature razočarani vsi, najbolj pa politične stranke nesrbskih narodov, ki so uvidele, da diktatura služi predvsem utrjevanju oblasti velikosrbske buržuazije.

3. oktobra je država s posebnim kraljevim ukazom (ki je imel moč zakona), dobila novo ime, Kraljevina Jugoslavija in novo teritorialno ureditev. Ustanovljenih je bilo 9 banovin, ki so dobile imena po rekah, ki so tekle skozi nje. Tako je Slovenija postala Dravska, del Hrvaške je postal Savska, del Dalmacije s Hercegovino in delom Bosne pa je postal Primorska banovina. Ostala BiH je bila razdeljena v dve banovini, Vrbasko ni Drinsko in tako naprej proti vzhodu. Meje banovin so bile potegnjene tako, da je v šestih prevladoval in vladal srbski narod, s tem pa je bila njegova premoč v državi še enkrat potrjena. Banovine niso bile nikakršne avtonomne pokrajine in niso imele samouprave. Najvišjega oblastnika, bana, je imenoval kralj in je bil odgovoren kralju in deloma centralni vladi. V banovinah je bil predviden posvetovalni organ bana, Banski svet, ki je bil zopet imenovan in ni imel nobene, razen posvetovalne, funkcije.

Najbolj pod udarom diktature unitarističnega režima so se znašli Hrvati in režim je konec leta 1930 zaprl celo njihovega novega političnega voditelja dr. Vladka Mačka. Izkušeni slovenski politični voditelj, dr. Anton Korošec, ki je znal gledati dolgoročno, je že pred tem septembra 1930 zapustil vlado, sklicujoč se na slabo zdravje, česar ni nihče verjel. SLS je še za leto dni ostajala v vladi s svojo drugo garnituro. Leta 1931 se je ob najemanju velikih

¹¹⁸ prav tam, str. 387

¹¹⁹ prav tam

mednarodnih državnih kreditov pokazalo, da so namenjeni predvsem za razvoj srbskega dela države (Blairovo posojilo za stabilizacijo dinarja in za gradnjo železniške proge Beograd - Bar je v veliki meri poniknil v žepih beograjske čaršije). Leta 1931 je gospodarska kriza v Jugoslaviji dosegla višek, zlasti težko je bilo kmetom, od katerih so posojilodajalci terjali povračilo dolgov. Kriza je na primer grozila Zadružni zvezi, gospodarski bazi Slovenske ljudske stranke. Voditelji nekdanjih srbskih političnih strank so negodovali z izgubo politične moči in vpliva na državno vodenje. Kralj Aleksandar se je vdal domačim pritiskom in nasvetom dveh držav, Francije in Češkoslovaške, na katerih mnenje je precej dal, in 3. septembra 1931 izdal oktroirano ustavo, ki je znova vzpostavila neko formalno demokracijo in parlamentarizem.

Ustava je izhajala, tako kot že vidovdanska, iz obrambe jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in jugoslovanske ideologije, kljub dejstvu, da je ta politika doživela zlom. Kralj je bil prepričan, da je šestojanuarska diktatura odstranila »sledi preteklosti«. Za njega je bila jugoslovanska narodna enotnost (edinstvo) in državna celovitost dejstvo, o katerem se ni možno pogajati.¹²⁰ Z novo ustavo se je še bolj povečala vloga kralja in njegove oblasti. Ustava je uzakonila parlament z imenom Narodno predstavništvo in je bil dvodomen. V prvi dom, narodno skupščino, so volili za štiri leta vsi moški, starejši od 21 let, drugi dom, senat, pa je bil sestavljen iz polovice voljenih senatorjev, za dobo 6 let, polovico pa je imenoval kralj. Temeljne pravice in svoboščine so bile urejene v drugem oddelku ustave, z naslovom Osnovne državljanske pravice in dolžnosti, in v tretjem oddelku z naslovom Socialne in ekonomske odredbe.¹²¹

Glede svoboščin in pravic državljanov so določbe oktroirane ustave nekoliko krajše v primerjavi s tistimi iz vidovdanske ustave, še vedno pa je bila zapisana temeljna človekova svoboda. »Nihče ne more biti klican na odgovornost, niti zaprt, niti se mu ne sme drugače odvzeti svobode, razen v primerih, ki jih določa zakon. Nezakoniti odvzem svobode je kazniv.«¹²² Ustava je določala tudi nedotakljivost stanovanja. Zanimiv je bil 59. člen ustave, ki je določal, da morajo člani Narodnega predstavništva priseči, da bodo zvesti kralju, da bodo čuvali nad vse narodno edinstvo. Člen 74 je določa imuniteto poslancev in senatorjev.¹²³

S tem, ko je šestojanuarski režim odstopil od diktatorske oblike oblasti, je v sistemu ustvaril razpoke, ki so jih poskušale nato sile, ki se s takšno ustavo niso strinjale, čim bolj razširiti. Takšni sili pa sta med drugim bili HSS in SLS. Kar sta najprej po uvedbi ustave

¹²⁰B. Petranović, Istorija Jugoslavije, str. 106

¹²¹Ustava Kraljevine Jugoslavije izd. Dravska banovina, Ljubljana 1931

¹²²prav tam

¹²³prav tam

storili, je bilo, da sta bojkotirali parlamentarne volitve, razpisane za november 1931. Na volitvah tako in tako niso nastopile stare politične stranke, ki jih tudi nova ustava in zakon nista dovolila. Zakon je izrecno prepovedoval ustanavljanje strank na narodni, razredni ali verski osnovi, to pa je pomenilo prepoved za vse nekdanje stranke, čeprav so dejansko še nadalje obstajale. Zakon je dovoljeval le neko vsedrjavno volilno listo, na podlagi katere bi bilo izbrano Narodno predstavništvo – politična opora, neka legitimacija režima. Listo kandidatov za volitve 1931 je sestavila kar oblast sama, seveda s privoljenjem kandidatov. Na liste so se dali zapisati predvsem navdušeni unitaristični jugoslovanski unitaristi, to pa so bili v Sloveniji predvsem liberalni pripadniki bivše Demokratske in Samostojne kmetske stranke in nekaj nepomembnih posameznikov. Volitve niti niso bile prave volitve, ker opozicija ni mogla nastopati, ampak je bil to bolj plebiscit za novo ustavo in nov režim. Ta plebiscit pa je ob bojkoti SLS in HSS ter veliki zadržanosti tradicionalnih srbskih strank izpadel klavrno, udeležba na volitvah je bila manj kot 50 %.¹²⁴

Tako izbran parlament seveda ni imel nobene prave legitimitete. Je pa obstajal štiri leta, v katerih se je odvijalo burno notranje politično dogajanje. Najprej je bila leta 1933 ustanovljena nova vsedrjavna stranka, Jugoslovanska nacionalna stranka, ki so jo nosili vodilni ljudje režima, v Sloveniji slovenski liberalci.¹²⁵ Oktobra 1934 pa je bil v atentatu hrvaških in makedonskih nacionalistov ubit nosilec režima, kralj Aleksandar. S tem je bil režim zelo oslabljen in poleti 1935 je po predhodnih petomajskih volitvah prišlo do rekonstrukcije režima.

Še beseda o prvi dobi po oktroirani ustavi v Sloveniji. Nastop režima oktroirane ustave je v Sloveniji splavil na površje liberalno stranko, ki je nato v štirih letih poskušala obračunati s političnim katolicizmom in Slovensko ljudsko stranko ter vsemi njenimi pomožnimi organizacijami. SLS se je temu uspešno upirala. Prirejala je zborovanja svoje pomožne organizacije Kmečke zveze, na katerih so protestirali zoper režim in zahtevali avtonomijo za Slovenijo. Leta 1932 je izdala celo radikalno »Slovensko deklaracijo« (punktacije), ki je zahtevala nov, svoboden, enakopraven dogovor med jugoslovanskimi narodi in preureditev države v federacijo. Unitaristični režim je organizatorje teh zborovanj in Slovenske deklaracije sankcioniral z obsodbo in zaporom. Konfiniral je celo načelnika dr. Antona Korošca.¹²⁶ V takšni situaciji so se katoliški narodnjaki zatekali po pomoč in zavetje Cerkve, ki jo je beograjski režim toleriral na jezo slovenskih liberalcev. Ti pa so si z voluntarističnim

¹²⁴ M. Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, str.394

¹²⁵ prav tam, str.407

¹²⁶ prav tamstr. 402

propagiranjem in uveljavljanjem jugoslovanskega unitarizma zapravili mnogo ugleda med Slovenci, celo med delom izobraženstva, ki je bilo svetovno nazorsko liberalno usmerjeno.

Na petomajskih volitvah 1935 sta v Sloveniji nastopili dve relevantni listi: vladna lista, ki so jo podpirali liberalci buržuazne liberalne vrhuške in nekaj politikov bivše Slovenske kmetijske stranke. Na opozicijski listi, katere vsedržavni nosilec je bil dr. Maček, pa so nastopili disidensti obeh liberalnih strank, postopoma imenovani slovenski mačkovci in nekaj socialnih demokratov. Slovenska ljudska stranka je volitve znova bojkotirala in tako je bila v Sloveniji volilna udeležba samo okrog 50 %.¹²⁷ SLS je s tem znova pokazala svojo moč, ki jo je novi nosilec rekonstruiranega režima, dr. Milan Stojadinović, upošteval.

Slovenski liberalci, ki so na volitvah formalno triumfirali, so bili ob sklicu skupščine 9. junija hudo razočarani. Videli so, da se je v Beogradu kolo politike zavrtelo tako, da nanje več ne računajo. V članku Politične binkošti v svojem glasilu Jutro so ugotavljali, da je bila »vladna večina izvoljena brez sistematičnega naslona na stranko JNS, ki naj služi jugoslovanski državni politiki kot instrument za sodelovanje z ljudstvom.« Potožili so, da je nastala neka politična negotovost in da mnogi ljudje izgubljajo kompas. Dajali so si korajžo, da so kljub vsemu edina politična sila, s katero mora država računati ni da se ne da »čez noč ustvariti neke nove organizacije, najmanj pa proti JNS, na istem terenu in celo z ljudmi iz JNS.«¹²⁸

Toda krito so se varali. Nova organizacija je že nastajala in to ravno iz dela JNS, ki so pod vodstvom novega liderja Milana Stojadinovića, ki ga je izbralo kraljevo namestništvo, poskušali razširiti osnovo režima s pritegnitvijo novih zaveznikov, zlasti muslimanov JMO in Slovenske ljudske stranke. 25. junija je bila nova vlada novega režima Jugoslovanske demokratske zajednice postavljena in v njej je pomembni resor, ministrstvo za notranje zadeve, dobil prvak SLS, dr. Anton Korošec.

Zelo zanimivo je bilo nato opazovati, kako so se poslanci, izvoljeni na listi prejšnje vlade, ki so po večini pripadali SLS, počasi selili v novo JRZ. Jutro je že 26. junija poročalo zelo pomenljivo: »Večina narodnih poslancev je popolnoma neorientiranih, zastopa oportunistično smer in se zavzema za sodelovanje z vlado dr. Stojadinovića... Slovenski narodni poslanci so danes dolgo konferirali z dr. Marušičem. Nekateri hočejo počakati na razčiščenje položaja v Jevtičevem klubu; nekateri slovenski poslanci pa so izrazili željo po sodelovanju z vlado.«¹²⁹

¹²⁷ prav tam

¹²⁸ Jutro 9. junija 1935

¹²⁹ Jutro, 26. junija 1935

Dan pozneje Jutro že z odobravanjem ocenjuje dejstvo, da je v novi vladi dr. Korošec. »S tem je tudi glede nas Slovencev nastala čistejša situacija. Že več kot leto dni od odhoda dr. Kramerja iz vlade v državni politiki s slovenske strani ni bilo moža, katerega izklesanost bi dopuščala jasno orientacijo.«¹³⁰

Stari Koroščevi nasprotniki iz Slovenije pa se niso dali. Čeprav brez realne moči, so parlamentarno tribuno izkoristili, da ga kritizirajo in njemu in SLS prerokujejo neizbežen propad. Kot takšen se je 21. julija k besedi priglasil poslanec dr. Anton Novačen, zanimiva pojava iz Teharij pri Celju. Izobražen možakar, z veliko umetniško – pisateljskega talenta, izredno politično temperamenten, da ga je zanašalo od ene do druge politične orientacije. V začetku dvajsetih let republikanec in največji borec za slovensko državnost znotraj jugoslovanske zveze, zaveznik Stjepana Radića na volitvah 1923, ko je popolnoma pogorel.¹³¹ Nato pa se je priklonil kralju Aleksandru, sprejel je jugoslovanski unitarizem in odšel v konzularno službo. Najprej je pojasnil, da govori kot opozicijski poslanec, tudi v imenu tistih, ki niso šli na volitve, na primer v imenu pristašev dr. Korošca oz. njegove bivše SLS. Nato pa je takole skritiziral vso slovensko politično sceno: »Epizoda gospodov Pucelja in Marušiča v slovenski politiki je izgleda pred likvidacijo. Ta politika je bila privlačna samo tako dolgo, dokler se je držala svoje stanovske kmečke osnove, ko pa sta Pucelj ni Marušič poskušala prevzeti politično vodstvo v Sloveniji, je propadla...tudi vrste Slovenske ljudske stranke so se zaradi njene abstinenca na volitvah zamajale do te mere, da so zadale klerikalizmu, kot političnemu dejavniku v Sloveniji, najtežji udarec. Vidite, danes je večina ljudstva v Sloveniji brez prave orientacije. Trdim vam, da je danes Maček v Sloveniji popularnejši od Korošca.«¹³² Dejansko pa je bila večina prebivalstva mnogo bolj in jasneje narodno politično orientirana od dr. Novačana.

Novi parlament je bil res ena sama velika zmešnjava. Nekaj prvih mesecev se ni dobro vedelo, koliko poslancev, izvoljenih na listi bivše vlade (pogojno JNS), je prestopilo v vladni tabor in koliko jih je še zvestih ortodoksnih JNS Dragoljuba Jevtića. V zraku pa je ves čas viselo vprašanje, ali in kdaj se bodo v skupščini pojavili opozicijski poslanci Mačkove liste. Tako je 21. julija predlog proračuna za drugo polovico leta 1935 in prve mesece leta 1936 vlada spravila skozi Narodno skupščino samo z 90 glasovi proti dvema, ob 117 odsotnih.¹³³

¹³⁰ Jutro, 27. junija 1935

¹³¹ Igor Grdina, Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana. ZČ 43/1989, str. 77 - 95

¹³² Stenografske beležke Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije 21. julija 1935

¹³³ M. Mikuž, Slovenci, str. 438

Konec julija 1935 je vlada Milana Stojadinovića v Vatikanu slovesno podpisala konkordat s Sveto stolico, ki je postal (njegova ratifikacija namreč) eden največjih spornih problemov notranje državne politike. Novi režim JRZ je Narodno skupščino čedalje bolj obvladal in grozil, da bo čisto potisnil stranko JNS. Toda ta je imela nekaj več podpore v senatu. Vztrajala je in celo potencirala neživljenjski jalov jugoslovanski unitarizem. Ker je opozicija JNS postajala od začetka leta 1936 vse bolj ofenzivna, ji je Stojadinović pariral tako, da je čim poredkeje skliceval skupščino. Izrabil je poskus ponesrečenega atentata nase s strani poslanca JNS Arnavtovića v skupščini februarja 1936, da je še bolj pritisnil opozicijo.

Odprto hrvaško vprašanje je poskušala reševati tako vlada kot srbske opozicijske sile. Bilo je iz obeh strani nekaj pogovorov, toda niso obrodili nobenega sadu. Hrvati so vztrajali pri reviziji ustave in federalizaciji države, katero pa so zavračali tako vladna JRZ kot izven parlamentarna srbska opozicija NRS in DS. Da ne govorimo o opozicijski parlamentarni JNS. Ta se je konec junija 1936 na kongresu v Beogradu poskušala konsolidirati in izvolila novo vodstvo s predsednikom generalom Petrom Živkovićem in glavnim tajnikom dr. Albertom Kramerjem. Na kongresu je ponovila svojo »pohorsko deklaracijo« iz leta 1935, da je njen program izvajati naloge, ki so zapisane v šestojanuarskem manifestu kralja Aleksandra, to je utrjevanje enotnosti enega jugoslovanskega naroda.¹³⁴ Leta 1937 je prišlo do dveh poskusov velikosrbske buržuazije skleniti sporazum s Hrvati mimo parlamenta. Januarja se je v Dobovi Stojadinović sestal z dr. Mačkom, toda do sporazuma ni prišlo. Oktobra pa sta se HSS in srbska združena opoziciji v Farkačičih pri Sisku brez JNS sporazumeli za izdelavo nove ustave, ki mora biti plod sodelovanja večine vseh treh narodov, srbskega, hrvaškega in slovenskega, da bo Jugoslavija parlamentarna monarhija pod dinastijo Karađorđevićev, da bo država respektirala državljanske in politične pravice posameznikov in da ob demokratična.¹³⁵ Dogovoru je manjkala glavna točka, o kateri se niso mogli sporazumeti: rešitev narodnega vprašanja, to je, kako velika in v kakšni obliki avtonomija Hrvatske. Zato je ta, ob sklenitvi tako odmevni sporazum, ostal brez učinka in problem nadalje odprt.

V parlamentu pa so poleti 1937 reševali še en zapleten problem, ratifikacijo konkordatskega sporazuma z Vatikanom. Ker je srbska opozicija vedela, da si bo Stojadinović v pokorni Narodni skupščini vedno zagotovil večino, je v Beogradu organizirala ljudske demonstracije, pravoslavne molitve in procesijo, v kateri je sodelovala tudi pravoslavna duhovščina. Policija, ki ji je načeloval notranji minister dr. Anton Korošec, je demonstracije razbila in pri tem je bilo nekaj ranjenih. Zaradi tega je poslanec JNS, dr. Janjić, v skupščini

¹³⁴ prav tam, str. 446

¹³⁵ F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata II. Zagreb 1961, str. 124 - 125

23. julija ostro napadel vlado, posebno notranjega ministra, češ, da se ni čutil še nikoli tako ponižan kot tokrat, ko je videl, »kako so slovenski žandarji pretepli tri srbske pravoslavne arhijeje.« Poslužil se je slikovite zgodovinske komparacije in povedal, da je pod Turki pravoslavni škof imel zaščito sultanovega fermana in se ga ni smel nihče dotakniti, ter nato svareče požugal Korošcu, da bo zaradi tega nanj prišla nesreča.¹³⁶ Narodna skupščina je izglasovala odobritev konkordata s 166 glasovi proti 128, toda potrebna je bila še ratifikacija v senatu, ki pa se je uprl.

Od konca poletja 1938 je bila skupščina na počitnicah in politično življenje v državi so zaznamovale predvolilne dejavnosti za decembrske volitve 1938. V državi sta se izoblikovala dva velika politična bloka: vladni JRZ in opozicijski, ki ga je vodila HSS na čelu z dr. Mačkom, povezana s srbsko Združeno opozicijo (vodstva treh srbskih demokratičnih strank). V neko distančno volilno povezavo z Mačkom in Združeno opozicijo pa je stopila tudi močno oslabljen JNS. Za predvolilne razmere je skrbel notranji minister dr. Korošec, ki je mojstrsko odigral dvojni vlogo. Na Hrvaškem je dopustil popolno svobodo politične agitacije opozicijski HSS, računajoč, da se bo on enkrat sporazumel z njo. V Sloveniji pa je bilo bolj čutiti kontrolo in pritisk režima.

Na Slovenskem sta na volitvah 8. decembra nastopila dva relevantna politična tabora: vladni JRZ, v katerega je bila vključena SLS in opozicija na Mačkovi vsedržavni listi. Slovenska opozicija je bila zelo raznorodna ideološko ni se programsko ni mogla uskladiti. Nastopila je v dveh združenjih in samo aritmetično seštevala glasove za Mačkovo listo. V enem združenju so nastopili izraziti unitaristi in antiklerikalci: liberalci JNS in socialisti, v drugem združenju pa slovenske levičarsko federalistične politične sile, pogojno neka Ljudska fronta. Vladni tabor JRZ je dosegel prepričljivih 78,8 % glasov, kar gre na račun mnogih oportunistov, ki so v zadnjih letih zapustili JNS, deloma pa na račun ne popolnoma demokratičnega volilnega postopka, kjer je bilo glasovanje javno in se zato državni uslužbenci niso upali izpostaviti za opozicijo. Na opozicijski Mačkovi listi je liberalno socialistična koalicija dobila 16 %, levičarska Ljudska fronta pa 6 %.

Slovenska ljudska stranka in njen načelnik dr. Korošec sta triumfirala. Dobila sta popolno legitimiteto predstavljati v državi slovenski narod. Toda ne za dolgo. Ko je Stojadinović videl volilni rezultat, ki je vladnemu taboru JRZ prinesel le skromno večino, se je razjezil na dr. Korošca in ga v začetku leta 1939 nagnal iz vlade. Koroščevo politično življenje je rešil prijatelj, knez namestnik Pavle in Korošec je bil imenovan za predsednika

¹³⁶ M. Mikuž, *Slovenci*, str. 455

senata. Toda leta 1939 Narodna skupščina in senat nista več kaj dosti pomenila. Najvažnejše politične poteze o usodi države so se vlekel v ozadju, predvsem v kraljevem namestništvu. To se je odločilo poiskati narodni sporazum s Hrvati. Zato si je med Srbi našlo novega, primernejšega človeka, ki bo to izpeljal. Dragiša Cvetković je februarja 1939 na čelu vlade zamenjal Milana Stojadinovića in avgusta po naročilu in notah kneza namestnika sklenil sporazum z dr. Mačkom.

Sporazum so pripravljali v takšni tajnosti, da zanj ni vedel niti predsednik senata dr. Korošec, ki je bil zardi tega presenečen in užaljen. Sporazum je prinesel ustanovitev velike avtonomne banovine Hrvatske, v katero sta se združili Savska in Primorska banovina, in deli, celi okraji iz Drinske in Vrbaske banovine. Banovina je dobila mnoge avtonomne pristojnosti na področju kmetijstva, trgovine, industrije, socialne politike, zdravstva, pravosodja, prosvete in celo notranjih zadev. Za vse te zadeve naj bi bila zakonodajna oblast kralj in hrvaški sabor.¹³⁷

Z ustanovitvijo avtonomne banovine Hrvatske, pravi Branko Petranović,¹³⁸ je bila dejansko spremenjena ustavna ureditev. Ta sprememba je v bistvu ukinila centralizem, na katerem je do tedaj slonela državna ureditev. Pojavile pa so se zahteve, da se po analogiji srbsko – hrvatskega sporazuma avtonomistična ureditev razširi tudi na Slovenijo. V začetku leta 1940 pa se je v velikosrbskih krogih, ki so bili zelo nezadovoljni s sporazumom, češ da je dal Hrvatom preveč, pojavil načrt za združitev vseh ostalih banovin, v katerih so prevladovali Srbi, v novo teritorialno enoto Srbska zemlja. Hrvaško - srbski sporazum, ki so ga Hrvatje takoj udejanjali, je ostal brez potrditev v Narodnem predstavništvu, ki je bilo takoj po sporazumu razpuščeno. Zadnje leto in pol pred vojno je jugoslovanska država živela brez parlamenta.

¹³⁷ M. Mikuž, prav tam, str. 511

¹³⁸ B. Petranović, Istorija Jugosalvije, str. 146

Cirila Toplak

SLOVENSKA PARLAMENTARNA IZKUŠNJA

Obdobje od konca druge svetovne vojne do ustave leta 1974

Povojne razmere

Prvo desetletje po koncu druge svetovne vojne so Slovenci preživel v znamenju povojne obnove in izgradnje nove socialistične družbe pod vodstvom komunistične partije, ki si je vodilno vlogo v slovenskem političnem življenju izborila že v okviru Osvobodilne fronte z vodenjem narodnoosvobodilnega boja.

Petdeseta leta so bila za Slovence zelo težka. Po razdejanju, ki ga je v njihovih življenjih in dušah povzročila vojna, so se morali znova postaviti na noge. Po letih odsotnosti so se vračali vojni ujetniki, taboriščniki in pregnanci. Vladalo je splošno pomanjkanje hrane, stanovanj in drugih osnovnih dobrin. Preskrba je bila strogo racionirana, uveden je bil nov denar. Ljudje so hvaležno sprejemali pakete pomoči, ki jih je pošiljala Unrra. Nova komunistična oblast je obljubljala boljše življenje ter enakopravnost med spoloma in v družbi nasploh, realnost pa je bila trdo delo in skromnost.

Nasprotniki komunističnega režima so množično bežali v tujino. Znova je bilo treba urejati vprašanje meja z Italijo, rešiti vprašanje Trsta.

Komunistična partija, ki je še pred koncem vojne prevzela oblast, je po vzpostavitvi miru začela izvajati revolucionarne ukrepe, kot sta bili nacionalizacija in agrarna reforma. Nasprotniki partije so bili ob koncu vojne pobiti ali izločeni s hitrimi sodnimi procesi (Gregorij Rožman, Lovro Hacin, Milko Vizjak, Leon Rupnik, Miha Krek in drugi).¹

Sredi julija 1945 je bil v Ljubljani prvi kongres Osvobodilne fronte za Slovenijo, ki naj bi bila edino legitimno politično predstavniško telo Slovencev. Na kongresu so bile medvojne točke

programa OF razširjene na ključne poveljne cilje. OF je poslej vodil 135-članski Glavni odbor, razdeljen na Izvršni odbor pod vodstvom Josipa Vidmarja, in Sekretariat.

Osvobodilna fronta je bila »dežnik«, pod katerim so skupaj nastopale vse tedaj delujoče politične organizacije, njeno članstvo pa je zajelo do 70% volilnega telesa. Osvobodilna fronta Slovenije se je vključila v Ljudsko fronto Jugoslavije, ki je na zvezni ravni predstavljala podoben »dežnik« za politično delovanje posameznikov in organizacij. Z ustanovnim kongresom Ljudske fronte Jugoslavije v začetku avgusta 1945 v Beogradu je množično revolucionarno in osvobodilno gibanje prešlo v proces institucionalizacije. V okviru LFJ naj bi sicer delovala tudi opozicija, vendar so bile meščanske stranke v izraziti manjšini. Komunistična partija je teoretično dopuščala politično delovanje drugače mislečih, vendar pa so le-ti bili preglasovani oz. utišani v okviru sistema »ljudske demokracije«, ki jo je prva v komunističnem delu Evrope vpeljala prav Jugoslavija.

11. novembra 1945 so povsod po Jugoslaviji potekale volitve v ustavodajno skupščino Jugoslavije. Opoziciji je bilo onemogočeno sodelovati na volitvah; namesto tega so nasprotniki Ljudske fronte lahko oddali svoj glas v t. i. črne skrinjice. Opozicija se v Sloveniji ni niti poskušala organizirati,² nasploh pa ni nikjer imela dostopa do medijev, ovirane so bile tudi druge opozicijske politične aktivnosti. Ponekod so bile liste volilnih upravičencev prirejene.³

Na prvih poveljnih volitvah v Jugoslaviji je z veliko večino zmagala Ljudska fronta, ki je bila tudi edina kandidirajoča lista. Nosilec liste Ljudske fronte v Sloveniji je bil Josip Vidmar. 29. novembra 1945 je bila ukinjena monarhija in razglašena republika. Začasna vlada demokratske federativne Jugoslavije je vladala poslej kot vlada Federativne narodne republike Jugoslavije. Predsednik vlade in zunanji minister je postal Josip Broz Tito, podpredsednik pa Edvard Kardelj. Prva jugoslovanska ustava je bila sprejeta 31. januarja

¹ Prunk, J. Kratka zgodovina Slovenije. Ljubljana: Založba Grad, 2002, str. 156.

² Prunk, J. Kratka zgodovina Slovenije. 2. izd. Ljubljana: Založba Grad, 2002, str. 154.

1946; uvedla je administrativni socializem, a tudi samoodločbo narodov. Več o tem v nadaljevanju, v primerjavi s prvo povojno slovensko ustavo.

Ustavodajna skupščina Ljudske republike Slovenije

27. oktobra 1946 so Slovenci volili prvo ustavodajno skupščino v zgodovini slovenskega naroda. Namesto opozicije so bile znova na voljo zgolj črne skrinjice, nekaterim pa je bila volilna pravica odvzeta. Kljub negativnemu rezultatu v dveh pomurskih volilnih okrajih je Osvobodilna fronta močno zmagala ob veliki podpori medijev. Sodeč tudi po ocenah tujih diplomatov je volilni rezultat kljub vsemu verno odražal večinsko voljo Slovencev.⁴

Prva seja novoizvoljene skupščine 18. novembra 1946 se je pričela v zanosnem vzdušju; poslanci so prihod članov vlade LRS in Prezidija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta pozdravili z »dolgotrajnim in navdušenim ploskanjem«.⁵ Predsednik Prezidija Josip Vidmar je nagovoril nabito polno dvorano skupščine s čustvenim govorom, prepolnim zgodovinskih referenc, s katerimi je bil slovenski narod opredeljen tudi v tem prelomnem političnem trenutku kot narod pesnikov in pisateljev buditeljev:

» ... na tem zboru nismo sami. ... Ni prisoten na tem zborovanju ves slovenski narod samo sedanjega časa, temveč je v duhu, v vsej svoji celoti zbrana vsa slovenska miselnost od Trubarja preko Vodnika, Prešerna, Levstika, Cankarja do Župančiča [prisotnega kot novoizvoljenega poslanca v X. ljubljanski volilni enoti, ki je nato kot najstarejši poslanec tudi predsedoval skupščini do overovitve mandatov]. ... Izpolnjen je stoletni sen slovenskega naroda ... Danes dejansko vstaja pred nami »Ilirija oživljena«. Dejansko vstajajo časi, ki jih je napovedoval veliki pevec »Sonetnega venca«: »Vremena Kranjcem bodo se zjasnila.«

³ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 129.

⁴ Repe, B. Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 140. Tej oceni se pridružuje tudi Janko Prunk v Prunk. J. Kratka zgodovina Slovenije. Ljubljana: Založba Grad, 2002, str. 154.

⁵ Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1950, str. 4.

Dejansko vstaja med nami sen Ivana Cankarja in demokracija Franceta Levstika, vstaja s tem našim ustavodajnim zborom slovenska državnost. Še mnogo več. Vstaja naša zveza z vsemi jugoslovanskimi in slovanskimi narodi. Vsi veste, da so naši veliki misleci vselej pozivali k bratstvu slovanskih narodov. S tem, da mi v Sloveniji ustvarjamo svojo državnost, zvezano z višjo državnostjo jugoslovanskih narodov, polagamo enega važnih temeljev vseslovanske skupnosti in to progresivne slovanske skupnosti.«⁶ Povojna kontinuiteta revolucionarne oblasti naj bi bila »naravna«, po Vidmarjevih besedah je kar nekako zrasla iz slovenske zgodovine:

»Če se vrnem v preteklost in vas spomnim na leto 1941, se moram nehote vprašati, odkod je črpal plenum Osvobodilne fronte in njen Izvršni odbor svojo oblast, odkod in zakaj sta mogla tako učinkovito vplivati na množice slovenskega naroda? ... Odgovor je samo eden. Osvobodilna fronta in njen Izvršni odbor sta v najtežjih časih slovenske zgodovine vrgla med slovenski narod gesla, ki so bila polna politične modrosti, ki so bila dejansko modrost slovenskega ljudstva. Jasno je, da je na to svojo lastno modrost ljudstvo takoj odgovorilo in da je tistega, ki je spregovoril te besede, takoj priznalo za svoje resnično in edino vodstvo.«⁷

Po še bolj pesniško navdihnjenem nagovoru začasnega predsednika Otona Župančiča je Ustavodajna skupščina izvolila tri tajnike in člane verifikacijskega odbora. Prvi ugovor v slovenski skupščini je podal nihče drug kot Stane Kavčič, gonilna sila kasnejšega poskusa liberalizacije slovenske družbe ob koncu šestdesetih let; ugovarjal je imenovanju Franca Popita za člana verifikacijskega odbora, ker je bil Popit določen za namestnika Borisa Kidriča, ta pa se tedaj še ni odločil, katerega od svojih treh mandatov (kandidiral je in bil izvoljen tako v Ljubljani kot v Celju in Črnomlju) bo predal namestniku.

Na drugi seji Ustavodajne skupščine je verifikacijski odbor poročal o mandatih novoizvoljenih poslancev. Med 120 poslanci je bilo veliko znanih imen iz sveta umetnosti in

⁶ Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1950, str. 5.

⁷ Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1950, str. 5.

literature: Anton Ingolič, Božidar Jakac (eden od namestnikov Borisa Kidriča), Edvard Kocbek, Ferdo Kozak in Oton Župančič. Nekaj priimkov prvih slovenskih povojnih poslancev je v slovenskem parlamentu in politiki slišati še danes: Bohinc, Brejc, Colarič, Diacci, Lavrič, Potrč. Edvard Kardelj, Boris Kidrič in Miha Marinko so dobili po več mandатов, ki so jih vse razen po enega predali namestnikom. Tako je v skupščino prišla tudi Zdenka Kidrič namesto mandata Borisa Kidriča. Skupščina je po sprejetju poročila verifikacijskega odbora za predsednika izvolila Ferda Kozaka, ki je s tem odstopil kot minister za prosveto, kakor tudi podpredsednika in tri tajnike. Novoizvoljeni predsednik je skupščini najprej prebral 23 pozdravnih poslanic in čestitk, ki so dotlej dospele v Ljubljano, osebno pa je poslance pozdravila delegacija Jugoslovanske armade. Predsednik vlade LRS Miha Marinko je nato v dolgem govoru najprej slavil zgodovino slovenskega naroda v 20. stoletju, nato pa je poslancem predstavil zakon o Prezidiju Ustavodajne skupščine LRS. Utemeljitev kolektivne narave Prezidija je bila takšna:

» Duhu naše družbene strukture, pridobitvam naše borbe in značaju naše naprednejše ljudske demokracije bi nasprotovalo presajanje vrhovne institucije individualnega predsedstva iz meščanskih republik v našo ljudsko demokratično državnost. Nimamo razloga, da bi se na stopnji našega razvoja ogrevali za individualno predsedstvo, ker bi z njim lahko bila ogrožena politična enotnost ljudstva. ... Pri nas je ustavodajna oziroma redna ljudska skupščina vrhovni organ zakonodajne in izvršne oblasti.«⁸ Marinko je predlagal tudi popravek zakona v delu, kjer je navajal število članov Prezidija, in sicer z deset na sedemnajst »v želji, da bi v tem najvažnejšem predstavništvu mogle biti take osebnosti, ki so bile na čelu naše osvobodilne borbe, od prvega dne, ko so pozvali slovenski narod na odpor, istočasno pa tudi osnovni predstavniki posameznih slojev našega ljudstva ...«.⁹

⁸ Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1950, str. 20.

⁹ Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1950, str. 21.

Sledili so navdušeni govori poslancev v prid zakonu; govorili so v imenu slovenskih žena, slovenskih kmetov in znanstvenikov, ter dolg izraz podpore političnega vrha (Boris Kidrič in Edvard Kardelj). Nato je nastopil poslanec Edvard Kocbek, katerega govor je imel nekaj zanimivih poudarkov. Odločno se je distanciral od predvojnega »jugoslovanstva«, ki naj bi samo podpiralo »velesrbski imperializem«. Izrazil je vero v novo jugoslovanstvo in zavezništvo z ostalimi slovanskimi narodi, ugotavljal pa je tudi, da »domovinska vojna in demokratična revolucija, ki sta se v osvobodilnem boju tesno spojili, nista rešili narodov samo fizične in duhovne smrti, ampak sta v slehernem teh narodov položili temelje zdravega patriotizma. Danes med Slovenci ni več ljudi, ki bi zanikali, da smo Slovenci narod. ... Danes nimamo slovenstva le do preklica, le taktično, le boječe, ne, danes smo slovenstvo potrdili za vso bodočnost.« Kocbek je obžaloval odsotnost predstavnikov primorskih Slovencev in Korošcev in citiral Kardelja, da »slovensko vprašanje ni samo naše lokalno vprašanje, marveč je člen v verigi nasprotij, ki prepregajo ves svet«. To so bile pogumne besede v ozračju, ko je komunistična partija trdila, da je slovensko nacionalno vprašanje s socialistično revolucijo že enkrat za vselej rešeno.¹⁰

Ustavodajna skupščina je nato soglasno sprejela zakon o Prezidiju in ostavko vlade, vendar pa je bil Miha Marinko znova predlagan za njenega mandatarja. Za predsednika Prezidija je bil izvoljen Josip Vidmar, za podpredsednika Edvard Kocbek in Stane Kavčič, za sekretarja Franc Lubej, za člane pa Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Jože Rus, Oton Župančič, Miha Marinko, Franc Leskošek, Janez Hribar, Marijan Breclj, Rudolf Hribernik, Tone Dolinšek, Tone Fajfar, Angelca Ocepek, Jaka Avšič, Ivan Maček in Zoran Polič. Predlog sestave Prezidija je podala partijska funkcionarka Vida Tomšič. Tisti med predlaganimi, ki niso šteli med pomembne nosilce NOB, so imeli pred glasovanjem nagovore, da so jih poslanci spoznali.

¹⁰ Repe, B. Rdeča Slovenija. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 143.

Ustavodajna skupščina Ljudske republike Slovenije je najprej morala sprejeti svoj poslovnik, kar so poslanci opravili na III. redni seji 20. novembra 1946. Poslovnik je bil nato objavljen kot razglas v Uradnem listu.¹¹ Predlagani osnutek je bil povzet po poslovniku Ljudske skupščine FLRJ z dvema spremembama: za razpravo posameznega poslanca o ustavnih vprašanjih ni bila postavljena časovna omejitev, vse določbe zveznega poslovnika o poslanskih klubih pa so bile izpuščene, saj so bili vsi slovenski poslanci izvoljeni na kandidatni listi OF in so tvorili enotno politično skupino. Slovenska Ustavodajna skupščina je bila tako še večji odklon od demokratičnega parlamenta kot zvezna skupščina, četudi je razlika med njima obstajala bolj ali manj na papirju.

V poslovniku je bil podrobno opisan zakonodajni postopek in razmerja med vlado in skupščino, tako kot so bila nato opredeljena v prvi slovenski ustavi.

Ustavodajna skupščina je iz svoje srede takoj izvolila tudi naslednje odbore: ustavodajni odbor, odbor za gospodarski načrt in finance, mandatno-imunitetni odbor, administrativni odbor in odbor za prošnje in pritožbe.

Ob danes že časovno oddaljenih in zato nejasnih predstavah o povojnih razmerah pa je še zlasti zanimivo prebirati člene poslovnika, ki neposredno zadevajo poslance – na osnovi njihove vsebine lahko sklepamo in si zamišljamo, kako je delo ustavodajne skupščine pravzaprav potekalo. Dolžnosti poslancev do dela v skupščini so bile zelo striktne. Poslovnik je od poslancev zahteval, da so morali biti v času sklica skupščine ves čas v Ljubljani. Skupščina je lahko na predlog mandatno-imunitetnega odbora sprejela predlog, da je bil neopravičeno odsotnemu poslancu odvzet mandat in je bil »vpoklican« njegov namestnik. Predsednik je lahko preklical vse upravičene dopuste, če skupščina ni bila sklepčna, razen kadar je šlo za odsotnost zaradi težke bolezni.¹² Poslanci ustavodajne skupščine so imeli po

¹¹ Poslovnik Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije R 75-275/46 (Register republiških predpisov 1945-1962. Ljubljana: ČZ Uradni list SRS, 1963). Razglas poslovnika v Uradnem listu sta podpisala predsednik Ustavodajne skupščine Ferdo Kozak in tajnik Mira Tomšič.

¹² Poslovnik Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije R 75-275/46, 51. člen, str. 362.

poslovníku pravico do dnevnic in brezplačnih voženj z javnim prometom.¹³ Predsednik jim je izdal posebne legitimacije, s katerimi so uveljavljali svoje privilegije.

Vzdrževanje reda med sejami je bilo v prvem poslovníku podrobno opredeljeno in sicer kot izključna pristojnost predsednika. Po naslednjih členih sodeč je moralo biti razpravljanje v prvi slovenski poveljni skupščini prav živahno!

Tako beremo v 56. členu poslovníka: "Disciplinske kazni, s katerimi morejo biti poslanci kaznovani, so naslednje: opomin k redu, zapisan opomin k redu, odvzem besede in začasna izključitev s sej.

Prve tri kazni izreka sam predsedujoči, četrto pa skupščina brez razprave na predlog predsedujočega ali kakega člana skupščine. Izključitev prvič ne sme biti daljša od treh sej, drugič pa ne daljša od desetih sej."¹⁴

57. člen je nadalje opredeljeval zgornja določila: "Z opominom k redu se kaznuje poslanec, ki s svojim govorom ali s svojim vedenjem moti red in krši predpise poslovníka. Z zapisanim opominom k redu, ki se vpiše v sejni zapisnik, se kaznuje poslanec, ki v svojem govoru krši red, pa je bil že prej opominjan k redu. Z odvzemom besede se [kaznuje], ki dvakrat ni hotel poslušati predsedujočega.

S kaznijo izključitve se kaznuje poslanec, ki osebno žali ali kleveta narodne poslance ali se nedostojno vede proti skupščini, ali za katerega se ugotovi, da ni varoval tajnosti o predmetih, za katere je bila izglasovana tajnost, ali noče poslušati opominov predsedujočega, kakor tudi tisti, ki dela nered ali ovira delo na seji. ... Poslanec, ki je kaznovan s kaznijo izključitve, ima pravico govoriti v svojo obrambo največ pet minut. Če je več poslancev hkrati predloženih za izključitev zaradi prekršitve reda, ima pravico govoriti v imenu vseh samo eden, njegov govor pa sme trajati največ deset minut.«¹⁵

¹³ Poslovník Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije R 75-275/46, 52. člen, str. 362.

¹⁴ Poslovník Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije R 75-275/46, 56. člen, str. 362.

¹⁵ Poslovník Ustavodajne skupščine Ljudske republike Slovenije R 75-275/46, 57. člen, str. 362.

Za še ne konsolidirano povojno oblast je bila izdaja še nekaj tako realnega, lojalnost pa tako negotovega, da tudi za poslance ustavodajne skupščine varovanje »tajnosti« ni bilo samoumevno. O duhu povojnega časa pa je pričal

tudi naslednji, 58. člen: "... poslanci ne smejo prihajati z orožjem na sejo skupščine." Takoj po vojni orožje seveda ni moglo biti pod nadzorom, slovenski poslanci pa si gotovo niso želeli, da bi se v njihovi skupščini ponovila krvava zgodovina predvojnega jugoslovanskega parlamenta, kjer je prihajalo tudi do strelskih obračunov.

30. novembra so bile dopolnilne volitve v Ustavodajno skupščino na ozemlju, ki je bilo po mirovni pogodbi z Italijo priključeno FLRJ oziroma LRS. Poslanci so nato začeli pripravljati besedilo ustave, za kar so potrebovali še štiri seje in samo slaba dva meseca, saj so skoraj v celoti povzeli poprej sprejeto zvezno jugoslovansko ustavo.

Prva povojna jugoslovanska in prva slovenska ustava

Ustavodajna skupščina LRS je tako 17. januarja leta 1947 sprejela prvo ustavo v zgodovini slovenskega naroda. Podlaga za besedilo ustave je bila soglasno sprejeta ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije z dne 30. januarja 1946, ki se je v precejšnji meri zgledovala po sovjetski ustavi iz leta 1936.¹⁶ Ob analizi ustavnih določil pa se ponujajo še nekatere druge vzporednice: prva povojna jugoslovanska ustava je bila v številnih določilih naslednica sploh prve meščanske oziroma revolucionarne francoske ustave iz leta 1792. Po drugi strani so tudi ruski boljševiki kot svoje zgodovinske vzornike navajali zlasti francoske jakobince, tako da tudi elementi stalinske ustave v naši prvi povojni ustavi znova vodijo nazaj do francoskih meščanskih ustavnih pravic in svoboščin.

¹⁶ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 147.

Ustava je temeljni zakon države oziroma najvišji pravni predpis, ki določa temeljna načela in oblike družbene, politične in gospodarske ureditve države.¹⁷ V obdobju meščanskih revolucij v Evropi je ustava prinašala legitimacijo »prirojenih, neodtujljivih in nezastarljivih« pravic državljanov ter povzemala osnovna načela moderne države. V ožjem pravnem smislu je ustava niz predpisov z najvišjo pravno veljavo, ki jih je mogoče spremeniti samo s posebnim postopkom, ki dela revizijo ustave veliko težje izvedljivo kot sprejemanje ali revizijo zakonov. Glede na ta postopek je mogoče razločevati med čvrstimi ustavami, kot je ustava ZDA, ki je ostala od sprejetja leta 1783 skoraj nespremenjena, in fleksibilnimi ustavami, katerih postopek revizije omogoča sprotno prilagajanje spremenljivim družbeno-političnim razmeram.

V sociološkem smislu je pojem ustavnosti prvi utemeljil F. Lassalle, ki je za resnično ustavo določene družbe štel realna razmerja družbenih sil. Ustava, *constitutio*, naj bi torej bila istovetna z družbeno-političnim ustrojem - konstitucijo ustavne države. Zagovorniki tovrstne abstrakcije ustave (ki pa jo je mogoče razumeti prav nasprotno tudi kot materializacijo mrtvih črk na papirju) priznavajo teorijo o pisanih in nepisanih ustavah (J. Bryce), po kateri ima ustavo tudi Velika Britanija, pa čeprav ni določno zapisana v enem dokumentu. Za celovito razumevanje in opredelitev ustavnosti bi bilo treba upoštevati tako pravno-formalni kot proceduralni vidik ustave ter stvarno temeljenje ustave v družbeno-političnih odnosih (G. Kušej).¹⁸

Zvezna jugoslovanska ustava je za suverena določala ljudstvo, tako kot je to več kot stoletje in pol pred tem določila ameriška ustava, za razliko od npr. francoskih ustav, ki so oblast polagale v roke narodu. Razlika v dikciji je pomembna in razumljiva. Jugoslavija je bila skupnost narodov in narodnih skupnosti z zgodovinsko utemeljeno narodno distinktno narodno identiteto, podobno položaju priseljencem v Amerike kolonije konec 18. stoletja.

¹⁷ Slovar slovenskega knjižnega jezika. V: Sruk, V. Leksikon politike. Maribor : Obzorja, 1995, str. 352.

¹⁸ Sruk, V. Leksikon politike. Maribor : Obzorja, 1995, str. 352-353.

Kljub temu, da smo prebivalci Jugoslavije imeli jugoslovansko državljanstvo, je obstajala Jugoslavija veliko premalo časa, da bi se izoblikoval jugoslovanski proto-narod, čeprav so obstajali pritiski v tej smeri, kot so bili urad(oval)ni srbohrvaški jezik in kasneje »skupna izobraževalna jedra«. Kljub gospodarski in politični centralizaciji, ki je bila prav v prvem povojnem desetletju najintenzivnejša, komunistična partija ni načenjala vprašanja narodnih identitet, ki so bile v Sovjetski zvezi na primer nasilno dušene. Po eni strani se je komunistična Jugoslavija držala internacionalizma kot enega izmed ideoloških vodil, po drugi strani pa je verjetno obstajalo pragmatično politično zavedanje pomena, ki ga je narodna identiteta igrala v preživetju jugoslovanskih narodov v njihovi nezgodovinski zgodovini.

Federativna ljudska republika Jugoslavija je bila po prvi povojni zvezni ustavi skupnost enakopravnih narodov, ki so se prostovoljno združili v federacijo in so imeli pravico do odcepitve. Pravice do samoodločbe in odcepitve, ki jo je določala tudi stalinska ustava, v osnutku prve povojne jugoslovanske ustave ni bilo. Slovenska Osvobodilna fronta je po dolgotrajnih razpravah v zvezni ustavodajni skupščini dosegla, da sta ti pomembni pravici vendarle bili zapisani v ustavo.¹⁹ Jugoslovansko federacijo so sestavljale ljudske republike Srbija, Hrvaška, Slovenija, Bosna in Hercegovina, Makedonija in Črna gora. V Srbijo sta spadali še Avtonomna pokrajina Vojvodina in Avtonomna Kosovsko-Metohijska oblast.

Jugoslovanska ustava je ljudsko oblast razdelila na dva zbora, zvezni zbor in zbor narodov. V zvezni zbor so volili svoje predstavnike vsi volilni upravičenci, posamezna volilna enota pa je štela 50 000 prebivalcev. V zbor narodov je vsaka republika imenovala 30 poslancev, avtonomni pokrajini Vojvodina in Kosovo pa 20 oziroma 15.

Ustava Ljudske republike Slovenije iz leta 1947 je bila temelj ustavne ureditve socialistične Slovenije vse do osamosvojitve Slovenije, čeprav je bila še večkrat prilagojena spreminjajočim se političnim razmeram v jugoslovanski federaciji, zato jo kaže podrobno preučiti. Prva slovenska ustava je tudi Slovenijo opredelila kot »ljudsko države republikanske

oblike».²⁰ Republiška ustava je določila slovenski grb s slovenskimi tradicionalnimi simboli, lipovim listjem, klasjem, morjem in Triglavom ter komunističnim simbolom rdečo zvezdo. V ustavi je natančno opisana tudi slovenska zastava, za glavno mesto pa je potrjena zgodovinska slovenska prestolnica Ljubljana.²¹

V ustavi je bila nadalje opredeljena ljudska oblast na osnovi medvojnih ljudskih odborov kot »osnovna pridobitev [narodnoosvobodilne] borbe [proti fašizmu in reakciji].« Predstavniki ljudske oblasti so bili izvoljeni, v skladu z zakonskimi določili pa so bili lahko tudi odpoklicani pred iztekom mandata. Organi oblasti naj bi izvrševali oblast izključno na osnovi ustave in zakonov. Ustava je v tretjem poglavju z naslovom Osnovne pravice naroda in Ljudske republike Slovenije odgovornost za varnost republike nalagala zvezni oblasti. Sovjetske republike, če se povrnemo k primerjavi s stalinsko ustavo, so recimo lahko razpolagale z lastnimi obrambnimi silami.²² S tem je bila prelomljena tudi medvojna obljuba, da bo Slovenija imela lastno vojsko²³. Jugoslovanske republike tudi niso mogle imeti neposrednih stikov s tujimi državami, kar je stalinska ustava dovoljevala.²⁴ V republiški pristojnosti pa so ostale slovenske meje oziroma soglašanje z njihovim spreminjanjem. Z 12. členom so bile že tedaj posebej zaščitene narodne manjšine.

Četrto poglavje prve slovenske ustave je opredeljevalo družbeno-ekonomsko ureditev države. Proizvajalna sredstva so mogla biti »občeljudska« last (oziroma last države), last zadrug ali zasebnikov, pri čemer pa je lahko država svojo lastnino izkoriščala sama ali jo »dajala v izkoriščanje«. Občeljudska, torej državna last pa so bila »vsa rudna in druga bogastva v

¹⁹ Repe, B. Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 140.

²⁰ Ustava Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Tiskarna Ljudska pravica, 1947, str. 6.

²¹ Ustava Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Tiskarna Ljudska pravica, 1947, str. 6-7.

²² Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 147.

²³ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 419.

²⁴ Repe, B. Rdeča Slovenija. Tokovi in obrazi iz obdobja socializma. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 140.

zemlji, vode, vštevši mineralne in zdravilne vode, vire naravne sile, sredstva železniškega in letalskega prometa, pošto, brzojav, telefon in radio».²⁵

Ustava je nadalje po sovjetskem vzoru državi podelila nadzor nad gospodarskim življenjem z gospodarskim načrtovanjem, država naj bi nadzorovala tudi zasebni sektor. Pri gospodarskem razvoju in upravljanju naj bi se država opirala na sindikalne in združne organizacije.

Zasebna lastnina je bila po ustavi dovoljena, kakor tudi njeno dedovanje, vendar pa raba zasebne lastnine ni smela škodovati skupnosti. Zasebne monopolne organizacije »karteli, sindikati, trusti in podobne organizacije«²⁶ so bile z ustavo prepovedane.

Skoraj identično s prvo francosko ustavo je bilo tudi naslednje določilo o zasebni lastnini:

»Zasebna lastnina se sme omejiti ali razlastiti, če to zahteva splošna korist, toda le na podlagi zakona. Zakon določa, v katerih primerih in v kakšni višini dobi lastnik odškodnino.« Na podlagi tega določila oziroma posledičnih nacionalizacij leta 1946 in 1948 je bila v Sloveniji med drugim vpeljana obvezna oddaja kmetijskih pridelkov, ki je ostala v veljavi vse do leta 1952.²⁷

18. člen ustave je bil podlaga za agrarno reformo, saj je po njem zemlja pripadla tistim, ki jo obdelujejo. Velika zemljiška posestva so bila podržavljena, določitev največje možne zasebne kmetijske posesti pa naj bi urejal zakon. Posebna skrb države naj bi bila namenjena malemu in srednjemu kmetu (pri čemer velikih kmetov po agrarni reformi seveda ni bilo več), delovnemu ljudstvu nasploh v obrambi pred gospodarskim izkoriščanjem, še zlasti pa »maloletnikom« v delovnem razmerju, torej tistim, ki so se zaposlili takoj po obveznem šolanju.

Pri pravicah državljanov Ljudske republike Slovenije je ustava predpisovala popolno enakopravnost le-teh ne glede na narodnost, raso in veroizpoved. Privilegiji po rojstvu,

²⁵ Večina navedenega je tudi po spremembi političnega sistema v devetdesetih letih 20. stoletja še naprej v vsaj delni lasti države.

²⁶ Ustava Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Tiskarna Ljudska pravica, 1947, str. 12

²⁷ Prunk, J. Kratka zgodovina Slovenije. Ljubljana: Založba Grad, 2002, str. 156.

položaju, premoženju in izobrazbi naj se ne bi priznavali. Enakopravnosti žensk je namenjen poseben člen, ki jim zagotavlja enako plačilo za enako delo in pravice, povezane z materinstvom.

Cerkev je bila ločena od države, toda državljani so imeli pravico do svobode veroizpovedi. Izobraževanje duhovnikov je prešlo pod nazor države, prepovedane so bile »politične organizacije na verski podlagi«. Katoliška Cerkev je bila glavni ideološki nasprotnik komunistične oblasti, zato so bili odnosi med njima po vojni kar nekaj let napeti. Čeprav je ljubljanska škofija ob koncu vojne izdala pastirsko pismo, v katerem je javno izpričala obžalovanje nad medvojnimi dogodki in izrazila lojalnost do nove vlade, so se odnosi zelo zaostriili že konec leta 1945 zaradi objave jugoslovanskega škofovskega pastirskega pisma na pobudo zagrebškega škofa Stepinca, v katerem je Cerkev obsodila nedemokratičnost nove oblasti, ločitev cerkve od države in zaplembo cerkvenega premoženja. Potem katoliški duhovniki niso smeli več poučevati v šolah, teološka fakulteta pa je bila izključena iz univerze.²⁸

Ustava je nadalje izenačevala pravice zakonskih in izvenzakonskih otrok, za edino veljavno zakonsko zvezo pa je postavljala zakon, sklenjen pred pristojnimi državnimi organi.

26. člen ustave je državljanom zagotavljal svobodo tiska, govora, združevanja, zborovanja, javnih shodov in manifestacij.

Glede kazenskega postopka je ustava vzpostavljala absolutno vladavino zakona. Uvedla je brezpogojno dvojno jugoslovansko/slovensko državljanstvo.

V nadaljnjih členih je prva slovenska ustava urejala pravico do pribežališča za tuje državljane, nedotakljivost stanovanja in tajnost korespondence. Ker so obveščevalne službe, pa tudi organi sodne oblasti tozadevno pogosto kršili ustavo, se na tem mestu kaže znova vrniti k teorijam ustavnosti: nadzor nad spoštovanjem ustave s strani oblasti je namreč problem, s

katerim so se ukvarjali že razsvetljenski teoretiki državnosti/ustavnosti. Če je T. Hobbes še menil, da je mogoče računati na pravično vladanje zaradi moralnosti vladarjev, pa si je C.-L. de Montesquieu raje zamislil sistemsko varovalo pravičnosti oblasti: horizontalno in vertikalno delitev oblasti. Ločitev zakonodajne, izvršne in sodne oblasti na eni strani ter federalizem in lokalno samoupravo na drugi strani je določala tudi prva povojna jugoslovanska oziroma slovenska ustava, vendar pa so prav jugoslovanski komunisti prvi uvedli skupščinsko »ljudsko demokracijo«, ki je temeljila na nestrankarski enotnosti oblasti, kakršno so med francosko revolucijo z ustanovitvijo zloglasnega, vsepristojnega Odbora za ljudsko blaginjo za kratek čas vzpostavili jakobinci. Takšen sistem je bil nenehno žrtev (pogosto zamolčanih in zanikanih) ustavnih kriz, saj je bila deklarativnost ustavne ureditve v ostrem protislovju z realnimi družbeno-političnimi razmerami. Če bi uporabili zadevno kategorizacijo ustav na normativne ustave, ki so odsev dejanskih razmer v družbi, nominalne ustave, ki so skupek obljub o zaželeni prihodnosti določene družbe, ter semantične ustave, ki so zgolj krinka za nedemokratične družbene odnose, bi se prva povojna jugoslovanska/slovenska ustava uvrstila v zadnjo kategorijo, zlasti v luči dejstva, da komunistična partija, ki je bila o vsem odločujoči akter v družbi, v besedilu ustave sploh ni bila omenjena.²⁹

31. člen ustave je nadalje določal, da je vsak državljani dolžan delati po svoji sposobnosti; kdor skupnosti ni dajal, tudi od nje ni mogel prejemati. Navedena dikcija je zanimivo povezala tako solidarno kot meritokratsko zasnovo družbe.

V členih, ki so sledili, je ustava določala dostop državljanov do javnih funkcij, splošno vojaško obveznost, pravice invalidov in vojnih sirot, ureditev zdravstvenega sistema ter svobodo znanstvenega in umetniškega dela. V 37. členu je ustava podržavila šole, a s

²⁸ Leta 1952 je Ljudska skupščina Federativne ljudske republike Jugoslavije sprejela odločitev o prekinitvi stikov z Vatikanom. Normalizacija odnosov je nastopila šele s podpisom konkordata med Jugoslavijo in Vatikanom leta 1966. Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 121.

²⁹ Sruk, V. Leksikon politike. Maribor : Obzorja, 1995, str. 353-354

posebnim zakonom dopuščala zasebne šole pod nadzorom države. Tudi »šola je [bila] ločena od cerkve«.³⁰ V zadnjih členih prvega dela ustave so predpisani odnosi med državljani in državo oziroma državno upravo, možnosti pritožb in davčne obveznosti. Zadnji v opisanem prvem delu ustave je zloglasni 42. člen, ki ga je komunistična oblast pogosto uporabila za omejevanje sicer z ustavo zagotovljenih pravic državljanov:

»Da se zavarujejo državljanske svoboščine in demokratična ureditev Ljudske republike Slovenije in federativne ljudske republike Jugoslavije, ki so opredeljene z ustavo FLRJ in s to ustavo, je nezakonito in kaznivo uporabljati državljanske pravice za spreminjanje in rušenje ustavne ureditve s protidemokratskim namenom.«³¹

Drugi del ustave se je začel z navajanjem pristojnosti, ki jih je Ljudska republika Slovenija prenesla na Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo in ki so zajemale od upravno-teritorialne razdelitve ozemlja, javnega reda in varnosti, državljanstva, vrhovnega sodstva, gospodarskega načrta in proračuna LRS do davkov, posojil, prometnih zvez in zakonodaje (44. člen). Po 46. členu so zvezni zakoni polno veljali na ozemlju LRS, če pa se niso skladali z republiškimi, so obveljali zvezni zakoni. Državljanji drugih republik FLRJ so uživali na ozemlju LRS enake pravice kot državljani LRS.

Sedmo poglavje drugega dela ustave je določalo najvišje organe državne oblasti LRS.

Vrhovni organ ljudske oblasti je bila Ljudska skupščina, drugi organi so bili še Prezidij Ljudske skupščine in vlada. Ljudska skupščina si je vzela izključno zakonodajno oblast v Sloveniji. Skupščino je sklical Prezidij, in sicer na redno sejo dvakrat letno (sredi in ob koncu leta), izredne seje pa je lahko sklicala tudi tretjina poslancev. Ljudska skupščina je odločala z večino prisotne večine poslancev na praviloma javnih sejah, delovala pa je pod vodstvom predsednika, podpredsednika in treh tajnikov. Poslanci so v teku svojega štiriletnega mandata uživali imuniteto, razen če so bili zaloteni pri zločinu, imuniteta na ozemlju Slovenije pa je

³⁰ Ustava Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Tiskarna Ljudska pravica, 1947, str. 21.

³¹ Ustava Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Tiskarna Ljudska pravica, 1947, str. 22.

veljala tudi za poslance ljudskih skupščin drugih republik. Ljudska skupščina si je lahko v izrednih razmerah sama podaljšala mandat. V pristojnosti Ljudske skupščine so bile tudi spremembe ustave, ki so jih lahko poslanci sprejeli samo z absolutno večino.³²

Ljudska skupščina je potrjevala državni proračun in letni obračun državnega proračuna na predlog vlade. Iz svoje srede so poslanci volili odbore, na prvem sklicu pa so bili dolžni najprej izvoliti verifikacijski odbor, ki je preveril mandate novih poslancev.

Poslanci Ljudske skupščine so imeli tudi neke vrste etični kodeks zelo abstraktne in neobvezne vsebine oziroma prisego, ki so jo bili dolžni izreči po potrditvi mandata. Glasila se je takole: »Prisežem pri časti svojega naroda in pri svoji časti, da bom kot ljudski poslanec vedno zvesto zastopal in branil demokratične pravice ljudstva, svobodo slovenskega naroda in Ljudsko republiko Slovenijo; da bom zvesto branil neodvisnost, bratstvo in enotnost narodov naše skupne domovine Federativne ljudske republike Jugoslavije; da bom vedno branil in krepil pridobitve narodnoosvobodilne borbe, da bom posvetil vse svoje sile in vse svoje znanje napredku, blaginji in sreči delovnega ljudstva in da bom svojo poslansko dolžnost izpolnjeval neumorno in zvesto.«³³

Med odbori Ljudske skupščine so bili predvideni tudi anketni odbori, ki so prirejali »ankete o vprašanjih, ki so splošnega pomena za Ljudsko republiko Slovenijo.«³⁴ Državni organi so bili dolžni izpolnjevati zahteve teh odborov in jim pomagati pri »ugotavljanju dejstev«, iz česar je mogoče sklepati, da je nova oblast čutila potrebo po konsolidaciji svojega položaja in si ni dovolila vladati samodrško, ne da bi merila utrip javnega mnjenja. V kasnejših ustavah so te odbore nadomestila določila o izvedbi referendumov.

Zakonske predloge so lahko v postopek vložili člani vlade ali poslanci, ki so imeli pravico na člane vlade naslavlјati vprašanja in interpelacije.

³² V kontekstu teorij ustavnosti bi torej glede na obliko revizijskega postopka ustave lahko govorili o čvrsti ustavi, ker pa ni bilo opozicije, ki bi lahko nasprotovala spremembam ustave, je bila razlika v postopku revizije ustave oziroma zakonov samo formalnost, ki ustavi dejansko ni dajala večje teže.

³³ 64. člen Ustave LRS. Ustava Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Tiskarna Ljudska pravica, 1947, str. 31.

Ljudska skupščina je iz svoje srede volila Prezidij Ljudske skupščine LRS, ki so ga sestavljali predsednik, dva ali trije podpredsedniki, sekretar in največ dvajset članov. V pristojnosti Prezidija je bilo sklicovanje sej skupščine, razpisovanje volitev v skupščino, obvezno tolmačenje zakonov LRS, razglašanje sprejetih zakonov, odločanja o pomilostitvah, priznanjih in častnih naslovih, imenovanje in razreševanje ministrov in njihovih namestnikov na predlog predsednika vlade in z odobritvijo skupščine, reorganizacija ministrstev na predlog predsednika vlade in z odobritvijo skupščine ter razpisovanje referendumov. Prezidij je bil odgovoren in v celoti podrejen Ljudski skupščini. Enako je veljalo tudi za vlado LRS, najvišji izvršilni in upravni organ državne oblasti. Člani vlade so prav tako morali priseči ob začetku mandata, delovali pa naj bi seveda v skladu z zveznimi in republiškimi zakoni. Razdelitev pristojnosti med zvezno in republiško ravno je bila razvidna tudi iz delitve ministrstev na zvezno-republiška in republiška (84. člen). Zvezno-republiška ministrstva LRS so bila ministrstvo za finance, ministrstvo za notranje zadeve, ministrstvo za pravosodje, ministrstvo za industrijo in rudarstvo, ministrstvo za trgovino in preskrbo, ministrstvo za kmetijstvo, ministrstvo za gozdarstvo, ministrstvo za delo in ministrstvo za gradnjo. Republiška ministrstva pa so bila ministrstvo za prosveto, ministrstvo za ljudsko zdravstvo, ministrstvo za socialno skrbstvo in ministrstvo za komunalne zadeve. Zvezno-republiška ministrstva so bila odgovorna tudi Zvezni vladi in njihovi pooblaščenca so imeli posvetovalni glas na sejah vlade LRS. Povojna slovenska oblast je docela samostojno odločala torej zgolj v maloštevilnih in manj pomembnih zadevah, za vse ostale odločitve je bil pristojen Beograd.

Lokalno oblast v LRS so predstavljali neposredno voljeni ljudski odbori, katerih pristojnosti in način delovanja je ustava z vsemi podrobnostmi predpisovala v 9. poglavju z naslovom Organi državne oblasti v upravnoteritorialnih enotah.

V zadnjih poglavjih ustave je bila opisana še sodna veja oblasti, ljudska sodišča in javno tožilstvo, ter odnosi oziroma hierarhija med organi državne oblasti in organi državne uprave,

³⁴ 65. člen. Ustava Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Tiskarna Ljudska pravica, 1947, str. 31.

iz katere je razvidno, da je bil Prezidij Ljudske skupščine LRS, ki je bila najvišja zakonodajna oblast, tudi najvišji organ sodne oblasti, saj je imel pristojnost razveljavljati zakone, v kolikor niso bili v skladu z ustavo in torej presoјati ustavnost zakonov. Ker pa je Ljudska skupščina LRS Prezidij lahko kadarkoli zamenjala, horizontalna delitev oblasti po tej ustavi ni bila jasno razmeјena. Demokratičnost ustave je najbolj postavljal pod vprašaj prav Prezidij Ljudske skupščine LRS, saj je igral vlogo ustavnega sodišča in vrha zakonodajne oblasti, dodatno oviro za ugotavljanje odgovornosti in pregledno vladanje pa je predstavljala njegova kolektivna sestava, o kateri je seveda dejansko odločala komunistična partija.

Po sprejetju ustave se je Ustavodajna skupščina LRS preimenovala v Ljudsko skupščino LRS, poprejšnji ustavodajni odbor pa je, razumljivo, nadomestil zakonodajni odbor.

Že v mesecih po sprejetju ustave je vzneseno nekritično navdušenje, značilno za prve seje Ustavodajne skupščine, začelo upadati. Nekateri vidni Slovenci, na primer podpredsednik Prezidija Edvard Kocbek, so začeli javno opozarјati na monopolno moč komunistične partije. Kljub splošnim volitvam namreč v Sloveniji leta 1946 namreč ni bila vzpostavljena predstavniška demokracija, kot jo opredeljuje sodobna politična teorija.³⁵ Slovenci niso mogli izbirati med različnimi političnimi opcijami, saj je bil Osvobodilni fronti pod taktirko komunistične partije dodeljen nesorazmeren medijski prostor, predstavniki alternativ pa so bili na vse načine ovirani pri propagiranju konkurenčnih političnih programov. Tako prvi povojni slovenski poslanci niso delovali niti v duhu imperativnega predstavništva, po katerem predstavniki ljudstva svoje odločitve naravnavajo neposredno v skladu z voljo ljudstva, niti v francoskem duhu neodvisnega predstavništva po »poslanski vesti«, kjer je vsak poslanec predstavnik celotnega naroda. Odločitve skupščine je sugerirala in nadzorovala komunistična partija. Na tak način izvoljeno in delujoče predstavniško telo tudi ni moglo biti reprezentativno za slovensko družbeno, etično, spolno, generacijsko itd. strukturo v smislu istovetenja volivcev s svojimi predstavniki, kar naj bi veljalo za znamenje integracije

družbenih skupin.³⁶ Tovrstno poistovetenje je bilo za komunistično partijo nepotrebno, saj je profesionalno revolucionarstvo po vzgledu boljševikov temeljilo na začasni uzurpaciji oblasti ljudstva v imenu taistega ljudstva do časa, ko bo ljudstvo pripravljeno, da si dejansko samo vlada, kdaj naj bi se uzurpacija končala, pa so odločali uzurpatorji. Tudi pojmovanje predstavništva kot odgovornosti v smislu dovzetnosti za družbene razmere po eni strani in učinkovitosti vladanja po drugi strani³⁷ za povojno slovensko ljudsko skupščino ni veljalo; poslanci so bili odgovorni komunistični partiji, če so hoteli biti poslanci, poleg tega je odgovornost zvođenela in se zabrisala v kolektivnih odločitvah kolektivnih organov. Forma se je udejanila brez resnične demokratične vsebine: po sprejetju ustave delujoča ljudska skupščina je bila dvodomna, bila je sorazmerno številčna in egalitarna, lahko se je sama sklicala, dolžina poslanskega mandata je bila pravšnja tako za uveljavljanje kontinuitete kot odgovornosti, kar so vse lastnosti sodobnih predstavniških skupščin oziroma parlamentov. Ni pa bila *pluralna*, zato tudi ni mogla biti demokratična. »Pluralizem se nanaša na navzočnost manjšin v skupščini. Pluralizem glasov ima močan naboj legitimizacije; navzočnost opozicije v parlamentu omogoča ritualno obravnavo konfliktov, ki se pojavljajo v družbi.«³⁸ Od manjšin so bile v ljudski skupščini uradno zastopane samo etnične manjšine. Kar je bilo manjšinskih političnih mnenj, so večinoma ostajala za zidovi skupščine.

Prva mandata slovenske Ljudske skupščine

³⁵ Della Porta D. Temelji politične znanosti. Ljubljana: Založba Sophia, 2003, str. 159.

³⁶ »Temelj tega pojmovanja je dejstvo, da se »počutimo zastopani, če nas predstavlja nekdo, ki sodi v kalup našega lastnega 'izvora', ker domnevamo, da nas ta oseba 'pooseblja'. ... Povsem verjetno je, da ima posameznik občutek, da je zastopan bolje, če je njegov predstavnik nekakšen *alter ego*, nekdo 'kot on sam', nekdo ki ravna, kot bi ravnal tudi sam, ker *je* (eksistenčno ali po poklicu) enak njemu.« Sartori 1990, 227 V: Della Porta, 2003, 161.

³⁷ Della Porta D. Temelji politične znanosti. Ljubljana: Založba Sophia, 2003, str. 162.

³⁸ Della Porta D. Temelji politične znanosti. Ljubljana: Založba Sophia, 2003, str. 166.

Ljudska skupščina je v obdobju prvega mandata nato delovala na osnovi dopolnjenega poslovnika iz leta 1947³⁹, ki se vse do leta 1951 ni veliko spremenil. Preobrazba iz Ustavodajne v Ljudsko skupščino je bila zgolj nominalna, saj so poslanci normalno odslužili v ustavi predpisan štiriletni mandat. Ljudska skupščina je že leta 1947 dobila tudi svoj arhiv in knjižnico, čeprav se je po navedbah sedanjih arhivarjev dokumentacija v slovenski skupščini začela sistematično urejati šele leta 1963.

V Ljudski skupščini LRS je v petdesetih letih še naprej vladala železna disciplina ustavodajalcev. V dopolnjenem poslovniku iz leta 1951⁴⁰ s popravki⁴¹ lahko preberemo, kako nadzorovano je potekala razprava. Samo predsednik je smel govorniku seči v besedo. Vzdrževanje reda na seji je bilo v pristojnosti predsednika, ki je samovoljno izrekal disciplinske ukrepe ali jih predlagal skupščini. Razpravljavci so imeli pravico o določeni temi govoriti samo enkrat in to izključno o vprašanju, ki je bilo tedaj na dnevnem redu, poleg tega pa so se morali že pred nastopom izreči, ali bodo govorili za ali proti obravnavanemu predlogu.⁴² Izjeme so bili samo člani vlade in poročevalci odborov, ki jih je prva Ljudska skupščina imela šest, in sicer zakonodajni odbor, odbor za gospodarstvo in finance, odbor za ljudsko oblast, odbor za prošnje in pritožbe, mandatno-imunitetni odbor in administrativni odbor. So pa poslanci lahko v skupščini govorili "v jeziku svojega naroda",⁴³ nastope predstavnikov manjšin pa so prevedli v slovenski jezik oziroma tako je vsaj določal poslovník. Pri pravicah in dolžnostih poslancev so bile navedene dnevnicе, brezplačen prevoz

³⁹ Dopolnjeni poslovnik Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. Uradni list R 16-80/47. Register republiških predpisov 1945-1962. Ljubljana: ČZ Uradni list SRS, 1963, str. 31.

⁴⁰ Dopolnjeni poslovnik Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. Uradni list R 25-131/51. Register republiških predpisov 1945-1962. Ljubljana: ČZ Uradni list SRS, 1963, str. 31. Razglas o dopolnjenem poslovníku je podpisal stari predsednik Ferdo Kozak in novi tajnik Edo Mavrič.

⁴¹ Dopolnjeni poslovnik Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. Uradni list R 27/51-166. Register republiških predpisov 1945-1962. Ljubljana: ČZ Uradni list SRS, 1963, str. 31.

⁴² Dopolnjeni poslovnik Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. Uradni list R 27/51-166. 32. člen, str. 152.

⁴³ Dopolnjeni poslovnik Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. Uradni list R 27/51-166. 34. člen, str. 152.

z javnimi sredstvi pa je leta 1951 že izključeval letala, kar navaja na sklep, da je njihova uporaba očitno že postala bolj običajna.⁴⁴

Tako kot poslovnik Ustavodajne skupščine je tudi poslovnik Ljudske skupščine LRS natančno urejal pravice in dolžnosti predsednika, podpredsednikov in tajnika skupščine. Predsednik skupščine ni mogel biti član odbora ali komisije skupščine. Predsednik skupščine ni mogel sodelovati pri obravnavi in glasovati, kadar je vodil skupno sejo obeh domov. To je veljalo tudi za podpredsednika skupščine.⁴⁵ V vseh ostalih določilih je poslovnik Ustavodajne skupščine ostal v veljavi.

Med leti 1947 in 1952 je potekalo prvo petletno obdobje gospodarskega razvoja FLRJ. Posledice vojne so bile dotlej za prvo silo odstranjene s prostovoljnim delom, začela se je industrializacija in elektrifikacija. Slovensko gospodarstvo je delovalo po načelih administrativnega socializma, gospodarjenje je narekoval državni proračun, ne pa dobiček. Prva petletka industrializacije države je bila zasnovana preveč idealistično, zato so načrt kasneje prirejali in daljšali.

Kljub deklarativni federativnosti ustave je bila uvedena močna centralizacija,⁴⁶ krepil se je uradniški razred, neučinkovit formalizem in pisarniški način vodenja. Številčno birokracijo je obvladoval sloj privilegiranih funkcionarjev.⁴⁷

Leta 1948 je prišlo do spora z Informbirojem, ki je imel negativen učinek tako na gospodarstvo kot na represivnost oblasti. Od 11. do 15. novembra leta 1948 je bil v Ljubljani 2. kongres KPS, na katerem so slovenski komunisti zavrnil obtožbe Informbiroja. V politbiro Centralnega komiteja KPS, ki je bil odločujoči organ v slovenski komunistični partiji in izvršni organ jugoslovanske partije v Sloveniji, so bili izvoljeni Viktor Avbelj, Janez Hribar,

⁴⁴ Dopolnjeni poslovnik Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. Uradni list R 27/51-166. 58. člen, str. 156.

⁴⁵ Poslovnik Ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Ljudska skupščina Ljudske republike Slovenije, 1954. 9. člen, str. 5.

⁴⁶ Zanimivo je, da so vodilni slovenski komunisti, kot sta bila Boris Kidrič in Edvard Kardelj, že takoj po koncu vojne opozarjali na neogibnost jugoslovanskega centralizma, ki mu je bil monopol partije eden ključnih temeljev. V: Repe, B. Rdeča Slovenija. Ljubljana: Sophia, 2003.

Stane Kavčič, Boris Kraigher, Ivan Maček, Lidija Šentjurs, Jože Potrč in Ivan Regent. Sekretar CK KPS je postal Miha Marinko. Miha Marinko, Janez Hribar, Ivan Maček so bili člani Prezidija Ljudske skupščine LRS, Stane Kavčič pa njegov podpredsednik. Drugi podpredsednik slovenske skupščine Edvard Kardelj ter člana Franc Leskošek in Boris Kidrič so bili na kongresu KPJ julija tega leta izvoljeni v politbiro Centralnega komiteja jugoslovanske partije. Vplivnih deset članov politbiroja je dejansko vladalo celotni državi. Čeprav KPJ ni nastopala javno, je še naprej kadrovala svoje ljudi na ključna mesta v družbi, kjer so lahko udeleženi partijske odločitve.⁴⁸ Deklarativni ustavni federalizem jugoslovanske države je v praksi tako sproti izničeval centralizem komunistične partije, ki je iz ozadja nadzorovala vse družbene sfere.

Ker je v tovrstnem ustroju najti zvest posnetek sovjetskega dualizma med državo in partijo, kaže razloge za razkol s Sovjetsko zvezo potemtakem iskati v jugoslovanski zunanji politiki. Tito je štel Jugoslavijo za enakopravno partnerico Sovjetski zvezi zaradi njenega sodelovanja v zmagoviti zavezniški koaliciji, medtem ko je bila za Stalina Jugoslavija zgolj podrejen sovjetski satelit. Sovjetska zveza se je nazadnje odzvala na izzivanja jugoslovanskega vodstva, ki so segala od pozivov drugim komunističnim državam, naj se zgledujejo po jugoslovanski revoluciji, do sklepanja federacije z Bolgarijo. Po resoluciji Informbiroja so se jugoslovanski politiki očitno zmedli: po eni strani so sovjetske obtožbe zavračali, po drugi strani so pohiteli s kolektivizacijo po sovjetskem vzoru in homogenizacijo Ljudske fronte. Zaradi gospodarske blokade in posledičnega pomanjkanja ter vojaških groženj Sovjetske zveze je Jugoslavija za pomoč zaprosila zahodne države, kar pa ni zadoščalo za umiritev notranje krize v državi.⁴⁹

Odmik od sovjetskega načina gospodarjenja in organizacije države je naposled prinesel precej izvirne praktične rešitve, kot je bilo podružbljanje proizvodnih sredstev in delavsko

⁴⁷ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 419.

⁴⁸ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 419.

samoupravljanje. Večletno načrtovanje na ravni države je bilo opuščeno, tržno gospodarstvo pa ni bilo več popolnoma nesprejemljivo.⁵⁰

Uvedba samoupravljanja oziroma soodločanja delavcev preko delavskih svetov naj bi prinesla reorganizacijo in decentralizacijo ter večjo upravljavsko težo občin. Zmanjšala naj bi se represija in povečala konkurenčnost tako v politiki kot v gospodarstvu. CK KPJ je leta 1950 od republiških vodstev zahteval, da preprečijo kumulacijo funkcij partijskega sekretarja in predsednika ljudskega odbora (čeprav naj bi tudi slednjo obvezno prevzel član partije). Nekoliko se je razrahljala tudi hierarhija znotraj partije, ki se je bila pripravljena odreči neposrednemu upravljanju z državo in igrati zgolj »usmerjevalno« vlogo, zaradi česar se je leta 1952 na šestem kongresu tudi preimenovala v Zvezo komunistov.⁵¹ Vse navedene reforme pa so bile večinoma polovično izpeljane ali zgolj deklarativne. Dekumulacija odločevalske moči se ni dotaknila zveznega partijskega vrha: Tito je bil generalni sekretar izvršnega komiteja CK ZKJ, od leta 1953 predsednik republike in vlade pa še predsednik iz Ljudske fronte izvedene Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije. Miha Marinko je vodil slovensko partijo, vlado in SZDL.⁵²

Čeprav je bilo delavsko samoupravljanje že med vojno obravnavana ideja, se je moral zgoditi Informbiro, da se je ideja začela konkretizirati. Na osnovi Navodila o ustanovitvi in delu delavskih svetov državnih gospodarskih podjetij iz leta 1949, so po vsej državi začeli ustanavljati delavske svete. Prvi delavski svet v Sloveniji je bil imenovan 7. januarja 1950 v Savi. Sredi tega leta je Ljudska skupščina FLRJ delavsko samoupravljanje potrdila z zakonom. Tako imenovani proces »demokratizacije, decentralizacije in debirokratizacije« naj bi vodil v odprtje države in zmanjšanje birokratskega aparata ter odpravo državne lastnine. Planiranje je s tem prešlo v roke podjetij, medtem ko je bila akumulacija še vedno v rokah

⁴⁹ Režek, M. Politične spremembe v Sloveniji v začetku petdesetih let. V: Preteklost sodobnosti, str. 90.

⁵⁰ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 186.

⁵¹ Režek, M. Politične spremembe v Sloveniji v začetku petdesetih let. V: Preteklost sodobnosti, str. 193

⁵² Režek, M. Politične spremembe v Sloveniji v začetku petdesetih let. V: Preteklost sodobnosti, str. 195.

državnih organov, ki so tudi še naprej določali gospodarska gibanja. Zaposlenost ni bila spodbujena, saj so se obveznosti podjetij do države izračunavale na osnovi izplačanih dohodkov zaposlenih. Ker je še naprej vladala splošna gospodarska stagnacija, je bila leta 1954 uvedena še ena pomembna sprememba: skoraj polovico investicijskih sredstev so poslej samostojno razporejale republike. Le-te so dobile tudi druga upravna pooblastila, ki jih je poprej imela zvezna vlada. Uradniški aparat se je močno zmanjšal, nekatera ministrstva so ukinili, podjetja se niso več delila na zvezna in republiška, vendar pa so komunikacije še naprej ostajale pod neposredno upravo zvezne vlade.⁵³

Pomemben element prve jugoslovanske »odjuge« je bila nova teritorialna razdelitev Slovenije na okraje, mesta in občine, o kateri je Ljudska skupščina razpravljala aprila leta 1952. Dotlej je bila Slovenija razdeljena na 1143 krajev s povprečno okrog tisoč prebivalci in 27 okrajev s povprečno okrog 45.000 prebivalci. Največji kraj so bile Trbovlje z dobrimi 15.000 prebivalci, najmanjši pa Papeži na Kočevskem s 143 prebivalci. Največji okraj je bil celjski, najmanjši pa idrijski. Z novim zakonom je bila Slovenija manj razdrobljena: štela je 366 občin s povprečno 3200 prebivalci, 19 okrajev in 3 mesta. Največji okraj je bilo še naprej Celje z okolico. Kar 29 naselij, ki so postala sedeži novih občin, so spremenili imena, ker so bila poprej »potujčena« ali so zajemala imena krščanskih svetnikov. Nova upravno-teritorialna ureditev naj bi prinesla večjo finančno samostojnost občinam in z združevanjem mest s podeželjem v okraje regulirala urbanizacijo.⁵⁴

Ustavni zakon iz leta 1953

Prelomna posledica uvedenih sprememb je bilo sprejetje ustavnega zakona oziroma revizije ustave, ki je na novo utemeljil državo na delavskem samoupravljanju in lokalni oblasti

⁵³ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 441.

⁵⁴ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 188.

ljudskih odborov. Ljudska skupščina LRS je zakon, naslovljen Zakon o temeljih družbene in politične ureditve LRS sprejela nekaj dni za zvezno skupščino v zadnjih dneh januarja 1953.

Ustavni zakon je prinesel novo opredelitev državne ureditve: »Ljudska republika Slovenija je socialistična demokratična država delovnega ljudstva Slovenije, ki se je prostovoljno združilo z delovnim ljudstvom drugih ljudskih republik v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji kot zvezni državi enakopravnih in suverenih narodov.«⁵⁵

Ustavni zakon je kot temelj političnega sistema uvedel samoupravljanje, temelj gospodarske ureditve pa je bila poslej družbena lastnina. veje oblasti so bile z zakonom znatno preurejene. Najpomembnejša sprememba je nastala v zvezni skupščini, kjer je poprejšnjo dvodomnost zveznega sveta in sveta narodov nadomestila nekakšna »enoinpoldomnost« zveznega zbora in zbora proizvajalcev. Poslanci zveznega zbora so volili vsi državljani z volilno pravico in sicer enega poslanca na 60.000 prebivalcev. Zbor proizvajalcev, sestavljen iz predstavnikov proizvodnje, transporta in trgovine v skladu z deležem posamezne dejavnosti v gospodarstvu FLRJ, naj bi zagotavljal ohranjanje vodilne vloge delavskega razreda, vendar zbora nista imela primerljivih pristojnosti in s tem odločevalske teže. Enakovredno sta zbora odločala samo o spremembi ustave, sprejemanju družbenega plana, proračuna in zaključnega računa.⁵⁶ Zbor narodov, v katerega so republiške skupščine imenoval po 10 poslancev, Vojvodina 6, Kosovo in Metohija pa 4, ni bil ukinjen, ampak je postal del zveznega zbora, ki se je sestajal samo »po potrebi«.⁵⁷ Mednacionalni problemi in konflikti so bili tako še bolj udušeni. Položaj zveznih republik je poslabšala tudi ukinitve kolektivnega prezidija, ki ga je nadomestil predsednik republike. Uvedba samoupravljanja naj bi imela izrazito decentralizacijsko vlogo, toda ustavne pravice jugoslovanskih narodov so bile z ustavnim zakonom iz leta 1953 v resnici zmanjšane. Gre za zanimivo kontinuiteto v (srbski) viziji možnosti preseganja mednacionalnih trenj, saj je srbski politik Nikola Pašić že pred vojno zagovarjal stališče, da

⁵⁵ Ustavni zakon, str. 125

⁵⁶ Režek, M. Politične spremembe v Sloveniji v začetku petdesetih let. V: Preteklost sodobnosti, str. 195.

bo lokalna avtonomija učinkovitejša od federalizma pri urejanju mednacionalnih odnosov.⁵⁷ Toda občine niso mogle nadomestiti republik, ta politična vizija se je izkazala za zgrešeno, saj je vzporejala politične subjekte skrajno različne narave.

Istega leta je zvezna in zatem slovenska republiška skupščina sprejela nov kazenski zakonik, ki je temeljito spremenil položaj sodstva. Pred sprejetjem zakonika je bilo sodstvo organ partije z malo pristojnostmi in brez samostojnosti. Odvetniki v povojnem jugoslovanskem pravosodnem sistemu niso imeli mesta, sodniki pa so bili pomanjkljivo izobraženi. Povojni institut laičnih sodnikov porotnikov je bilo zelo vprašljiv z vidika ustreznega varstva zakonitosti in poenotenosti pojmovanja pravičnosti. Čeprav so bili poslej sodniki obvezani k izpolnjevanju strokovnih pogojev in se je partija odrekla neposrednemu vmešavanju v delo sodišč že z resolucijo o krepitvi pravosodja in zakonitosti iz leta 1951, so sodniki morali izpolnjevati tudi ideološke in politične pogoje za pristop k opravljanju sodniške funkcije. Z novim zakonikom so osumljenci dobili več pravic v teku preiskave, tudi tožilci niso bili več vsemogočni, tako da je zakonik vendarle pomenil korak naprej od stalinističnega kazenskega prava.

Ustavni zakon je v pravni red ob številnih spremembah neizogibno zanesel tudi zmedo. Še več, imel je takšen učinek snežene kepe, da je zastarel zelo kmalu po objavi. Zgovoren in v luči nedavne radikalne spremembe družbenega sistema v Sloveniji navsezadnje tudi reaktualiziran je komentar ustavne ureditve Jugoslavije in Slovenije v letu 1954 prof. M. Šnuderla: »Danes se je težko znajti v tem, kaj je veljaven ustaven predpis in kaj ni. ne le, da so se nakopičila nova temeljna družbena socialistična razmerja, ki jih je treba z ustavo urediti, ne le, da so se formalni ustavni predpisi razbili na tri dele, namreč na ostanke ustave iz leta 1946, na ustavni zakon iz leta 1953 in na prvi del zakona o sodiščih iz 1954 s poznejšimi popravki, pa še ti trije deli so nepopolni in marsikaj od njih ni več veljavno, temveč so v

⁵⁷ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 443.

⁵⁸ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 446.

navadnih zakonih obseženi mnogi temeljni predpisi ustavnopravnega pomena. Sam ustavni zakon v mnogih podrobnostih ni več skladen z dejansko ureditvijo, ki je bila pozneje izvršena na podlagi raznih zakonov, povrh tega da je zaostal za družbenim razvojem.«⁵⁹

Po slutnji odjuge – vrnitev politike trde roke

Ko so si kmetje opomogli od kolektivizacije, industrija pa se je diverzificirala, je bilo najhujše gospodarske krize konec, toda nastajati so začele naraščajoče socialne razlike, zato je bil proces demokratizacije sredi petdesetih let znova zavrt. Očitno je bilo, da je Zveza komunistov pripravljena uvajati spremembe samo, v kolikor ne ogrožajo njene oblasti. Leta 1953 je bilo prvič po vojni zaznati upad članstva v ZK, kar je bila tudi posledica omejevanja vpisa in preusmerjanja zainteresiranih v SZDL. Za vodilne komuniste je bil to znak za preplah, ki je vzporedno s Stalinovo smrtjo marca 1953 prinesel nov preprič v zvezno in republiško politiko. Komunistična partija se je znašla v notranji krizi vsled naraščajoče različnosti mnenj o njeni vlogi v jugoslovanski družbi in o naravi odnosov s Sovjetsko zvezo. Mladino in kulturnike naj bi kvarili zahodni vplivi, ki so razdelili partijo na konservativnejšo in liberalnejšo strujo. Svobodomiselnost slovenskih pisateljev je postala problem že s »prevratniško« resolucijo izrednega občnega zbora Društva slovenskih književnikov 6. oktobra 1950, ki je bila naperjena proti poslušnosti partiji v lastnih vrstah (zlasti predsednika Društva Miška Kranjca) in nasploh centralizmu v kulturi. Najbolj odločno se je partiji uprl Edvard Kocbek s knjigo Strah in pogum leta 1951, zaradi katere je zadnji vidni slovenski krščanski socialist moral odstopiti iz vseh (navidezno) visokih političnih funkcij, za vsaj desetletje pa je bil potisnjen tudi v območje literarnega somraka.

Zvezni konservativci, kot sta bila Josip Broz in Aleksander Ranković, so soočali nasprotujoče si vizije o prihodnosti jugoslovanske partije s prodemokratskim Milovanom Djilasom, pa

⁵⁹ Ustavna ureditev Jugoslavije, uvod M. Šnuderla. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1959, str. 40.

tudi zmernejšim Edvardom Kardeljem. Podoben položaj je nastal tudi v republiških vrhovih. V Sloveniji so si čedalje bolj nasprotovali pristaš trde linije Miha Marinko in kasnejša reformatorja Boris Kraigher in Stane Kavčič. Na junijskem kongresu CK ZKJ na Brionih leta 1953 je prevladala politika trde roke: vodstvo je pozvalo jugoslovanske komuniste, da se posvetijo vzgajanju delavskega razreda v internacionalističnem duhu in se odvrnejo od socialističnih in nacionalnih idej, ki so se tedaj razplamtevale tudi v Sloveniji.

Konec prelomnega leta 1953 je zaznamoval Milovan Djilas, ki je v časopisu Borba objavil niz skrajno kritičnih člankov o jugoslovanski stvarnosti, v katerih se je zavzel za javnost delovanja Zveze komunistov, konec njenega ideološkega monopola, večjo zakonitost državnega sistema, reforme in evolucijo namesto nenehne revolucije. Čeprav je moral Djilas odstopiti z vseh funkcij in je bil izključen iz centralnega komiteja, njegovemu političnemu padcu ni sledila splošna čistka. Vendar se je z odhodom Djilasa končalo pomembno obdobje političnih in družbenih sprememb, s katerim je bila povojna Jugoslavija temeljito predrugačena.⁶⁰

Od ustavnega zakona do nove ustave

Novembra 1953 so bile volitve za tretji mandat Ljudske skupščine Slovenije. Dotlej enodomna skupščina se je razdelila na Republiški zbor in Zbor proizvajalcev, v katerem so bili predstavniki industrije in trgovine ter kmetijstva.

Republiški zbor je iz svoje srede imenoval Odbor za organizacijo oblasti in uprave, Odbor za gospodarstvo, Odbor za prosveto in kulturo, Odbor za zdravstvo in socialno politiko, Odbor za proračun, Zakonodajni odbor, Mandatno-imunitetni odbor in Odbor za predloge in pritožbe.⁶¹ Odbori so oblikovali predloge zakonov za svoja področja in delovali v skladu z

⁶⁰ Režek, M. Politične spremembe v Sloveniji v začetku petdesetih let. V: Preteklost sodobnosti, str. 198.

⁶¹ 55. člen Poslovnika republiške skupščine iz leta 1958, str. 49.

drugimi pristojnostmi skupščine na njihovih področjih. Odbori so lahko imeli skupne seje in tudi skupne seje z odbori drugega doma, Zbora proizvajalcev. Vsi poslanci so se lahko udeležili sej odborov, niso pa imeli pravice glasovanja. Poslovnik Zbora proizvajalcev pa je predvideval naslednje odbore: Odbor za gospodarstvo, Odbor za gospodarske organizacije, Odbor za vprašanja dela in socialnega zavarovanja, Odbor za proračun, Zakonodajni odbor, Mandatno imunitetni odbor in Odbor za predloge in pritožbe.

Odbor za gospodarstvo je bil zadolžen za pripravo družbenega plana in njegove realizacije, Odbor za gospodarske organizacije pa je pripravljal zakonodajo in nadzoroval podjetja.⁶²

V Republiškem zboru je zasedalo 122 poslancev, v Zboru proizvajalcev pa 72 poslancev; skupščina je bila torej precej številčnejša kot sedanji slovenski parlament. V naslednjem mandatu, od januarja 1958 do 9. aprila 1963 je bilo poslancev še več: 129 v prvem in 76 v drugem zboru. Ta mandat je bil tudi za eno leto daljši, saj se skupščina ni razpustila do sprejetja nove ustave.

Pomembna nova okoliščina v delovanju ljudske skupščine v tem obdobju je bila izgradnja novega skupščinskega poslopja, v katerem slovenski parlament zaseda tudi danes. Z gradnjo so začeli junija 1954 in poslopje predali namenu leta 1959. Arhitekt Vinko Glanz si je stavbo z 2200 m² površine zamislil v treh nadstropjih in z monumentalno fasado. Vodilo pri načrtovanju zgradbe je bila čim večja uporaba domačih gradbenih materialov, kraškega marmorja, kamna, zlasti pohorskega granita, in lesa. Ob bogato okrašenem portalu, ki je bil nedavno obnovljen, je v parlamentu izstopala freska Slavka Pengova »Zgodovina Slovencev od naselitve do danes« v preddverju velike dvorane.⁶³

Skupščina v novi sestavi je sprejela tudi dopolnjen poslovnik. Novosti v poslovniku iz leta 1954 so sledile spremembam, uvedenim z ustavnim zakonom. Zajemale so delo na skupnih

⁶² 55. člen Poslovnika republiške skupščine iz leta 1958, str. 49.

⁶³ Skupščina Socialistične republike Slovenije, Ljubljana, 1967 (verjetno gre za pomoto, glede na vsebino bi bilo smiselno 1976). Ta informativna knjižica s številnimi barvnimi fotografijami zunanosti in notranjosti poslopja skupščine je izšla tudi v angleškem jeziku.

sejah obeh domov, sestavo, delovno področje in delo odborov in komisij Ljudske skupščine, objavljane zakonov, pravice tiska in ureditev skupščinske administracije.

Ljudska skupščina je imela skupne seje obeh domov, kadar se je volilo in razreševalo predsedstvo, članstvo v odborih in sodnike Vrhovnega sodišča, sprejemalo poslovnik skupščine, spreminjalo ustavo, odločalo o sporih med domovoma, obravnavalo poročila odborov in komisij.

Poslovnik Ljudske skupščine iz leta 1954 je vseboval natančna določila o dnevnem redu in govorih na skupnih sejah. Opombe poslancev o kršenju poslovnika in pojasnila lastnih izjav so lahko trajale največ pet minut, nihče pa ni smel govoriti, dokler mu predsednik ni dal besede.⁶⁴

Povodi za disciplinske ukrepe so bili že nekoliko drugače opredeljeni v primerjavi s prvim poslovnikom. Opomin se je izrekel poslancu, ki je s svojim obnašanjem ali govorom na seji motil red ali prekršil določbe poslovnika.⁶⁵

Opomin, ki se je vpisal v zapisnik, se je izrekel poslancu, ki je s svojim govorom ali obnašanjem motil red ali prekršil določbe poslovnika ali uporabljal izraze, ki niso bili v skladu z dostojanstvom skupščine, ali pa mu je bil na isti seji že enkrat izrečen opomin. Odvzem besede je sledil dvema opominoma.⁶⁶

Začasna odstranitev s seje je lahko bila izrečena zoper poslanca, če je ponovno in hudo žalil poslance ali skupščino, če se ni hotel pokoriti predsedniku potem, ko mu je ta vzel besedo, ali če je s svojim ravnanjem onemogočal delo seje.⁶⁷ Poslanec je lahko bil začasno odstranjen največ z dveh sej, za ponovno hujšo kršitev reda pa z največ treh nadaljnjih sej.

Poslovnik iz leta 1954 je nadalje urejal volitve Izvršnega sveta, kar je bil poprej Prezidij Ljudske skupščine, in sodnikov vrhovnega sodišča. Stalni odbori skupščine so bili:

⁶⁴ Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 26. in 27. člen, str. 11.

⁶⁵ Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 60. člen, str. 21.

⁶⁶ Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 61. člen, str. 21.

⁶⁷ Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 63. člen, str. 21.

administrativni odbor, odbor za volitve, komisija za razlago zakonov in komisija za ljudske odbore.⁶⁸

Administrativni odbor je skupščini poročal o izvajanju skupščinskega predračuna, izdajal pravilnik o ureditvi skupščinske administracije ter o položaju in delu njenih uslužbencev.⁶⁹

Odbor za volitve je obravnaval predloge za izvolitev ali razrešitev predsednika in drugih sodnikov vrhovnega sodišča LRS, preiskoval, ali so bili podani zakoniti pogoji za izvolitev ali razrešitev in o tem poročal skupščini. Ta odbor je imel pet članov.⁷⁰

Komisija za razlago zakonov je pripravljala obvezne razlage republiških zakonov. Predlog za obvezno razlago je lahko podal vsak poslanec, vsak odbor, Izvršni svet in vrhovno sodišče LRS. Obvezne razlage je komisija morala nato predložiti v potrditev pristojnemu zboru oziroma obema zboroma. Komisija za razlago zakonov je imela devet članov.⁷¹

Komisija za ljudske odbore je odločala o sporih med okrajnim oziroma mestnim zborom in med zborom proizvajalcev okrajnega oziroma mestnega ljudskega odbora. Komisija za ljudske odbore je preučevala ugovore, ki so jih podali za varstvo svojih samoupravnih pravic ljudski odbori zoper akte Izvršnega sveta, in obravnavala druga vprašanja s področja organizacije in dela ljudskih odborov, za katera je bila pristojna Ljudska skupščina, ter pripravljala za oba zbora oziroma Ljudsko skupščino predloge za rešitev teh vprašanj.⁷²

Posebno poglavje poslovnika je bilo namenjeno zapisniku in stenografskim zapiskom, še eno pa objavljanju zakonov in hranjenju izvirnih zakonov.

Poslovnik je zajemal tudi poglavje o pravicah predstavnikov tiska, ki so lahko bili navzoči na vseh sejah domov in odborov Ljudske skupščine, nad njihovimi pravicami pa je bdela predsednik. Za stop v skupščino so novinarji prejeli posebne legitimacije, Ljudska skupščina pa je imela tudi tiskovnega predstavnika (bi rekli danes) za povezavo med skupščino in

⁶⁸ Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 85. člen, str. 27.

⁶⁹ Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 86. člen, str. 28:

⁷⁰ Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 87. člen, str. 28:

⁷¹ Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 88. člen, str. 28:

mediji. 106. člen poslovnika je navajal, da se med predstavnike tiska štejejo tudi predstavniki radia. Poslovnik je na koncu urejal še delo uslužbencev in administracije.

Delo Ljudske skupščine v drugi polovici petdesetih let je potekalo v znamenju nadaljnjih jugoslovanskih notranjepolitičnih sprememb in zunanjepolitičnih preobratov. Notranjo politiko je seveda vodila komunistična partija. Slovenska partija je sledila zveznemu zgledu in se preimenovala v Zvezo komunistov Slovenije maja 1954. Ker pa je republiški kongres sledil prelomnemu 6. kongresu KPJ leta 1952 z veliko zamudo, se je v vmesnem času že »zgodil« Milovan Djilas in močna reakcija na zahteve po spremembah; tako se v Zvezi komunistov Slovenije razen imena ni veliko spremenilo, tudi vodstvo je ostalo skoraj isto.

Osvobodilna fronta se je aprila 1953 prelevila v Socialistično zvezo delovnega ljudstva, s čemer naj bi se v politične razmere v republiki znova povrnila medvojna širina. Toda predsednik SZDL je postal Miha Marinko, sekretar pa Boris Kraigher ...

Maja 1953 je bila na zvezni ravni sprejeta »druga agrarna reforma«, s katero je bila nacionalizirana vsa zemljiška posest nad 10 ha. Reforma je prizadela skoraj tretjino slovenskih kmetov.⁷² Vpeljana je bila tudi reforma šolstva in obračuna plač. Gospodarstvo, zlasti industrija, je dobilo nov zagon. Dajanje prednosti razvoju težke industrije po sovjetskem vzoru je bilo tolikšno, da je postajal gospodarski razvoj vse bolj neuravnotežen, na kar je zlasti opozarjalo slovensko vodstvo. Šele leta 1957 so republiški pritiski prinesli rezultate v novem gospodarskem programu, ki je določal skladnejši razvoj vseh panog in skrb za boljšo kakovost življenja prebivalcev. Da samoupravni socializem ni delavski raj na zemlji, je pokazala tudi prva organizirana delavska stavka, ki so jo zaradi prenizkih plač izvedli trboveljski rudarji januarja leta 1958. Njihov stavkovni razlog je bil popolnoma identičen tistim, ki so delavce gnali na ceste v »gnilem kapitalizmu«. V vsej zgodovini jugoslovanskega

⁷² Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954. 89. člen, str. 28-29.

⁷³ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 198.

socializma pa je bilo obdobje 1957-1961 vendarle edino, ko so se gospodarski programi izvajali v skladu z načrti in tudi rezultati niso izostali.⁷⁴

Na zunanjepolitičnem področju sta bili v tem obdobju za Slovenijo zlasti pomembni podpis Londonskega sporazuma 5. oktobra 1954, s katerim je Jugoslavija začela upravljati cono B Svobodnega tržaškega ozemlja, in podpis Avstrijske državne pogodbe 15. maja 1955, s katero naj bi bila koroškim Slovencem zajamčena primerna zaščita. Z obiskom malijskega predsednika Keite sredi leta 1961 je bil storjen prvi korak k ustanovitvi gibanja neuvrščenih, ki naj bi predstavljalo nekakšen jeziček na tehtnici v hladni vojni. Slovensko gospodarstvo je imelo tako boljši dostop do številnih tujih trgov, po drugi strani pa je vodilna vloga v gibanju neuvrščenih krepila zunanjepolitično megalomanijo jugoslovanskega vodstva in odvrčala Jugoslavijo od zahodnoevropskih demokratičnih integracijskih procesov.

»Novo obdobje v naši samoupravni socialistični skupnosti«⁷⁵

Nova ustava je bila sprejeta najprej na zvezni ravni, 7. aprila 1963, dva dni zatem pa še v Sloveniji. Ustava je na novo opredelila Socialistično republiko Slovenijo kot »državno socialistično demokratično skupnost ljudstva Slovenije, ki temelji na oblasti delovnega ljudstva in na samoupravljanju.«⁷⁶

Temelj družbeno-ekonomske ureditve SRS je z novo ustavo postalo svobodno združeno delo s produkcijskimi sredstvi v družbeni lasti in samoupravljanje delovnih ljudi pri proizvodnji in delitvi družbenega proizvoda.

Javna razprava o novi ustavi je trajala štiri mesece. Organiziranih je bilo 8000 sestankov, ki se jih je udeležilo okrog pol milijona Slovencev. 30.000 razpravljavcev je oddalo konkretne

⁷⁴ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 455.

⁷⁵ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 269

⁷⁶ Ustava Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Uradni list SRS, 1963, str. 162.

predloge, na osnovi katerih je republiška ustavna komisija pripravila 348 sprememb osnutka ustave. Predlogi sprememb so zadevali 145 členov oziroma čez polovico členov osnutka.⁷⁷

Ker je bilo v srži jugoslovanskega družbenega sistema samoupravljanje, »osvobojeno delo, ki edino pomeni osvoboditev človeka«, ⁷⁸ so se tudi ustavne razprave vrtele zlasti okrog vprašanj, povezanih z organizacijo tega sistema. Nastal je zanimiv razcep med uradno tezo, da razkorak med socialistično teorijo in prakso pomeni nevarnost za stabilnost družbenega sistema in da je torej treba prakso čimbolj natančno regulirati, ter med težnjo, da bi samoupravljanje v podrobnosti urejala kar ustava, ki so se ji vodilni komunisti zoperstavili, saj bi s tem bistveno omejili »sivi« politični maneverski prostor, v katerem se je gibala Zveza komunistov. Druga smer predlogov je zasledovala omejevanje samoupravljanja samo na delovne organizacije in za komuniste tudi ni bila sprejemljiva. V obeh primerih je bil nevidni in navidezni sovražnik birokratizem: »Prepodrobno urejanje samoupravljanja v delovnih organizacijah z ustavo bi pomenilo krepitev birokratskih tendenc po centralističnem urejanju na veliko škodo za vso humanistično vsebino našega samoupravljanja. Omejevanje samoupravljanja zgolj na samoupravljanje v delovnih organizacijah pa bi le-te spreminjalo v vase zaprte cehe z neizbežno istimi birokratskimi tendencami.«⁷⁹

Zavrtnjeni ustavni predlogi so se nadalje nanašali tudi na obsežnejše poseganje občin v lokalno gospodarstvo in obvezno pomoč za manj razvita področja znotraj Slovenije, ker naj bi delovala destimulativno na regionalni razvoj.

Nasploh je bila najpomembnejša novost nove ustave decentralizacija in večja samostojnost občin. Republiška skupščina je izgubila pristojnost razpustitve občinske skupščine. Občine so pod določenimi pogoji lahko oblikovale več zborov in tako prevzemale nase obliko in vsebine

⁷⁷ Ekspoze predsednika ustavne komisije Mihe Marinka. Ustava Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Uradni list SRS, 1963.

⁷⁸ Ekspoze predsednika ustavne komisije Mihe Marinka. Ustava Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Uradni list SRS, 1963, str. VIII.

⁷⁹ Ekspoze predsednika ustavne komisije Mihe Marinka. Ustava Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Uradni list SRS, 1963, str. XI.

republiške ureditve. Republike so ostajale še nadalje zapostavljene, kar je bil za jugoslovansko vodstvo način »reševanja« nacionalnih vprašanj v Jugoslaviji. Leto kasneje je zvezno vodstvo razpravljalo celo o viziji enotnega jugoslovanskega naroda na osnovi skupne socialistične kulture, katere oblikovanje naj bi v imenu racionalizacije spodbudili z enotnimi šolskimi načrti in učbeniki, enotnimi kulturnimi skladi in poenotenim predstavljanjem jugoslovanske kulture navzven. Slovenska kulturna sredina, pa tudi politika, pa sta ostro nasprotovali ne le zgoraj naštetemu, ampak tudi napisom in podnapisom v srbohrvaščini in cirilici ter izključni uporabi srbohrvaščine v zveznih upravnih in sodnih organih ter vojski.⁸⁰ Toda šele ko je zvezno vodstvo prvič po vojni javno odprlo vprašanje mednacionalnih odnosov, je tudi nasprotovanje lahko postalo javno.⁸¹

Volitve v novo skupščino so potekale 16. junija 1963. Udeležba volivcev je bila 91,8 odstotna, izvoljenih je bilo 120 poslancev v republiški zbor in 10 v zvezni zbor. Predsednik nove republiške skupščine je postal Ivan Maček, predsednik izvršnega sveta pa Viktor Avbelj. Kljub stalnemu boju proti »birokratizmu« se je oblast z novo ustavo še razrasla: po vzoru zvezne skupščine je tudi republiška skupščina imela poslej kar pet zborov namesto dveh: Organizacijsko-politični zbor, Socialno-zdravstveni zbor, Gospodarski zbor, Prosvetno-kulturni zbor in Republiški zbor. Vsi zbori so imeli še svoje stalne odbore in komisije, tako da je delovanje skupščine postalo veliko bolj zapleteno, počasno in neučinkovito.

Za predsednika zvezne skupščine je bil 30. junija 1963 izvoljen Edvard Kardelj, predsednik republike pa je postal Josip Broz Tito. Funkciji predsednika republike in predsednika vlade (Izvršnega sveta) sta bili poslej ločeni, vpeljana je bila nova funkcija podpredsednika republike (Aleksander Ranković).⁸² Ustavni amandma iz leta 1971 je kasneje vpeljal še institut kolektivnega predsedstva, ki so ga sestavljali predsedniki republiških skupščin in po dva predstavnika posamezne republike.

⁸⁰ Repe, B. Rdeča Slovenija. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 144-145.

⁸¹ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 452-453.

Liberalna šestdeseta

Slovenska skupščina se je nato do konca šestdesetih let intenzivno ukvarjala zlasti z gospodarskimi vprašanji. Zaradi prevelikega poudarka na razvoju težke industrije je v začetku šestdesetih znova nastopila gospodarska kriza, v boju proti kateri je slovensko vodstvo zagovarjalo gospodarsko reformo, ki pa je ni bilo mogoče pričeti udejanjati pred obračunom z zveznimi privrženci gospodarskega centralizma, zlasti priljubljenim vodjo zvezne varnostne službe Aleksandrom Rankovičem, po Brionskem plenumu leta 1966.

Slovensko gospodarstvo je nato iskalo nov razvojni zagon v predelovalni industriji in modernizaciji kmetijstva. Reforma na zvezni ravni, ki jo je neuspešno vodil Boris Kraigher, je v začetku sedemdesetih let zvođenela v tako imenovano gospodarsko stabilizacijo.

Drugo polovico šestdesetih let so zaznamovali še ustavni amandmaji oziroma reforma federacije ter študentsko gibanje po vzoru podobnih gibanj drugje v Evropi, ki se je razplamtelo leta 1968. Življenje Slovencev se je temeljito spremenilo, postajalo bolj podobno življenju Zahodnoevropejcev, razkorak med Slovenijo in ostalimi jugoslovanskimi republikami v standardu pa se je večal. Razvijali so se mediji, zlasti televizija, moda, večal se je vpliv javnosti. Stiki s tujino so se povečali, zlasti Slovenci so veliko potovali. Ker pa je bila gospodarska reforma izpeljana zgolj delno (devalvacija dinarja, inflacija, proračunski prihranki) so se razlike v Jugoslaviji v prvi polovici sedemdesetih let znova zmanjšale.

Na čelu slovenske politike je bil v slovenski javnosti izredno priljubljeni reformator Stane Kavčič, predsednik Izvršnega sveta po delnih volitvah v republiško skupščino leta 1967. Kavčič se je zavzemal za izvoz in konkurenčnost, kar naj bi ugodno vplivalo na ranljive točke slovenskega gospodarstva, ki so bile zlasti deficit v plačilni bilanci, nizka storilnost in slabe investicije. Znova naj bi šlo za tvegan družbeni eksperiment na milijonih ljudi: povezavo

⁸² Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str 269.

družbene lastnine in tržnega gospodarstva. Proti reformam pa so bili ne le konzervativni komunisti, ampak tudi delavci, ki so se bali omejevanja svojih pravic.

Jugoslavija je že v tem času začela kazati znake poznejšega nepopravljivega razdora. Manj razvite republike so zagovarjale skrajni centralizem v upanju na gospodarsko pomoč razvitejših, Hrvaška in Slovenija sta se zavzemali za čim večjo samostojnost republik, Srbija pa je že kazala hegemonске težnje.

Najvplivnejši slovenski politik v federaciji Edvard Kardelj je leta 1965 predlagal korenito reformo jugoslovanske ureditve. Dolgo zapostavljene republike naj bi z njo postale države, federacija pa samo še neke vrste usklajevalni forum. Skupna bi bila samo še vojska, Zveza komunistov in predsednik federacije v osebi Josipa Broza Tita. Čeprav je bila reforma prevelik zalogaj za jugoslovansko vodstvo, zlasti zaradi strahu pred izgubljanjem vpliva Zveze komunistov, so ustavni amandmaji iz leta 1967 vendarle odražali del reformatorskih teženj. 1. amandma iz leta 1967 je tako določal:

» 1. Skupščina vsake republike voli na skupni seji vseh zborov v zvezni zbor po deset poslancev. V republiki, ki ima v svojem sestavu avtonomne pokrajine, voli skupščina vsake avtonomne pokrajine v republiško delegacijo v zvezni zbor še po pet poslancev.

Republiška oziroma pokrajinska skupščina voli poslance v Zvezni zbor izmed svojih članov, lahko pa jih voli tudi izmed občanov, ki niso člani skupščine, če tako določi, in ob pogojih, kot to določi republiška ustava.

2. Zbor narodov obravnava s pravicami, ki jih določa 191. člen ustave, vsako vprašanje, ki ima pomen za enakopravnost republik, narodov in narodnosti, kot tudi vprašanje, ki se nanaša na pravice republik, določene v ustavi, če to zahteva pet njegovih članov ali predsednik skupščine.

Z enakimi pravicami se Zbor narodov vselej sestaja, da s stališča enakopravnosti republik, narodov in narodnosti ter varstva z ustavo določenih pravic republik obravnava predlog

družbenega plana Jugoslavije, predlog zakona, s katerim se določajo viri in vrste dohodkov družbeno-političnih skupnosti, kot tudi predlog temeljnega in splošnega zakona.«⁸³ Zbor narodov je torej vendarle dobil jasneje določene pristojnosti, toda Srbija je še zmeraj volila dvakrat več poslancev od drugih republik.

Volitve v republiško in zvezno skupščino leta 1967 so tako prvič v povojnem času omogočale svobodnejšo izbiro kandidatov in verjetno bi bilo izvoljenih še manj znanih in s strani Zveze komunistov podprtih kandidatov, če bi bili volivci bolje seznanjeni s spremembo volilnega postopka.⁸⁴ Nekateri poslanci so se v času mandata izvijali nadzoru Zveze komunistov in delovali bolj po svoji vesti. Kavčičeva vlada je uživala večinsko podporo kljub pritiskom konservativcev. Toda zlasti po VI. kongresu ZKS decembra 1968, ko je prišlo do znatne generacijske menjave v slovenskem partijskem vodstvu, so konservativci strnili svoje vrste na lokalni ravni, medtem ko je na republiški ravni liberalnejša struja vsaj začasno prevladala. Svež veter liberalizma v republiki je razviden tudi iz poslovnika nove skupščine iz leta 1967, ki odraža drugačno samopercepcijo poslancev in razumevanje delovanja in pomena skupščine. Uspešnost dela skupščine naj bi poslej bila bolj odvisna od seznanjanja poslancev s stališči volilne baze in opiranja na znanje in izkušnje znanstvenih inštitutov in strokovnjakov.⁸⁵ Naslanjanje na gradiva upravnih organov, kritika brez konstruktivnih predlogov, pomanjkanje samostojne iniciative za zastavljanje aktualnih vprašanj, poudarek na javnosti dela skupščine in sočasnost razprav v zvezni in republiških skupščinah v prid čim večji usklajenosti zakonodaje – poslovnik je odražal novo vlogo republike v samoupravnem sistemu federativne Jugoslavije. Posebno, 5. poglavje poslovnika je urejalo pravice in dolžnosti članov delegacije SR Slovenije v zveznem zboru (zboru narodov), zlasti redno in natančno poročanje republiški skupščini o dogajanju v Beogradu. Skupščina je imela poslej

⁸³ Zvezni in republiški ustavni amandmaji 1968/69 (z opombami). Ljubljana: Uradni list SRS, 1969, str. 4.

⁸⁴ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 299.

⁸⁵ Ekspoze predsednika skupščine Sergeja Kraigherja ob predstavitvi osnutka poslovnika 13. dec. 1967. Poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1967, str. 7.

dve pomembni novi komisiji, Komisijo za državno varnost, kar je bil po eni strani nasledek Brionskega plenuma in omejitve vsemogočnosti zvezne Službe za državno varnost, po drugi strani pa posledica praške pomladi in del priprav na ustanovitev slovenske Teritorialne obrambe⁸⁶, ter Komisijo za vprašanja mednarodnih odnosov. Ker republika na področju zunanje politike ni imela pristojnosti, si je slovenska skupščina to komisijo omislila kot delovno skupino za spremljanje posebej za Slovenijo pomembnih mednarodnih dogajanj in dejavnosti jugoslovanske diplomacije.

Notranji razdor med konservativno in liberalno strujo v slovenski politiki in gospodarstvu ter dejanski položaj Slovenije v jugoslovanski federaciji je ostro izpostavila tako imenovana »cestna afera« leta 1969. Zvezni izvršni svet (pod predsedstvom Mitje Ribičiča) je zavrnil dodelitev mednarodnega posojila za izgradnjo avtocestnih odsekov Postojna-Razdrto in Hoče-Levec in republiški izvršni svet je ostro protestiral z argumentom, da Jugoslavija utesnjuje gospodarski razvoj Slovenije. Predsednika slovenske vlade Staneta Kavčiča sta sprla podprla tudi predsednik skupščine SR Slovenije Sergej Kraigher in predsednik CK ZKS France Popit. Edvard Kardelj je po drugi strani dokazoval, da je položaj Slovenije v Jugoslaviji ustrezen, predsednik Tito pa ni varčeval celo z odkritimi grožnjami na račun domnevno nacionalističnega in prevratniškega slovenskega vodstva. Kardeljev nastop na seji CK ZKS avgusta 1969 je prevesil tehtnico na stran konzervativnega centralizma, nadaljnjega absolutnega monopola Zveze komunistov in kampanjskega razvoja. Stane Kavčič je sicer ostal predsednik izvršnega sveta do leta 1972, toda zagon liberalizma je bil ustavljen.⁸⁷ Leta 1971 je prišlo do prvega večjega obračuna z liberalnejšimi poslanci v odmevni aferi, ki je dobila ime »afera 25 poslancev«. 21. julija 1971 so poslanci republiške skupščine izvolili za člane predsedstva SFRJ Marka Bulca, Mitjo Ribičiča in Sergeja Kraigherja, ki je kot predsednik republiške skupščine moral biti tudi član predsedstva. Čeprav je bilo kandidatov

⁸⁶ Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 464.

⁸⁷ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 314-315.

več, je bila selekcija opravljena tiho znotraj SZDL. Poslanec Tone Remc je nato predlagal amandma k slovenski ustavi, po katerem bi lahko člana predsedstva lahko kandidiralo tudi dvajset republiških poslancev. Amandma je skupščina sprejela, kandidaturo je sprva sprejel Ernest Petrič, vendar se ji je kasneje odrekel. Vodstvo ZKS se je ostro odzvalo na to poslansko pobudo in podpisniki so bili izključeni iz ZKS, morali so se odpovedati poslanskemu mandatu in še leta so imeli težave z zaposlitvijo. Leto kasneje je bil prisiljen odstopiti tudi predsednik slovenske vlade Stane Kavčič in sicer na pritisk slovenskega vodstva ZK brez posebnega posredovanja iz Beograda, slednji pa je že pred tem temeljito obračunal tudi s hrvaškimi in srbskimi liberalci.

Privid srečne socialistične deželice⁸⁸

Poraz »malomeščanskega liberalizma in levičarskega psevdoradikalizma«⁸⁹ – nova ustava leta 1974

Skupščina SFRJ je 21. februarja 1974 sprejela novo ustavo, teden za njo pa je novo ustavo dobila tudi Socialistična republika Slovenija. S to ustavo je bil vpeljan delegatski sistem in kolektivno vodenje države. Liberalne težnje povsod po Jugoslaviji so bile dotlej uspešno zadušene, SZDL ni zmogla prevzeti resne iniciative. ZKJ je ostajal njen idejni in politični monopol, odtlej zagotovljen tudi z ustavo: »Zveza komunistov, pobudnik in organizator narodnoosvobodilnega boja in socialistične revolucije in zavestni nosilec teženj in interesov delavskega razreda, je po zakonitosti zgodovinskega razvoja postala organizirana vodilna idejna in politična sila delavskega razreda in vseh delovnih ljudi pri graditvi socializma in pri uresničevanju solidarnosti delovnih ljudi ter bratstva in enotnosti narodov in narodnosti

⁸⁸ Repe, B. Svinčena leta. V: Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 341.

⁸⁹ Poročilo o delu skupščine SR Slovenije za mandatno obdobje od maja 1969 do aprila 1974, str. IX.

Jugoslavije».⁹⁰ Čeprav so komunisti zagovarjali prepričanje, da »Zveza komunistov po svojem bistvu in tendenci razvoja ni neposreden dejavnik državne oblasti, temveč faktor oblikovanja progresivne družbene zavesti, se prav zavesti človeka, ki se sam upravlja in si sam vlada«, so nekateri kritiki javno ugotavljali, kako malo si jugoslovanski oziroma slovenski delovni človek dejansko vlada sam ob podatkih, da je bilo leta 1969 v zvezni skupščini zgolj 0,6 % delavcev, v republiški skupščini pa 1,3 %.⁹¹

Organiziranost zvezne in republiških skupščin se je z novo ustavo znova spremenila. Skupščina SFRJ je bila razdeljena na Zvezni zbor s po 30 delegati iz vsake republike in 20 delegati iz vsake avtonomne pokrajine, in Zbor republik in pokrajin, v katerem je zasedalo po 12 delegatov iz vsake republike in 8 delegatov iz vsake pokrajine. Skupščino SRS pa so tvorili Zbor združenega dela, Zbor občin in Družbenopolitični zbor. V Zboru združenega dela je bilo 90 delegatov iz gospodarstva, 18 delegatov iz prosvete in kulture, 13 delegatov iz sociale in zdravstva, 18 delegatov iz kmetijstva, 5 delegatov obrti, 5 delegatov državnih organov in en delegat vojske. V Družbenopolitičnem zboru so zasedali delegati ZK, SZDL, ZSMS, Zveze borcev in Zveze sindikatov.⁹² Skupščina z novim, kolektivnim predsedstvom naj bi z delegatskim sistemom iz predstavniškega telesa prerasla v neke vrste »forum doseganja absolutnega soglasja«, proti čemur je bilo že v javni razpravi pred sprejetjem ustave dovolj glasnih ugovorov, da je to iluzija in da bo v imenu preseganja političnih dosežkov buržuazne družbe skupščina oropana vsakršne učinkovitosti pri sprejemanju odločitev.⁹³

⁹⁰ Ustava Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list SR Slovenije, 1974, str. 29-30.

⁹¹ Republika kot država in samoupravna skupnost. Vsebinski načrt za posvetovanje, referat in avtorizirana razprava na posvetovanju v Kranju dne 11. in 12. novembra 1971. Ljubljana: Skupnost slovenskih občin, 1972, str. 33.

⁹² Slovenci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999, str. 472.

⁹³ Nenaslovljeni referat Matevža Krivica. Republika kot država in kot samoupravna skupnost, zbornik s posvetovanja v Kranju 11. in 12. novembra 1971. Ljubljana: Skupnost slovenskih občin, 1972, str. 58-63.

»Ustava je bila v svojem bistvu kompromisna in nekonsistentna: nacionalne pravice je dejansko ponujala v zameno za demokracijo in ne skupaj z njo.«⁹⁴

Delegatski sistem v praksi ni pomenil nadgradnje oziroma konca »klasičnega«, od volilne baze odtujenega predstavniškega sistema, kot so trdili vodilni konzervativni komunisti, ampak nejasnost in neodgovornost odločanja. Pridobili so le uradniki, ki so bili bolj obveščeni od kratkotrajnih delegatov in so zato lažje vplivali na vsebino odločitev.

Ustava iz leta 1974 se je najbolj približala popolni federalizaciji Jugoslavije, zato so ji nasprotovali zlasti v Srbiji, kjer so tudi najbolj občutili praktično izenačenje republik in avtonomnih pokrajin.⁹⁵ Nacionalno vprašanje je bilo vse bolj prisotno v vseh sferah družbenega življenja. Tudi kritiki delegatskega sistema ga zgolj niso izrecno izpostavili, ko so opozarjali na dejstvo, da človek ne uresničuje svojih parcialnih interesov zgolj na lokalni ravni, v okviru krajevne skupnosti ali občine, ampak tudi neposredno v odnosu do širše skupnosti.⁹⁶

Slovenska skupščina se je v tem času že bolj dejavno posvečala slovenskim nacionalnim interesom: v poročilu od delu skupščine SRS za mandatno obdobje od maja 1969 do aprila 1974 lahko preberemo, da je skupščinska Komisija za mednarodne odnose od spodbujanja gospodarskih stikov z neuvrščenimi državami prešla na navezovanje stikov med SR Slovenijo in številnimi mednarodnimi organizacijami, med drugim OZN, zlasti pa je »predlagala konkretne rešitve za sodelovanje SR Slovenije z evropskimi gospodarskimi skupnostmi (EGS, SEV, OECD)«,⁹⁷ kar se ni skladalo s prednostnimi usmeritvami jugoslovanske diplomacije.

Ob sedemdesetletnici Edvarda Kocbeka leta 1974 je slovenska javnost po tridesetih letih prvič razpravljala o drugi svetovni vojni. Tržaška Slovenca Boris Pahor in Alojz Rebula sta ob

⁹⁴ Repe, B. Rdeča Slovenija. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 150.

⁹⁵ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 343.

⁹⁶ Republika kot država in samoupravna skupnost. Vsebinski načrt za posvetovanje, referat in avtorizirana razprava na posvetovanju v Kranju dne 11. in 12. novembra 1971. Ljubljana: Skupnost slovenskih občin, 1972, str. 59.

⁹⁷ Poročilo o delu skupščine SR Slovenije za mandatno obdobje od maja 1969 do aprila 1974, str. 56.

pisateljevem jubileju pripravila knjigo »Edvard Kocbek – pričevalec našega časa«, ki je leta 1975 izšla v zamejstvu. Uvoz knjige je Zveza komunistov sicer prepovedala, vendar pa je sporni intervju Pahorja s Kocbekom, ki je sprožil tako burne polemike, izšel v reviji Dialogi. Kocbekovo odkrito opisovanje državljanske vojne in obsojanje pokolov domobrancev je sprožilo ostre odzive, ki so se jim pridružili SAZU in slovenski PEN ter celo del politične emigracije.⁹⁸ Zveza komunistov je javno polemiko spretno izrabila za dokazovanje legitimnosti svoje oblasti, ki naj bi izvirala tako iz narodnoosvobodilnega boja kot tudi iz hkratne socialistične revolucije na Slovenskem.⁹⁹ Kocbek že tedaj ni bil popolnoma osamljen v svojih razmišljanjih, saj je podobna stališča zastopala tudi revija Prostor in čas.¹⁰⁰

V sedemdesetih je Slovence kljub oblakom ekonomske in politične krize, ki so se že zbirali na obzorju, prevzela iluzija napredka in celo potrošniška mrzlica. S samoprispevki je bilo zgrajeno ogromno zgradb in objektov javnega pomena. Leta 1975 je bil odprt univerzitetni Klinični center. Ustanovljena je bila druga slovenska univerza v Mariboru, število članic ljubljanske univerze pa se je z novim zakonom o visokem šolstvu podvojilo. Slovenska skupščina je obravnavala in sprejela predlog o ustanovitvi ljubljanske Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, ki naj bi skrbela za »znanstveno proučevanje vloge socialističnih sil, ... in idejnopolitično usposabljanje kadrov družbenopolitičnih organizacij.«¹⁰¹

Vladala je skoraj polna zaposlenost in ljudje so si zlahka privoščili vsaj pogoste nakupe v jugoslovanskih nakupovalnih Mekah (tržaški Ponterosso, avstrijska Lipnica), če že ne potovanja na tuje. Slovenski alpinisti so se prvič povzpeli na Mont Everest. Za Slovence je bilo kar samoumevno preživljanje letnega dopusta ob morski obali; ugodni krediti so velikemu številu omogočili lastništvo hiše in drugih nepremičnin. Zlasti v Ljubljani je v tem

⁹⁸ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 347.

⁹⁹ Prunk, J. Kratka Zgodovina Slovenije. Ljubljana: Založba Grad, 2002, str. 176.

¹⁰⁰ Prunk, J. Slovenski narodni vzpon. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992, str. 406.

desetletju zraslo veliko zanimivih modernističnih stavb, tudi v likovni umetnosti je bil modernizem na višku.

Ob vsebinskih stalnicah, ki so še danes redno na dnevnem redu Državnega zbora RS, kot je prometna varnost, se je slovenska skupščina v svojem delegatskem obdobju prvič začela dejavneje posvečati okoljskim vprašanjem; uzakonjena so bila zaščitena naravna območja, kot sta Triglavski narodni park in reka Soča. Veliko razprav v tem času se je vrtelo tudi okrog določitve optimalnega delovnega in obratovalnega časa, nekaj kasneje pa še uvedbe zimsko-letnega časa. Skupščina je nenehno potrjevala mednarodne pogodbe o velikih posojilih, zlasti za izgradnjo jugoslovanske prometne infrastrukture, sporazume o pomoči manj razvitim delom federacije, predvsem Črni gori in Kosovu, ter dogovore o velikodušni pomoči Jugoslavije državam v razvoju, ki so bile članice gibanja neuvrščenih. Retrospektivno gledano se gospodarskemu zlomu ob takšnem razdajanju in zadolževanju ni bilo mogoče izogniti.

V slovenski skupščini je bilo v tem obdobju vzpostavljenih še več institutov, ki bi jih mogli na prvi pogled šteti za precej demokratične. Delegati so imeli, kot že omenjeno, pravico izvršni oblasti zastavljati vprašanja, tako glede nejasnosti glede delovanja zvezne oblasti (Zbor združenega dela), kot tudi o problemih izrazito lokalne narave (Zbor občin). To pravico so ne le redno uveljavljali, pogosto izključno v lastnem imenu, ampak so bila vprašanja z odgovori vred tudi objavljena.

Da bi v ozračju vsesplošnega delegatstva delo skupščine postalo bolj transparentno, je sredi sedemdesetih začela izdajati glasilo Poročevalec, ki je poročal tudi o dogajanju v zvezni skupščini. V Poročevalcu so bila ob predlogih zakonov in drugih aktih zabeležena tudi nekatera vprašanja delegatov (sprva v obeh skupščinah, z začetkom osemdesetih pa samo še iz republiške skupščine), naštetni vsi sprejeti zakoni na republiški in zvezni ravni, kakor tudi mednarodne pogodbe. Urejenost in preglednost Poročevalca je nihala, kakor so se menjavali

¹⁰¹ Pobuda, da prevzamejo družbeno-politične organizacije ustanoviteljstvo Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani (ESA 288); 10. 7. 1975, str. 22.

njegovi uredniški odbori, že kar takoj pa je bilo ugotovljeno, da Poročevalec ne bo mogel konkurirati televizijskim informacijam o delu Skupščine, kar je pomenilo precejšen problem: nadzor nad televizijskim poročanjem seveda ni bil tako popoln kot nad objavami internega glasila.¹⁰²

Cena Poročevalca je bila nazoren pokazatelj postopno naraščajoče inflacije: ko je začel izhajati leta 1975, je bila njegova cena 3 din, leta 1978 5 din, leta 1987 100 din, leto kasneje pa 400 din!

V prvem delegatskem mandatnem obdobju od leta 1974 do leta 1978 je slovenska skupščina sprejela 250 zakonov in 30 priporočil, v skladu z novo ustavno pristojnostjo potrjevanja zveznih zakonov pa še 240 zveznih zakonskih aktov. Delegati so se sestali na 1279 sejah (komisije in zbori skupaj) in zastavili kar 8000 vprašanj.¹⁰³ Poročevalcu ni bilo treba cenzurirati vsebine vprašanj, saj je bilo veliko preveč, po uradnih statistikah sodeč, da bi jih lahko vse objavili.

25. februarja 1976 so delegati v slovenski skupščini ustanovili Klub delegatov Skupščine SR Slovenije kot nekakšno različico poslanskega kluba v večstrankarskem sistemu. Klub delegatov naj bi zajel seveda vse delegate v skupščini in sodeloval z družbenopolitičnimi organizacijami ter podobnimi klubi v drugih jugoslovanskih republikah. Klub naj bi po statutu organiziral: »medsebojne stike delegatov za izmenjavo izkušenj, informiranje o aktualnih vprašanjih, razprave o načinih in pogojih dela v skupščinskih zborih, razprave o izvajanju določil skupščinskega poslovnika.«¹⁰⁴

Toda delegatski sistem je bila zgolj farsa neposredne demokracije in socialistični model jugoslovanske federacije se je z ustavo iz leta 1974 izčrpal.¹⁰⁵ Nepripravljenost delavskega

¹⁰² Kristan, I. Delegatski sistem na ravni federacije. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, 1981.

¹⁰³ Poročilo o delu Skupščine Socialistične republike Slovenije za mandatno obdobje od maja 1974 do aprila 1978. Ljubljana: Skupščina Socialistične republike Slovenije, 1978.

¹⁰⁴ Klub delegatov Skupščine SR Slovenije (priloga Poročevalca); 9. 1. 1976, str. 2.

¹⁰⁵ Repe, B. Rdeča Slovenija. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 151.

razreda na tako kompleksne systemske rešitve in nacionalna nasprotja sta se izkazali za nepremostljivi oviri za dejansko dmeokratizacijo.

Komunisti, ki so bili še naprej trdno na oblasti, so sredi sedemdesetih let že začeli toniti v izpraznjenih socialističnih publicah in votlih ritualih odkrivanja spomenikov in proslav, - Josipa Broza Tita so na primer razglasili za narodnega heroja kar trikrat! - a zavedanje začetka konca je šele sledilo. Sistem samoupravljanja oziroma delegatski sistem je dosegel vrhunec leta 1977, ko so bili skoraj vsi Slovenci tako ali drugače aktivno udeleženi v sindikatih in SZDL, kar 300 000 ljudi je imelo delegatsko funkcijo.¹⁰⁶ Tega leta je izšla tudi Knjiga Edvarda Kardelja Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, ki je teoretizirala delegatski sistem in navidez zelo demokratično množično politizacijo ljudi. Vendar pa je v resnici Zveza komunistov še naprej kadrovala in odločala; delegatski sistem je onemogočal ugotavljanje odgovornosti za odločitve, saj je bil nepregleden in neučinkovit. Vendar pa je bil veliko bolj demokratičen od trdega socializma v vzhodnoevropskih državah, kar je v svetu Jugoslaviji prinašalo zanimanje politologov in simpatije politikov.¹⁰⁷

Prvi znanilci konca Jugoslavije

Zakon o združenem delu iz leta 1976 je družbeno planiranje utemeljil na »pluralizmu samoupravnih socialističnih interesov«.¹⁰⁸ V praksi je to pomenilo konec gospodarskega liberalizma na osnovi kombinacije družbene lastnine in tržnega gospodarstva, ki ga je zagovarjalo reformno slovensko vodstvo konec šestdesetih. Podjetja so po Zakonu o združenem delu postala temeljne organizacije združenega dela (tozdi), sestavljene organizacije združenega dela (sozdi) in organizacije združenega dela (ozdi). Slednji so zajemali tako gospodarske kot negospodarske dejavnosti; v njih naj bi o vsem neposredno ali

¹⁰⁶ Repe, B. Svinčena leta. V: Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 341.

¹⁰⁷ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str 363.

preko delegatov odločali delavci, ki so bili hkrati tudi delodajalci. Ozdi so se lahko nato združevali v širše oblike. Namesto konkurenčnega delovanja na trgu naj bi se podjetja o vsem dogovarjala in usklajevala. Neproduktivna dogovorna ekonomija, vpeljana v drugi polovici sedemdesetih, vala liberalizacije s konca šestdesetih sicer ni takoj zadušila, toda zbirokratiziran in z globalno ekonomsko realnostjo docela skregan sistem tozdov, sozdov in ozdov se je zasidral nato vse do leta 1988, ko je slovenska skupščina sprejela Zakon o podjetjih.¹⁰⁹

V samoupravni ekonomiji so bile samoupravne tudi banke in zavarovalnice, kar je v praksi pomenilo, da so bile docela spolitizirane in da so se kartelsko organizirale. Po republikah so tako nastali bančni in zavarovalniški monopoli, ki sicer niso takoj prizadeli potrošnikov, so pa pripomogli k bankrotu države.

Čeprav je ustava prinesla tudi gospodarsko reformo in ustanovitev temeljnih organizacij združenega dela, je Slovenija v drugi polovici sedemdesetih let čedalje bolj nazadovala. Globalna energetska kriza je povzročala vse več redukcij elektrike in moteno preskrbo z gorivi. V odgovor se je pričela gradnja jedrske elektrarne Krško in drugih energetskih objektov. Leta 1976 je Tolminsko stresel rušilen potres. V deset let trajajočo obnovo se je vključila JLA, mladinske delovne brigade in veliko Slovencev s prostovoljnim delom, republiška skupščina pa je prizadetim občinam odobrila ugodna posojila.

Smrt Jugoslavije sta naznanili smrti dveh velikih »Jugoslovanov«, Edvarda Kardelja leta 1979 in Josipa Broza Tita leta 1980. Slovenska skupščina se je od obeh poslovila z žalno sejo in slavonspevi – in nadaljevala z običajnim delom. Iz Poročevalca nikakor ni začutiti tesnobnega ozračja, ki se ga sama spomnim iz tednov po Titovi smrti in ko smo se kljub geslu »Po Titu – Tito!« naivno spraševali, ali nas bo zdaj branila vsaj »naša« JLA. V teku osemdesetih let pa se

¹⁰⁸ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 360.

¹⁰⁹ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 360.

je izkazalo, da je tudi JLA prej kot jugoslovanski institut neke vrste »sedma republika«, ki je Slovence veliko bolj ogrožala kot varovala.¹¹⁰

Stabilizacija

»Benigna« delegatska vprašanja so konec sedemdesetih let postajala vse bolj kritična. Delegati so večkrat kar ogorčeno izrazili nezadovoljstvo z odgovori, tako da so zveneli skoraj opozicijsko.

V začetku leta 1979 je bilo v slovenski skupščini prvič zastavljeno delegatsko vprašanje o naraščajoči brezposelnosti. Začela so se vrstiti vse bolj neposredna vprašanja o razlogih za primanjkovanje osnovnih življenjskih dobrin in ustreznih ukrepih. Država ni mogla zagotoviti redne preskrbe s sladkorjem, oljem, pralnimi praški, kavo, cementom in gorivi.¹¹¹ Zvezni izvršni svet je konec leta 1979 sprejel ukrepe za zmanjševanje porabe, med katerimi je bilo zlasti omejevanje osebnih dohodkov, kar je sesulo jugoslovanski in slovenski standard, revizija gradbenih investicij, zmanjševanje negospodarskih investicij, preučitev ekonomskih odnosov s tujino, spodbujanje izvoza in zmanjšanje plačilnega primanjkljaja ter omejevanje rasti cen.¹¹² Ukrepi so za običajne ljudi napovedovali desetletje mučnega zategovanja pasu, dolgih vrst pred trgovinami, omejevanja svobode gibanja z varčevalnim sistemom za gorivo par-nepar, akcije »imaš hišo-vrni stanovanje«, bonov, prekupčevanja in barantanja z devizami – z mamom sva obredli ves kamp na hrvaški obali, kjer smo letovali, in tuje turiste nagovarjali k prodaji deviz »na črno!«, čezmejnih depozitov, ki naj bi preprečili odliv deviz itd. Omejevanje uvoza, tudi najosnovnejših surovin, potrebnih za izvozne izdelke,¹¹³ in

¹¹⁰ Repe, B. Rdeča Slovenija. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 155.

¹¹¹ Kaj je s preskrbo? Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 24. 7. 1980, str. 6-7

¹¹² Ostrejši ukrepi za zmanjšanje vseh oblik porabe. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 18. 12. 1979, str. 8-9.

¹¹³ Zakaj izvažamo surovine, ki jih primanjkuje za surove izdelke? Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 28. 10. 1981, str. 11.

življenjskih potrebščin, ter zvezni nadzor nad devizami, so dvigali veliko prahu tudi med skupščinskimi delegati. Toda slovenski Izvršni svet je tedaj ne le podpiral izvajanje ukrepov zveznega Izvršnega sveta, ampak slovensko gospodarstvo bremenil še z dodatnimi stabilizacijskimi ukrepi.¹¹⁴ Svoje delo je poskusila racionalizirati tudi slovenska skupščina.¹¹⁵ Sredi desetletja so se začele množiti delavske stavke ali »protestne ustavitve dela«, kot jih je poimenovala slovenska oblast, da ne bi nastala preveč nazorna vzporednica s kapitalističnim družbenim redom. Problematiko je obravnavala tudi republiška skupščina na pobudo Zveze sindikatov Slovenije. Sindikati sami, ki jih je vodil Dušan Rebolj, pa niso podali iztočnic za razpravo o realnem stanju; ponudili so abstraktne razloge za stavke, kot je bila stabilizacija ali inflacija, skrbno pa so se izognili naprtitvi konkretne odgovornosti za kritično gospodarsko stanje, ki je gnalo delavce na ceste.¹¹⁶

V začetku osemdesetih se je z Zakonom o usmerjenem izobraževanju začel usodni razdor med republiko in federacijo. Zakon je popolnoma ignoriral realnost, saj je uzakonjal intenziviranje srednješolskega izobraževanja za proizvodne poklice v času, ko je Jugoslavija tonila v gospodarsko krizo in so industrijski giganti že začeli hirati. Zakon je ignoriral tudi jugoslovansko politično realnost, saj je vsiljevala tako imenovana »skupna programska jedra«, ki naj bi zagotovila usklajenost izobraževalnih vsebin v vsej Jugoslaviji, v Sloveniji pa so bila upravičeno razumljena kot napoved vnovične centralizacije ter kratenje kulturnih in jezikovnih pravic. Ko je delegat Ciril Zlobec v slovenski skupščini izrazil javno mnenje z besedami: »jedro slovenske zaskrbljenosti – z vso upravičenostjo jo lahko opredelimo za javno in vsesplošno – je pravzaprav zelo preprosto: občutimo ga kot zelo nedvoumno, zadrega je samo v izbiri besed. A treba jih je izbrati: o čemerkoli se že pogovarjamo, karkoli skupnega

¹¹⁴ Uresničevanje stabilizacijskega programa edina pot za nadaljnji razvoj vse skupnosti. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 20. 3. 1984, str. 29-33.

¹¹⁵ Racionalizacija metod in načinov dela delegatske skupščine SR Slovenije. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 21. 12. 1982, str. 1-7.

¹¹⁶ Problematika protestnih ustavitev dela (Priloga Poročevalca). Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 17. 3. 1987, str. 1-8.

sprejemamo, drug drugemu ponujamo ali drug od drugega terjamo, ne bi smeli nikoli, tudi ne med samim potekom pogovorov, pristati na kakršnokoli obliko vzgoje in izobraževanja, ki bi krnila z ustavo zagotovljeno narodno samobitnost, kot jo ves čas, odkar smo narod, dejansko in simbolno v obvezni poli na vseh stopnjah predstavlja predmet s preprostim naslovom: slovenski jezik in književnost«, je republiška, slovenska oblast na vznemirjenost Slovencev odgovarjala z zelo neprepričljivimi argumenti in je hotela razpravo zadušiti.¹¹⁷

Vsiljevanje programskih jeder, v okviru katerih naj bi bilo v izobraževalnih programih samo toliko odstotkov pouka narodnega jezika in književnosti, kolikor odstotkov je posamezen narod predstavljal v skupnem številu prebivalcev Jugoslavije, je pri Slovencih vzbudilo občutek narodne ogroženosti, ki je spodbudil nastanek in delovanje civilne družbe osemdesetih z močnim poudarkom na nacionalni kulturi in nacionalnem vprašanju, ki je bilo znova prepoznano kot odprto.

Toda tudi v Jugoslaviji je vrelo. Leta 1983 so se že dolgo tleča nacionalistična nasprotja razplamtela najprej med jugoslovanskimi intelektualci, ki so poprej enotno branili umetniško svobodo, in dosegla vrhunec v izrazito nestrpnem Memorandumu srbske akademije znanosti in umetnosti.¹¹⁸

Slovenska oblast se je do začetka reformnih procesov v ZKS leta 1986, ko je Milan Kučan začel »prenoviteljsko politiko mirnega sestopa z oblasti«, do civilnodružbenih gibanj obnašala represivno, kar je razvidno iz delegatskega vprašanja iz srede leta 1981, ki ga skoraj v celoti povzemam, tako zgovorno je za tedanje razmere:

»V hiši Skupščine, ne samo na skupščinskih telesih, sem nekajkrat slišal: 'Prosim novinarje, naj o tem ne pišejo!' Na ulici je koloporter prodajal Tribuno s klici: 'Kupite še nezaplenjeno Tribuno!'¹¹⁹ Postavljam vprašanje: Ali je izraženo nezaupanje do časnikarjev in urednikov?

¹¹⁷ Čimprej strniti razpravo o programskih jedrih v zvezni konferenci SZDLJ. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 28. 9. 1983, str. 14-16.

¹¹⁸ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 389.

¹¹⁹ Kritičen časopis mariborskih študentov.

Ali naša družba nima v svojih rokah kadrovske politike in sredstev za obveščanje? Kar se dogaja za »zaprtimi vrati«, prihaja na dan včasih po drobtinicah, največkrat pa se zvedo stvari iz tujih sredstev javnega obveščanja. ... Iz dolgoletne partijske prakse vem, da je zaupanje v napredno, revolucionarno gibanje raslo, če smo bili iskreni in kritični tudi do sebe! ... Če ne pojasnimo, zakaj plenimo naklade časopisa, ljudje ugibajo, nekateri si izmišljujejo stvari, drugi pa lovijo zaplenjene izvode.« Delegatu Viktorju Stoparju se zaplemba časopisa sama po sebi ni zdela sporna, skrbela pa ga je podoba partije v očeh »navadnih ljudi«. Tiskovni svet Predsedstva republiške konference SZDL mu je odgovoril v značilni izvotljeni birokratščini, da je »odprtost virov informiranja izredno pomembno idejnopolitično vprašanje, [vendar pa] zahteva od vseh subjektivnih sil, da namenijo več pozornosti usmerjanju informativno propagandne aktivnosti; to pomeni pravočasno oblikovanje stališč, komentiranje pojavov in dogodkov in ustvarjalno in odgovorno bitko.«¹²⁰ Kot sovražno delovanje je bilo razumljeno tudi veliko drugih izrazov civilnodružbenega nestrinjanja s slovenskimi in jugoslovanskimi razmerami, na primer delovanje skupine Laibach in Neue Slowenische Kunst, katerih provokativno ime je med Slovenci poželo nemalo odklonilnih stališč, med skupščinskimi delegati pa zaskrbljenost, da takšnih subverzivnih pojavov oblast ne bi financirala.¹²¹

V teku osemdesetih let so Slovenci postajali vse bolj nezaupljivi in kritični do Jugoslavije. Zlasti za mlade je bila Jugoslavija samo še mukotrpen vojaški rok, šport in glasba.¹²² Odgovornost za vsebine izobraževalnih programskih jeder je bila prenesena izključno na slovensko oblast.¹²³ Slovenski skupščinski delegati so se vse glasneje upirali neenakopravnim odnosom v federaciji,¹²⁴ pa tudi samopašnosti republiških izvršnih organov.¹²⁵ Slovenija je

¹²⁰ Prosimo novinarje, naj o tem ne pišejo!. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 27. 5. 1981, str. 8-9.

¹²¹ Vrsta vprašanj v zvezi s delovanjem posameznih kulturnih skupin. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 30. 6. 1987, str. 14-15.

¹²² Repe, B. Rdeča Slovenija. Ljubljana: Sophia, 2003, str. 153.

¹²³ Predlog za izdajo zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o usmerjenem izobraževanju. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 22. 3. 1988, str. 1-4.

¹²⁴ Bременa stabilizacije pravičneje porazdeliti. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 15. 12. 1980, str. 6-7. Tuje kredite morajo vračati njihovi končni porabniki.

začela odrekati neučinkovito pomoč nerazvitim predelom Jugoslavije¹²⁶ in kritično presojala delitve pristojnosti med republiko in federacijo.¹²⁷ Z naraščajočo zaskrbljenostjo so Slovenci spremljali dogodke na Kosovu in pristransko poročanje srbskih in zveznih medijev o razmerah v državi.¹²⁸ V poročilih o delu skupščine so postajale vse pogostejše besedne zveze »zaostrovanje političnih in varnostnih razmer«, »razvoj teritorialne obrambe«, »varovanje ustavnosti«, »etatistične/centralistične težnje«. Slovenija se je po drugi strani vse bolj zanimala za Evropske integracijske procese in se zgledovala po Zahodni Evropi, kar se je odražalo tudi v mednarodnih stikih slovenske skupščine, ki so se od neuvrščenih držav preusmerili skoraj izključno na sosednje države in utrjevanje povezav z njimi.¹²⁹

V drugi polovici osemdesetih je tekел boj za preprečitev recentralizacije s ponovnimi spremembami zvezne ustave,¹³⁰ ki naj bi republiškim oblastnim strukturam zagotovile prevzem ekonomske moči, Jugoslaviji pa se je obetala vojaška diktatura in izginotje njenih narodov v enotnem jugoslovanskem narodu, kot je nakazal odmevna javna tribuna v tedaj še

Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 29. 6. 1982, str. 11-12. Kdo je dal pooblastilo za organizacijo svetovnega prvenstva v nogometu 1990? Kaj s preskrbljenostjo z rezervnimi deli za kmetijske stroje? Zakaj ni enotne politike cen v vsej SFRJ? Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 28. 7. 1982, str. 8-9.

¹²⁵ Skupščina družbenopolitične skupnosti ne more razpustiti organa samoupravnih delavske kontrole. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 14. 6. 1982, str. 11. Kakšni so osebni dohodki predstojnikov republiških organov? 20. 7. 1983. Zahtevamo odgovornost za vodenje ekonomske politike. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 14. 4. 1988, str. 43.

¹²⁶ Zagotoviti neposrednejši vpliv pri uporabi sredstev sklada federacije. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 19. 4. 1984, str. 8-9. Ali je Skupščina SR Črne gore spremenila namembnost sredstev, ki se zbirajo na osnovi zakona o solidarnosti za Črno goro? Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 29. 1. 1988, str. 29.

¹²⁷ Zakaj obravnava z Zveznim zboru in ne v Zboru republik in pokrajin? Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 16. 12. 1980, str. 9. Delegatska pobuda za spremembo odloka Izvršnega sveta. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 28. 10. 1981, str. 10-11.

¹²⁸ Proces izseljevanja Srbov in Črnogorcev s Kosova pod pritiskom še vedno ni zaustavljen; 5. 7. 1983, str. 21-23.

¹²⁹ Za koliko zaostaja Slovenija za razvitimi evropskimi državami? in Imaš hišo, vrni stanovanje. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 5. 6. 1984, str. 15-16. Program mednarodnih stikov Skupščine SR Slovenije za leto 1986. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 14. 1. 1986, str. 4.

¹³⁰ Predlog amandmajev k ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije z obrazložitvijo. Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 12. 9. 1988, str. 2. Stališča Skupščine SR Slovenije ob obravnavi poročila k besedilu predloga amandmajev k ustavi SFRJ.

skoraj novem Cankarjevem domu 17. marca 1987.¹³¹ V zagovarjanju obstoja slovenstva sta bili najglasnejši opozicijska revija Nova revija in Društvo slovenskih pisateljev.

18. 2. 1987 je izšla prelomna, 57. številka Nove revije, v kateri so bili objavljeni Prispevki za slovenski nacionalni program. Iz raznih, zlasti hegeljanskih, renanovskih in cankarjevskih opredelitev naroda in nacije, ki jih povzemajo in razčlenjujejo avtorji prispevkov v 57. številki Nove revije, še zlasti Tine Hribar v prispevku Slovenska državnost¹³², je bilo razvidno, da je pojem naroda podrejen pojmu nacije v smislu podrejenosti cankarjevske kulturne kategorije, temelječe na skupnem jeziku, hegeljanskemu državotvornemu subjektu,¹³³ in da narod postane zgodovinski šele, ko uresniči svoj ultimativni cilj, postane država; enotnost naroda in države, torej prekrivanje političnega in kulturnega/etničnega prostora je bila idealna nacija. Država je za narod »uresničena ideja [vsestranske, tudi politične] svobode,«¹³⁴, od koder se zastavlja logično vprašanje, »kako naj narod ohranja in razvija svojo kulturno-jezikovno avtonomijo brez politične suverenosti.«¹³⁵ Dimitrij Rupel je v prispevku Odgovor na slovensko narodno vprašanje postavil trditev, da smo se prvič v zgodovinskem sosledju situacij, ko smo bili prisiljeni v takšno ali drugačno »konverzijo«¹³⁶ oz. radikalno zamenjavo političnih in družbenih temeljev, kot je nastopila ob pokristjanjenju, reformaciji, liberalizaciji leta 1848 in ateizaciji leta 1945, konec osemdesetih let znašli v položaju, ko v primeru uresničenja politične osamosvojitve ne bi mogli biti neposredno ogroženi od zunaj. »Povojna

Poročevalec Skupščine SRS in Skupščine SFRJ za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SRS, 29. 9. 1988, str. 14-16.

¹³¹ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str. 401.

¹³² »Po Heglu postane narod zgodovinski, udeležen v zgodovini svetovnega duha šele tedaj, ko postane država, zato je substancialni cilj vsakega naroda biti država, nacija.« Hribar, T. Slovenska državnost. Nova revija št. 57, 1987, str. 3.

¹³³ »Pri oblikovanju slovenske narodne zavesti sta bili vse do 2. svetovne vojne in narodnoosvobodilnega boja, na podlagi katerega imamo današnjo slovensko republiko, navzoči dve tendenci. Po prvi smo Slovenci iskali in utrjevali svojo specifičnost; razločevalni kriterij te specifičnosti je že Trubar našel v *slovenskem jeziku*, po drugi pa smo se – glede na zgodovino – ozirali po svojem univerzalnem izvoru, po prarodu in hkrati – glede na prostor – po širši, *slovanski* skupnosti... Obe tendenci podpirata samozavest Slovencev; toda je prva je naravnana neposredno k naši samostojnosti, medtem ko druga s poudarjanjem opore zunaj nas to samostojnost napravlja za nekaj posrednega in jo s tem že tudi omejuje.« Ibid, str. 5.

¹³⁴ Prav tam, str. 4.

¹³⁵ Prav tam, str. 6.

¹³⁶ Rupel, D. Odgovor na slovensko narodno vprašanje, Nova revija št. 57, 1987, str. 60.

republika Slovenija je predstavljala najbolj razvito in Idealu (suverena slovenska država na slovenskem etničnem ozemlju) najbližjo obliko slovenskega naroda doslej¹³⁷, sosledje konverzij nam je torej vendarle prinašalo nek napredek in v nas razvijalo »duh prilagajanja, kompromisa, ... racionalnosti in odprtosti«.¹³⁸

Takšnim razmišljanjem so se ostro uprle slovenske družbenopolitične organizacije, Zveza borcev pa je zahtevala za avtorje prispevkov kar sodni proces. Vmešala se je tudi jugoslovanska sodna oblast, da gre za »sovražno propagando fašistoidnega značaja«, kar pa je v Sloveniji znova vzpodbudilo polemike o razdelitvi pristojnosti med republiko in federacijo in ne zavesti o podpori jugoslovanske oblasti slovenski v boju proti »subverzivnim elementom«.¹³⁹ Narodna enotnost je bila v Sloveniji s takšnim vmešavanjem samo še trdnejša; tudi vse več slovenskih komunistov se je zavzemalo za politični pluralizem in korenite družbene spremembe.¹⁴⁰ Prispevki za slovenski narodni program v 57. številki Nove revije so pokazali, da je »komunistični sistem tudi v modificirani samoupravni socialistični varianti jugoslovanske in s tem slovenske države prišel do konca svoje razvojne poti.«¹⁴¹

¹³⁷ Prav tam, str. 61.

¹³⁸ Prav tam, str. 61.

¹³⁹ Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996, str 400.

¹⁴⁰ Prunk, J. Kratka zgodovina Slovenije. 2., razširjena in dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba Grad, 2002, str. 182.

¹⁴¹ Prunk, J. Slovenski narodni vzpon. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992, str. 414.

Viri:

Assembly of the Socialist Federal Republic of Slovenia. Ljubljana: Assembly of the Socialist Federal Republic of Slovenia, 1967.

Čepič, Z. (ur.) Preteklost sodobnosti Preteklost sodobnosti : izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine. Ljubljana : Inštitut za novejšjo zgodovino, 1999.

Della Porta D. Temelji politične znanosti. Ljubljana: Založba Sophia, 2003.

Kristan, I. Delegatski sistem na ravni federacije. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, 1981.

Poročevalec Skupščine Republike Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije za delegacije in delegate. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1975-1990:

- Pobuda, da prevzamejo družbeno-politične organizacije ustanoviteljstvo Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani (ESA 288); 10. 7. 1975, str. 22.
- Poročilo o uresničevanju resolucije o osnovah kadrovske politike v SR Sloveniji (ESA 397); 4. 11. 1975, str. 11-13.
- Klub delegatov Skupščine SR Slovenije (priloga Poročevalca); 9. 1. 1976.
- Smernice in okviri družbenoekonomskega razvoja SR Slovenije; 7. 6. 1976, str. 25-28.
- Žalna seja v skupščini SR Slovenije za pokojnim Edvardom Kardeljem, članom Predsedstva SFRJ in Predsedstva CK ZKJ; 20. 2. 1979, str. 1-4.
- Ostrejši ukrepi za zmanjšanje vseh oblik porabe; 18. 12. 1979, str. 8-9.
- Žalni zbor v Skupščini SR Slovenije ob smrti Josipa Broza Tita, predsednika SFRJ in predsednika ZKJ; 7. 5. 1980, str. 1-15.
- Bremena stabilizacije pravičneje porazdeliti; 15. 12. 1980, str. 6-7.
- Zakaj obravnava z Zveznem zboru in ne v Zboru republik in pokrajin?; 16. 12. 1980, str. 9.

- Poročilo o pripravah za začetek izobraževanja po zakonu o usmerjenem izobraževanju v šolskem letu 1981-1982; 28. 7. 1981, str. 2-8.
- Prosimo novinarje, naj o tem ne pišejo!; 27. 5. 1981, str. 8-9.
- Delegatska pobuda za spremembo odloka Izvršnega sveta; 28. 10. 1981, str. 10-11.
- Zakaj izvažamo surovine, ki jih primanjkuje za surove izdelke?; 28. 10. 1981, str. 11.
- Tuje kredite morajo vračati njihovi končni porabniki; 29. 6. 1982, str. 11-12.
- Skupščina družbenopolitične skupnosti ne more razpustiti organa samoupravnne delavske kontrole; 14. 6. 1982, str. 11.
- Kdo je dal pooblastilo za organizacijo svetovnega prvenstva v nogometu 1990? Kaj s preskrbljenostjo z rezervnimi deli za kmetijske stroje? Zakaj ni enotne politike cen v vsej SFRJ?; 28. 7. 1982, str. 8-9.
- Racionalizacija metod in načinov dela delegatske skupščine SR Slovenije; 21. 12. 1982, str. 1-7.
- Proces izseljevanja Srbov in Črnogorcev s Kosova pod pritiskom še vedno ni zaustavljen; 5. 7. 1983, str. 21-23.
- Kakšni so osebni dohodki predstojnikov republiških organov?; 20. 7. 1983.
- Čimprej strniti razpravo o programskih jedrih v zvezni konferenci SZDLJ; 28. 9. 1983, str. 14-16.
- Analiza gradiv z oznako strogo zaupno; 7. 2. 1984, str. 9.
- Uresničevanje stabilizacijskega programa edina pot za nadaljnji razvoj vse skupnosti; 20. 3. 1984, str. 29-33.
- Zagotoviti neposrednejši vpliv pri uporabi sredstev sklada federacije; 19. 4. 1984, str. 8-9.
- Za koliko zaostaja Slovenija za razvitimi evropskimi državami? Imaš hišo, vrni stanovanje; 5. 6. 1984, str. 15-16.

- Poročilo o delu Predsedstva SR Slovenije v času od maja 1982 do aprila 1984; 19. 4. 1984, str. 1-11.
- Temeljna vprašanja uresničevanja delegatskega skupščinskega sistema; 18. 9. 1984, str. 2-4.
- Imaš hišo, vrni stanovanje; 24. 7. 1985, str. 4.
- Program mednarodnih stikov Skupščine SR Slovenije za leto 1986; 14. 1. 1986, str. 4.
- Poročilo o delu Skupščine SR Slovenije v mandatnem obdobju od maja 1982 do aprila 1986 (ESA 892); 28. 2. 1987, str. 39-41.
- Problematika protestnih ustavitev dela (Priloga Poročevalca); 17. 3. 1987, str. 1-8.
- Vrsta vprašanj v zvezi s delovanjem posameznih kulturnih skupin; 30. 6. 1987, str. 14-15.
- Tržno gospodarjenje. Ali je Skupščina SR Črne gore spremenila namembnost sredstev, ki se zbirajo na osnovi zakona o solidarnosti za Črno goro?; 29. 1. 1988, str. 29.
- Poročilo o delu Predsedstva SR Slovenije od 1986. do 1988. leta; 8. 3. 1988, str. 1-6.
- Predlog za izdajo zakona o spremembah in dopolnitvah Zakona o usmerjenem izobraževanju; 22. 3. 1988, str. 1-4.
- Zahtevamo odgovornost za vodenje ekonomske politike; 14. 4. 1988, str. 43.
- Predlog amandmajev k ustavi Socialistične federativne republike Jugoslavije z obrazložitvijo; 12. 9. 1988, str. 2.
- Stališča Skupščine SR Slovenije ob obravnavi poročila k besedilu predloga amandmajev k ustavi SFRJ; 29. 9. 1988, str. 14-16.
- Informacija o Evropskih skupnostih in o Evropi 1992 ter vključevanje in priprave Slovenije na nove zahteve evropskega trga (Priloga Poročevalca); 28. 2. 1989, str. 1-4.

Poročilo o delu Skupščine Socialistične republike Slovenije za mandatno obdobje od maja 1974 do aprila 1978. Ljubljana: Skupščina Socialistične republike Slovenije, 1978.

Poslovnik Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1954.

Poslovnik Ljudske skupščine LRS in Zbora proizvajalcev Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1958.

Poslovnik Ljudske skupščine LRS in Republiškega zbora Ljudske skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1958.

Poslovniki Ljudske skupščine LRS in njenih zborov. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1960.

Poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SRS, 1975.

Poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1967.

Prunk, J. Kratka zgodovina Slovenije. 2., razširjena in dopolnjena izdaja. Ljubljana: Založba Grad, 2002.

Prunk, J. Slovenski narodni vzpon. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.

Register republiških predpisov 1945-1962. Ljubljana: ČZ Uradni list SRS, 1963.

Repe, B. Rdeča Slovenija. Ljubljana: Sophia, 2003.

Republika kot država in kot samoupravna skupnost, zbornik s posvetovanja v Kranju 11. in 12. novembra 1971. Ljubljana: Skupnost slovenskih občin, 1972.

Skupščina Socialistične federativne republike Slovenije

Slovinci skozi čas. Kronika slovenske zgodovine. Ljubljana: Založba Mihelač, 1999.

Slovenska kronika XX. stoletja, 1944-1995. Ljubljana: Nova revija, 1996.

Spremembe in dopolnitve poslovnika Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1972.

Sruk, V. Leksikon politike. Maribor : Obzorja, 1995

Stenografski zapiski Ustavodajne skupščine LRS. Ljubljana: Ljudska skupščina LRS, 1950.

Ustava Ljudske republike Slovenije. Ljubljana: Tiskarna Ljudska pravica, 1947.

Ustava socialistične federativne republike Jugoslavije in Ustava socialistične federativne republike Slovenije. Ljubljana: ČZ Uradni list SRS, 1974.

Ustava socialistične federativne republike Jugoslavije in Ustava socialistične federativne republike Slovenije. Ljubljana: ČZ Uradni list SRS, 1963.

Uradni list SRS, 1969.

Ustavni amandmaji od XXVI do LIII k ustavi SR Slovenije. Ljubljana: Uradni list SRS, 1972.

Ustava Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list, 1974.

Ustavna ureditev Jugoslavije – Ustava in ustavni zakon FLRJ ter ustava in ustavni zakon LR Slovenije. Ljubljana: Gospodarski vestnik, 1959.

Začasni poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije. Začasni poslovnik Socialno-zdravstvenega zbora Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SRS, 1963.

Začasni poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije. Začasni poslovnik Organizacijsko-političnega zbora Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SRS, 1963.

Začasni poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije. Začasni poslovnik Republiškega zbora Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SRS, 1963.

Začasni poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije. Začasni poslovnik Gospodarskega zbora Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SRS, 1963.

Začasni poslovnik Skupščine Socialistične republike Slovenije. Začasni poslovnik Prosvetno-kulturnega zbora Skupščine Socialistične republike Slovenije. Ljubljana: Skupščina SRS, 1963.

Zvezni in republiški ustavni amandmaji 1968/69 (z opombami). Ljubljana:

Za pomoč pri raziskavi bi se želela posebej zahvaliti oddelku za dokumentacijo slovenskega parlamenta in knjižnici Franceta Bevka v Novi Gorici.

'TEKST ZA DR. PRUNKA' : RAZVOJ PARLAMENTARIZMA..

Dr. Drago Zajc

Slovenska skupščina v obdobju integralnega samoupravljanja 1974-1990 in njena vloga v prehodu v politični pluralizem

a) Dinamika povojnega razvoja socialistične demokracije kot ene od oblik protiparlamentarnega fundamentalizma

Povojna Slovenija je kot del Jugoslavije doživljala izjemno dinamičen politični in ustavni razvoj, ki so ga narekovale tako zunanje kot notranje okoliščine. Skoraj popolna naslonitev na Sovjetsko zvezo in zgledovanje po njeni ureditvi sta vplivala na sprejem prve povojne jugoslovanske ustave 31. januarja 1946, ki se je zgledovala po sovjetski 'stalinski' ustavi iz l. 1936. S tem so bile na formalni ravni odstranjene temeljne predpostavke parlamentarne ureditve - uveden je bil skupščinski sistem, ki je temeljil na načelu enotnosti oblasti (Ribarič in Ribičič, 1983: 167-170), kar je omogočalo neposredno kontrolo komunistične partije nad zakonodajno in izvršno vejo oblasti, pa tudi nad sodstvom. Ustava sicer ni prepovedovala strankarskega pluralizma in poseben zakon o društvih iz l. 1945 je celo dovoljeval politična društva. Onemogočala je le združevanje z namenom rušenja ustavne ureditve (čl. 43), kar je državnim organom omogočalo povsem arbitrarno presojo. Vendar pa do obnove strank ni prišlo, ali pa so lahko delovale le zelo kratek čas. Posamezni poskusi so se končali s skonstruiranimi sodnimi procesi po sovjetskem zgledu (Koštunica in Čavoški, 1983: 105; Sirc, 1989: 95).

Vendarle pa je prva povojna ustava vzpostavila – sicer tudi po sovjetskem zgledu – federativno ureditev države, ki je bila na tem pretežno balkanskem političnem prostoru prava politična inovacija. Narodi, ki so bili prej združeni v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Kraljevini Jugoslaviji, v obdobju med obema vojnoma niso imeli samostojnih predstavniških teles. Res je sicer, da se tudi avstro-ogrska monarhija ni nikoli hotela preoblikovati v zvezo držav posameznih narodov (takšen predlog je podal v prvem avstrijskem parlamentu l. 1848 slovenski poslanec M. Kavčič). Načelo federativne ureditve so sicer potrdili že odposlanci slovenskega naroda na zboru v Kočevju l. 1943, sprejeli pa so ga tudi udeleženci II. zasedanja AVNOJ-a (Prunk, 1986: 136).¹ Slovenija je (tako kot tudi drugih pet

¹ Zamisel o federativni ureditvi povojne Jugoslavije se je pojavila med 2. svetovno vojno tudi med ameriškimi Slovenci. L. 1943 je Louis Adamič izročil vladi ZDA memorandum

jugoslovanskih republik) sprejela svojo lastno ustavo po zgledu na jugoslovansko 16. januarja 1947. V teh ustavah so bile sicer omenjene tudi klasične človekove pravice, vendar so o načinu uporabe nekaterih lahko odločali le državni organi. Ustave so poudarjale državno lastnino in centralistično vodenje gospodarstva in upravljanje države. Pomembni deli političnega in upravnega sistema, kot so bili Oddelek za zaščito naroda (OZNA) in vojska, so bili izven vsakega nadzora, razen da so bili odgovorni neposredno partijskim organom (Vodušek-Starič, 1992: 257).

Vendar ta prvi nadomestek parlamentarizma ni trajal dolgo. Po sporu s Stalinom in izključitvi Jugoslavije iz Informbiroja l. 1948 je kmalu prišlo do iskanja drugačnih rešitev, seveda še vedno v okviru dogmatične boljševiske (leninske) interpretacije marksizma, zlasti glede vodilne vloge komunistične partije. Jugoslovanski partijski voditelji niso upoštevali nekaterih opozoril na deformacije sistema, ki so si jih upali izrekati redki intelektualci, kot npr. E. Kocbek, ki je ugotavljal, da ljudje ne morejo več svobodno misliti in govoriti.² Neomajno so zavračali kakršenkoli politični pluralizem in možnost obnove parlamentarne ureditve, saj bi jim, tako kot tudi ruskim boljševikom, delitev oblasti in jasna razmerja odgovornosti, pa tudi parlamentarni postopki in javnost parlamentarnega delovanja, onemogočala voditi množice v skladu s svojimi utopičnimi predstavami in uporabljati nekontrolirano nasilje zoper ideološke in druge nasprotnike. Alternativo so iskali zlasti v raznih 'avtentičnih' idejah prvotnega socializma, kot so bile antietatistične zamisli P. J. Proudhona, analize pariške komune K. Marksa ali Leninove ideje o posredno voljenih delavskih sovjetih (Ribarič in Ribičič, 1983: 100). Določen vpliv so imele tudi ideje nemške demokratične levice (R. Luxemburg) ali angleškega guild-socializma (G. Cole). V konkretnih rešitvah predstavljanja interesov pa je mogoče najti precejšnje podobnosti z idejami o podružbljanju narodnega gospodarstva, omejitvi moči kapitala in samoupravljanju, ki so jih oblikovali nekateri slovenski predvojni korporativisti, zlasti A. Gosar (Zajc, 2004: 59).³

ameriških Slovencev v katerem so oblikovali zahtevo po združenji Sloveniji s široko avtonomijo v svobodni, federativni in demokratični Jugoslaviji.

² E. Kocbek, ki je l. 1951 na 2. Kongresu OF svaril pred ustvarjanjem vzdušja izrednega stanja, voluntarizmom in idejno ozkostjo, je kmalu nato moral odstopiti z vseh funkcij. V svojem dnevniku je med drugim zapisal, da sodišča postajajo zgolj instrument političnega nasilja (Kocbek, 1948: 194).

³ Raziskovalci političnega razvoja v južni in srednji Evropi pogosto spregledujejo pomen korporativističnih idej, ki so se razvile v okviru konservativnih, pretežno cerkvenih strukturah, zlasti v vrhu katoliške cerkve (papeške okrožnice *Rerum Novarum* iz l. 1891

Pravo alternativo sovjetskemu državnemu socializmu so videli v odmiranju države, na kar je v svojih spisih kot končni cilj opozarjal že K. Marx, konkretno pa v prenašanju pristojnosti iz države na samoupravno organizirane proizvajalce oz. komune, katerih voljena telesa ne bi bile več parlamentarna, ampak delovna, zakonodajna in izvršna hkrati (Marx, 1968: 297). Novo obdobje je napovedal l. 1950 sprejeti zakon o upravljanju državnih gospodarskih podjetij, v januarju 1953 sprejeti ustavni zakon pa je povsem spremenil dotedanjo strukturo skupščin na vseh ravneh s tem, da je splošnim zborom (izvoljenim na osnovi splošne in neposredne volilne pravice) dodal posebne zbore proizvajalcev. Na ravni federacije je zbor proizvajalcev celo nadomestil zbor narodov, ki je bil vključen v zvezni zbor in se sestajal samo po potrebi. Te spremembe naj bi razširile demokratičnost političnega sistema oz. omogočile bolj neposredno uveljavljanje interesov delavskega razreda. Že čez deset let pa je bila sprejeta nova jugoslovanska ustava, ki je delavsko samoupravljanje še bolj neposredno vpela v skupščinsko odločanje. Namesto enega zbora proizvajalcev je bil so skupščine dobile štiri zbore delovnih skupnosti. Ti zbori - gospodarski, družbeno-politični, prosvetno-kulturni in socialno-zdravstveni naj bi omogočili predstavljanje povsem konkretno določenih interesnih področij na katerih so proizvajalci oz. zaposleni v neproizvodnih organizacijah upravljali z družbeno lastnino (Ribičič, 1978: 150). Ne glede na namen ustav in formalno operacionalizacijo predstavljanja interesov proizvajalcev v posebnih funkcionalno oblikovanih zboreh, pa so se pomembne politične in razvojne odločitve sprejemale le znotraj skupin partijskih voditeljev. Vendar so razprave v republiških skupščinah, ki so se odpirale ob konkretnih vprašanjih, nakazovale večjo iniciativnost, vodstva skupščin pa niso vedno mogla vplivati na njihov potek in končne rešitve. Leta 1966 pa je na brionskem plenumu prišlo do obračuna z metodami dela državne varnosti (ugotovili so, da se je UDBA vzpostavila kot instrument tajne represivne kontrole prebivalstva) in njenim voditeljem A. Rankovičem, ki je

in Quadragesimo Anno iz l. 1931). Te ideje o optimalnem usklajevanju konfliktov interesov znotraj poklicno-stanovskih organizacij (korporacij), ki naj bi nadomestile tekmovalnost parlamentarnih ureditev, so se uveljavile v nekaterih državah ob pomoči raznih ekstremnih desničarskih strank in populističnih gibanj ter postale značilnost italijanskega fašizma po l. 1922, pa tudi avstrijskega korporativizma v letih 1934-1938, v katerem je edina legitimno politično združenje postala krščanska Domovinska fronta, vsaka opozicija pa je bila prepovedana. Podobni korporativni sistemi so bili vzpostavljeni v tridesetih letih tudi v Španiji in na Portugalskem. Močno oporo so našli povsod v katoliški cerkvi.

napovedoval politično otoplitev. Hkrati so se začele slabšati gospodarske in socialne razmere. Gospodarska reforma, ki se je začela l. 1964, je po nekaj letih propadla, kar je vplivalo tudi na mednacionalne odnose. V posameznih republikah so se vodstva začela zavzemati za reforme dotedanjega sistema.

V Sloveniji je medtem l. 1967 prevzel izvršni svet S. Kavčič, ki se je zavzemal za gospodarsko in politično modernizacijo, ki bi vključevala tudi osamosvojitev socialistične zveze od ZK, večjo samostojnost republik in t. im. 'delavsko delničarstvo'. Večja samostojnost slovenske skupščine se je pokazala ob t. im. 'cestni aferi' l. 1969 in 'akciji 25 poslancev' l. 1971. Ortodoksna večina v zveznem partijskem vodstvu, ki je začutila, da z odpiranjem demokraciji ogroža svojo pozicijo, je v letih 1971-1972 obračunala z reformistično in liberalistično nastrojenimi republiškimi vodstvi - za hrvaškim in srbskim so obnovitelji revolucionarne oblasti odstranili tudi slovensko.⁴ Partijsko vodstvo je v tem času povečalo ideološko kontrolo nad celotno družbo in z novim zakonom omejilo svobodo tiska, novi kazenski zakonik iz l. 1977 pa je povečal kazni za protirevolucionarno dejavnost in sovražno propagando, vključno z verbalno kritiko (čl. 133).

Ne glede na slabosti tako ozko zastavljenega političnega sistema, ki je klasične človekove pravice omejeval ali jih celo odpravljal in omogočal nekontroliran pregon političnih nasprotnikov, so usmerjevalci jugoslovanskega razvoja namesto liberalističnih idej o koalicijsko sestavljeni Socialistični zvezi videli prihodnost v nadaljnjem poglobljanju samoupravljanja s širjenjem pravic neposrednih proizvajalcev oz. delovnih ljudi in na drugi strani v neke vrste neposredni demokraciji, ki naj bi jo omogočil delegatski sistem. Predpostavljali so, da bo neposredno predstavljanje avtentičnih interesov preko zamenljivih delegatov, ki ostajajo na svojih delovnih mestih, odpravilo potrebo po političnem posredništvu interesov. S tem naj bi se, kot so predvidevali, odpravila zgodovinska ločenosti med družbo in državo, kar je bil eden od glavnih ciljev na marksističnih osnovah zasnovane družbe prihodnosti. Delegatski sistem naj

⁴ Nasprotniki so S. Kavčiču očitali nerazumevanje vloge delavskega razreda in povezovanje z Evropo. Poudarjali so, da v Sloveniji potrebujemo revolucionarno izvršilno oblast, ki bi bila direktno povezana s CK ZKS (razprava na seji Sekretariata Centralnega komiteja ZKS, 29.10.1972). Po prisilnem odstopu se je v svojem dnevniku spraševal kje so vzroki za ponižnost in poslušnost množic, ali jih zadržuje strah pred represalijami ali pa je vzrok v tem, da ni nikakršne možnosti za delovanje opozicije (Kavčič, 1988: 479).

bi skupaj s samoupravljanjem presegel ali vsaj zmanjšal nasprotje med obema sferama in pomenil začetek zgodovinske transformacije politične države. Ne glede na to pa je obveljala predpostavka, da je socialistična samoupravna demokracija le oblika diktature proletariata, ki jo ta izvaja preko svoje avantgardne organizacije, Zveze komunistov. V skladu s tem naj bi se spremenila tudi vloga predstavniških teles. Za razliko od parlamenta, ki naj ne bi bil nikomur odgovoren, dejansko pa odvisen od zunajparlamentarne razredne oblasti, naj bi se vzpostavile delegatske skupščine kot oblika predstavništva avtentičnih interesov. Snovalci nove ustave so se pri tem zgledovali po konventskem sistemu iz časa francoske revolucije, Marxovi analizi pariške komune iz l. 1871 in izkušnjah prvih sovjetov v Rusiji (prvih sovjetskih ustavah iz l. 1918 in 1924). Ena ključnih predpostavk te marksistične zamisli je bila, da naj bi z odpravo prejšnjih razredno zasnovanih družbeno-gospodarskih odnosov ter političnih in upravnih modelov organiziranosti, ki naj bi bili povezani z izkoriščanjem, sprostile ustvarjalne sile zatiranih množic, to pa naj bi v kratkem času ustvarilo blagostanje.

Nove ustave, zvezna, ki je bila sprejeta 21. februarja 1974 in republiške – slovenska je bila sprejeta 28. februarja 1974 - so skušale uresničiti zamisel o integralnem samoupravljanju, ki naj bi se začejalo v temeljnih družbenih skupnostih (temeljnih organizacijah združenega dela in krajevnih skupnostih oz. občinah, organiziranih kot komune) in iz njih segalo na višje ravni družbenega organiziranja.⁵ Jugoslavija je bila opredeljena na eni strani kot skupnost v kateri ima oblast delavski razred, delovni ljudje pa uresničujejo pravico do upravljanja proizvodnih sredstev v družbeni lastnini in na drugi strani kot federativna država. Načelo federativnosti je bilo uveljavljeno zelo dosledno - vsak narod je imel pravico do samoodločbe in odcepitve, federacija je imela le pristojnosti, ki so jo nanjo prenesle republike, odločanje pa naj bi potekalo na osnovi sporazumevanja in dogovarjanja.

Skladno s to idejo je bilo v ustavi splošno predstavništvo nadomeščeno s predstavništvom teritorialnih interesov, oblikovanih v temeljnih samoupravnih skupnostih (krajevnih skupnostih, organizacijah združenega

⁵ Teoretično obrazložitev nove usmeritve in same ustave je podal E. Kardelj v delu 'Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja' leta 1977. Kardeljevo razumevanje pluralizma interesov pa se je omejevalo le na določeno vrsto interesov, povezanih z družbeno-gospodarsko ureditvijo, v kateri je človek opredeljen kot njen podrejen del. Skladno s tem tudi pravice niso več naravne in prirojene, ampak se oblikujejo le kot neločljiv del in izraz socialističnih samoupravnih odnosov.

dela in občinah), na drugi strani pa so bili za predstavljanje interesov iz sfere 'združenega dela' na ravni občin in republik oblikovani enotni zbori združenega dela. Na ravni federacije je bilo predstavništvo proizvajalcev ukinjeno in ponovno vzpostavljen dvodomni sistem z zveznim zborom in zborom republik in pokrajin. Vendar oblikovanje takšnega funkcionalno oblikovanega predstavništva ni bil edini odklon od načel parlamentarizma. Pomembnejši je bil premik k neposredni demokraciji z vzpostavitvijo t. im. 'delegatskega sistema' kot posebnega načina zagotavljanja neposrednosti. T. im. temeljne samoupravne skupnosti in organizacije (TOZD, KS) so volile temeljne delegacije, ki so določale svoje delegate za zasedanja zborov občinske skupščine, konference delegacij občinskih skupščin pa so delegirale svoje delegate za zasedanja zborov republiške skupščine (zbor občin, zbor združenega dela), ki je delegirala naprej svoje delegate v zbor republik in pokrajin (delegacijo so volili vsi zbori skupščine). Naloge delegatov so bile spoznavati interese v svojih samoupravnih skupnostih in se ravnati po njihovih smernicah. Delegata bi lahko zaradi neodgovornega dela odpoklicali. V skupščinah naj bi se uveljavljal t. im. 'nestalni delegat' – delegacija naj bi iz svoje sestave pošiljala na zasedanja delegate glede na vprašanja na dnevnem redu. Tako naj bi skupščine dobivale celo bolj kvalificirano sestavo za odločanje o posameznih vprašanjih in postale v Marxovem smislu 'delovno in ne parlamentarno, to je politično-parlamentarno telo' (Kardelj, 1976: 36). Skladno s to ureditvijo volitve niso bile več enkratno dejanje s katerim bi ljudje za določen prenašali svoje pravice političnega odločanja na posameznike ali skupine strankarskih profesionalnih politikov, kar naj bi bilo predvsem izraz ločenosti med družbo in državo, ampak način, s katerim se omogoča neposredna in stalna povezava samoupravno organizirane družbene baze z odločanjem v skupščinah, s tem pa omogoča podružbljanje politike.

Vendar so t. im. 'subjektivne sile', ki so sicer lahko še naprej delovale kot usmerjevalke družbenega razvoja izven samega formalnega skupščinskega sistema, so hotele dobiti bolj neposreden vpliv tudi znotraj njega. Poleg obeh samoupravno oblikovanih zborov (na ravni občine in republike) je bil oblikovan še tretji družbeno-politični zbor, v katerem so bili predstavniki družbeno-političnih organizacij, ki so sestavljali 'fronto organiziranih socialističnih sil' (Zveza komunistov, Socialistična zveza delovnega ljudstva, Zveza socialistične mladine, Zveza sindikatov, Zveza borcev). Družbeno-politični zbor republiške skupščine naj bi tem organizacijam poleg delovanja v družbi omogočal še delovanje znotraj samega sistema in jim tako zagotavljal večji vpliv. Bil naj bi opora drugim zborom (Kardelj, 1973: 79),

dejansko pa je imel predvsem usmerjevalno in nadzorno vlogo – sodeloval je pri odločanju o vprašanjih razvoja in varstva socialističnega samoupravnega sistema. Ustava je poleg tega predvidela še možnost oblikovanja četrtega zbora. V tej vlogi se je lahko pojavilo pet skupščin t. im. samoupravnih interesnih skupnosti, ki so pri obravnavi posameznih vprašanj lahko odločale enakopravno s pristojnimi zbori republiške skupščine.⁶

Takšne predpostavke samoupravne družbene organiziranosti oz. načinov predstavljanja funkcionalnih in drugih interesov so bile že na začetku vprašljive. Tudi E. Kardelj sam je opozarjal, da bi lahko nezadovoljiva usposobljenost delavcev za tako obvladovanje procesov in večja strokovnost upravljavskih skupin na drugi strani povzročila, da postanejo samoupravne pravice samo formalnost in da odločitve dejansko sprejema razmeroma ozek sloj ljudi. Vendar so prevladale idilične predpostavke, da se bo razmerje moči in vliva na odločanje spreminjalo s strokovnim usposabljanjem in krepitvijo samoupravne zavesti ter povezovanjem umskega dela s fizičnim (Kardelj, 1978: 37) in da je neposredna demokracija mogoča tudi v sodobnih kompleksnih družbah. Operacionalizacijo teh načel oblikovanja in predstavljanja interesov je zagotovil novi ustavni sistem.

⁶ Zapletenost tega sistema predstavljanja interesov ponazarja že sam način sestavljanja posameznih zborov slovenske republiške skupščine. V osemdesetih letih je npr. zbor občin sestavljalo toliko delegatov občin kolikšno je bilo njihovo število po načelu ena občina eno delegatsko mesto z dodatnimi delegati za nekatere skupnosti občin (Ljubljana, obala). Zbor združenega dela, ki je imel 150 delegatskih mest, pa je bil sestavljen iz predstavnikov naslednjih področij:

- gospodarsko področje (47 okolišev), 95 mest,
- prosvetno-kulturno področje (10 okolišev), 13 mest,
- socialno-zdravstveno področje (11 okolišev), 13 mest,
- kmetijska dejavnost (11 okolišev), 18 mest,
- obrtna dejavnost (5 okolišev), 5 mest,
- področje državnih organov (4 okoliši), 5 mest, in

področje oboroženih sil (en okoliš), 1 mesto

Njegova sestava je odražala predvsem številčno sestavo delavcev na posameznih področjih gospodarstva, kmetijstva ali družbenih služb, le malo (če sploh) pa je upoštevala njihove možnosti razvoja, dejanski prispevek k družbenemu proizvodu itd. Družbeno-politični zbor republiške skupščine pa je sestavljalo 50 predstavnikov vseh družbeno-političnih organizacij, ki so za razliko od delegatov ostalih dveh zborov imeli stalni mandat.

Glej npr. Razdelitev delegatskih mest v ZZD Skupščine SRS na osnovi zakona o določitvi okolišev in števila delegatskih mest po dejavnostih in okoliših (UL SRS, št. 8/1982, str. 448).

b) Delovanje slovenske skupščine v obdobju 1974-1990 v posameznih mandatih

Prva slovenska delegatska skupščina, oblikovana na osnovi nove ustavne ureditve, se je po volitvah, ki so potekale v marcu 1974, konstituirala 9. maja 1974 (zvezna skupščina se je konstituirala 14. maja 1974, potem, ko so delegati delegacij občinskih skupščin 29. aprila izvolili delegate v zvezni zbor, zbori republiške skupščine pa hkrati izvolili svoje delegate v zbor republik in pokrajin). V svojem prvem in naslednjih mandatih je opravila ogromno delo pri uresničevanju načel zamišljenega samoupravnega sistema in na drugi strani pa tudi pri poskusih oblikovanja modernih politik ter razreševanju problemov, ki jih je povzročala sama družbeno-gospodarska ureditev. Njene pristojnosti so se povečale zaradi novega razmerja med republiko in federacijo – nova slovenska ustava iz l. 1974 je, tako kot tudi ustave drugih republik, uveljavila načelo, da delovni ljudje in občani uresničujejo vse svoje suverene pravice v republiki kot državi, v federaciji pa le tiste, ki so v skupnem interesu in so določene v ustavi SFRJ. Skupščina oz. njeni zbori so začeli obravnavati zadeve iz zvezne pristojnosti in dajali soglasje. To je terjalo od skupščine izredno obsežno in hitro delovanje.⁷

Na pogoje in način dela slovenske skupščine v tem obdobju je zelo vplivala njena sestavljenost iz treh zborov in uresničevanje samostojnih pristojnosti posameznih zborov. Medtem ko je zbor združenega dela močnejše uveljavljal svoje samostojne pristojnosti, zlasti glede vprašanj družbeno-ekonomskih odnosov in razpolaganja z dohodkom, je zbor občin večino zadev obravnaval enakopravno z zborom združenega dela, družbeno-politični zbor se je vključeval v razpravo pri vprašanjih varstva socialističnega samoupravnega sistema.

Aktivnost skupščine in njenih zborov je bila zlasti v prvi mandatni dobi (1974-1978) usmerjena k nekaterim ciljem, s katerimi naj bi se čim popolneje uresničil skupščinski delegatski sistem, zlasti k uresničevanju zamenljivega mandata v zboru združenega dela in zboru občin (skupščina je v teh letih večkrat obravnavala poročila o uveljavljanju delegatskega sistema in sprejemala sklepe in priporočila za njegovo nadaljnje izpopolnjevanje). Sicer pa je bilo potrebno z novo ustavo formalno in vsebinsko uskladiti vso

⁷ Poročilo o delu Skupščine SRS za mandatno obdobje 1974 -1978, str.6.

obstoječo republiško zakonodajo, kar je bila izredno zahtevno delo. Prioritetne naloge usklajevanja so bile določene že z ustavnim zakonom za izvedbo ustave SRS, ki je kot skrajni rok določil 30. junij 1976 (rok je bil kasneje podaljšan do 30. junija 1977, vendar pa je prišlo do velikih zaostankov in je bilo nekaj zakonov usklajenih šele v mandatu 1982-1986).⁸ Pri uresničevanju teh ciljev in reviziji zvezne zakonodaje je skupščina sodelovala z zvezno skupščino in njenimi organi.

V zakonodajnem delu skupščine je bilo poleg usklajevanja z novo ustavo treba normativno urediti tudi povsem nova družbena področja. Na intenzivno zakonodajno dejavnost je v tem obdobju vplivalo še posebej uresničevanje zakona o združenem delu, saj je bila na njegovi podlagi sprejeta vrsta sistemskih zakonov, ki so spreminjali družbeno-ekonomske odnose (zakon o delovnih razmerjih, zakon o volitvah in odpoklicu organov upravljanja in imenovanju poslovnih organov v organizacijah združenega dela, zakon o blagovnem prometu, itd.). Med temi so bili tudi zakoni, ki so omogočili preobrazbo celotnega pravosodnega sistema (zakon o sodiščih združenega dela, zakon o samoupravnih sodiščih, zakon o rednih sodiščih, zakon o javnem tožilstvu). V skladu z raznimi ocenami v dokumentih Zveze komunistov Slovenije in Jugoslavije o stanju na področju izobraževanja se je skupščina posebej ukvarjala z zakonom o usmerjenem izobraževanju, ki je povsem spremenil sistem vzgoje in izobraževanja v Sloveniji in ga podredil ideološkim kriterijem.

Skupščina SRS je v tem mandatu obravnavala in sprejela vrsto zakonov, ki so urejali posamezna področja in omogočali oblikovanje smotrnih politik. Med temi bil l. 1975 sprejeti zakon o skladnejšem regionalnem razvoju, ki je prispeval k policentričnemu razvoju in omogočal politiko skladnejšega regionalnega razvoja. Sprejem zakona o raziskovalnih dejavnostih l. 1974 in kasnejša skupščinska stališča o raziskovalni dejavnosti iz l. 1977 so raziskovalnim organizacijam omogočila boljšo materialno podlago in večjo povezanost s proizvodnjo. V tem mandatu je bilo sprejetih tudi nekaj zakonov, ki so dopolnili sistem zdravstvenega varstva in socialnega skrbstva. Z zakonom o zdravstvenem varstvu, sprejetem l. 1974, je skupščina opredelila nadaljnji razvoj zdravstva in zdravstvenega zavarovanja v Sloveniji. Starostno zavarovanje kmetov je bilo zagotovljeno z zakonom l. 1977. Z zakonom o spremembah in dopolnitvah zakona o zaposlovanju in zavarovanju za primer brezposelnosti iz l. 1978 so bile določene pravice

⁸ Prav tam, str. 55.

brezposelnih do denarnega nadomestila za čas brezposelnosti. Med pomembnejše zakone iz tega mandata Skupščine SRS spadajo tudi zakoni na področju zaščite naravnega okolja, kot so zakon o vodah iz l. 1974, zakon o varstvu zraka iz l. 1975 in zakon o ravnanju z odpadki iz l. 1978.

V prvem mandatu je bilo tako sprejetih 253 republiških zakonov in še vrsta drugih aktov (resolucij, sklepov, itd.), ki kažejo na izredno obsežno zakonodajno dejavnost na vseh področjih družbenega življenja, ta dejavnost pa je nedvomno utrjevala republiško suverenost. V skladu z novo ustavo SFRJ, ki je določala, da republike in avtonomni pokrajini dajejo soglasje k zakonom in drugim splošnim aktom na določenih področjih zvezne pristojnosti (te pristojnosti so bile opredeljene v 281. členu ustave), pa je skupščina razpravljala in dajala soglasje k takim predlogom. V okviru te, za skupščino povsem nove dejavnosti, je bilo obravnavanih 244 predlogov t. im. 'zveznih' zakonov. Skupščina in njeni zbori so bili v tem obdobju izjemno obremenjeni, njena prizadevanja po programski in organizacijski prilagoditvi pa niso bila uspešna.

V mandatu 1978-1982 je skupščina v veliki meri nadaljevala s temi usmeritvami, ukvarjala se je med drugim še naprej z vprašanji uresničevanja zakona o združenem delu in pripravo novih ter dopolnjevanjem sprejetih sistemskih zakonov. Precejšnjo pozornost je še vedno usmerjala tudi usmerjenemu izobraževanju. Prav tako se je še naprej veliko posvečala vprašanju delovanja in izpopolnjevanja delegatskega sistema (zlasti skupinam delegatov, ki so izmed sebe delegirali delegate v zbor združenega dela in njihovi aktivnosti na sejah). Sprejetih je bila vrsta zakonov, ki so urejali posamezna področja zdravstvenega, pokojninskega in invalidskega zavarovanja oz. dopolnjevali že sprejete zakone (zakon o socialnem skrbstvu, zakon o zdravstvenem varstvu), posebej pa so širili na teh področjih pravice kmetov. Na področju varstva narave je bil sprejet nov zakon o vodah in zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o varstvu zraka. V tem obdobju je bil sprejet tudi zakon o raziskovalni dejavnosti in raziskovalnih skupnostih ter zakon o Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

Statistični podatki o delu Skupščine SRS v tem mandatu kažejo, da se je obseg njenega dela v primerjavi s prejšnjim obdobjem zmanjšal. V tem mandatu je slovenska skupščina sprejela 193 republiških zakonov, kar je

precej manj kot v prejšnjem mandatu, obravnavala pa tudi 217 predlogov zveznih zakonov.⁹

Skupščina SRS se je v svojem predzadnjem mandatu v letih 1982-1986 začela veliko bolj ukvarjati z vprašanji gospodarstva in razvojne politike, še posebej zaradi negativnih gospodarskih trendov v drugih republikah. Slovenska skupščina je bila skupaj s skupščinami drugih republik in pokrajin pritegnjena v pripravo dolgoročnega programa gospodarske stabilizacije, ki je predvideval, da se bodo z dograjevanjem in izpopolnjevanjem obstoječega gospodarskega sistema in razvojne politike odpravili ali ublažili vzroki kriznih razmer. Te aktivnosti so v veliki meri določale vsebino in obseg dela Skupščine SRS. Pri tem je v veliki meri šlo za spreminjanje in dopolnjevanje obstoječih zakonov. Ob tem je skupščina še vedno precejšnjo pozornost še vedno posvečala dograjevanju političnega sistema zaradi njegove povezanosti z gospodarskim in še posebej nadaljnjemu uveljavljanju delegatskega sistema in delegatskih odnosov v praksi. Vendar se je v danih razmerah in zoženih materialnih pogojih morala tudi hitro odzivati na številne aktualne probleme in sprejemati interventne ukrepe.

Skupščina oz. njeni zbori so pogosteje razpravljali o pogojih gospodarjenja oz. pogojih pridobivanja in razporejanja dohodka in ugotavljali dejavnike, ki vplivajo nanje, kot so bili npr. spreminjanje gospodarske politike, kreditno-monetarna politika, uporaba primarne emisije, itd. Kot rezultat teh razprav so bili sprejeti nekateri zakoni kot npr. nov zakon o sistemu družbene kontrole cen, ki je prinesel več samostojnosti delovnim organizacijam pri določanju cen proizvodov in storitev na trgu. Skupščina je s svojimi sklepi in priporočili večjo pozornost posvetila tudi gospodarjenju s finančnimi sredstvi v bankah na območju Slovenije, pri obravnavi davčne politike pa se je zavzela za upoštevanje potreb prestrukturiranja gospodarstva, tehnološkega razvoja in hitrejšega razvoja manj razvitih območij.¹⁰ Skupščina je ob koncu leta 1985 kritično ugotavljala, da istega leta spremenjeni zakon o financiranju federacije ne daje pričakovanih boljših rezultatov in da se obveznosti republik in pokrajin, ki se določajo po deležih v družbenem proizvodu uporabljajo za določanje tudi drugih obveznosti.¹¹

⁹ Nekateri podatki o dejavnosti Skupščine SRS in njenih zborov v mandatnem obdobju 1978-1982, Priloga Poročevalca, Ljubljana 6.4.1982, str. 32.

¹⁰ Poročilo o delu Skupščine SRS v mandatnem obdobju 1982-1986, Poročevalec Skupščine SRS, 28.2.1986, str. 47.

¹¹ Prav tam, str. 44.

TABELA 1: Dejavnost Skupščine SRS v posameznih mandatnih obdobjih
(1974-1990)

Obdobje delovanja	Zbor združ. dela	Zbor občin	Družb.-politični zbor	Skupščina
Mandat 1974-1978 :				
Število sej	61	60	52	2
Število točk dnevnega reda	1112	1040	374	6
Poprečno število točk dn. reda	18	17	7	x
Trajanje sej v urah	420	370	227	x
Vseh sprejetih rep. zakonov				253
Vseh obravnavanih zvez. zakonov				244
Mandat 1978-1982 :				
Število sej	75	71	68	5
Število točk dnevnega reda	1187	1047	481	9
Poprečno število točk dn. reda	15	14	7	x
Trajanje sej v urah	442	386	269	x
Vseh sprejetih rep. zakonov				193
Vseh obravnavanih zvez. zakonov				217
Mandat 1982-1986:				
Število sej	57	58	54	x
Število točk dnevnega reda	1033	925	420	x
Poprečno število točk dn. reda	18	16	7	x
Trajanje sej v urah	487	442	316	x
Vseh sprejetih rep. zakonov				156
Vseh obravnavanih zvez. zakonov				213
Mandat 1986-1990:				
Število sej	30	30	29	x
Število točk dnevnega reda	620	539	223	x
Poprečno število točk dn. reda	20	17	7	x
Trajanje sej v urah	240	x	197	x
Vseh sprejetih rep. zakonov				267
Vseh obravnavanih zvez. zakonov				x

Vir: skupščinska poročila

x – ni podatkov

Tako kot v prejšnjih mandatih je skupščina precejšno skrb namenjala vzgoji in izobraževanju, pri čemer je spremljala zlasti uresničevanje zakona o usmerjenem izobraževanju. Obravnavala je poročila o npr. srednje usmerjenem izobraževanju in priprave programov v visokem izobraževanju ter sprejela stališča, da jih je treba stalno preverjati in dopolnjevati z vidika znanosti. Zaradi pomena raziskovalne dejavnosti kot ključnega razvojnega dejavnika je obravnavala tudi poročila o uresničevanju zakona o raziskovalni dejavnosti in raziskovalnih skupnostih. Na tem področju so bile pomembne ugotovitve, da raziskovalne zmogljivosti, prenos raziskovalnih dosežkov in znanja v inovacijske procese ter stik s svetovno znanostjo in tehnologijo kritično zaostajajo za razvojnimi potrebami in da je treba ustvariti pogoje, da se bo raziskovalna znanost vključevala v procese odločanja.¹² V okviru svoje dokaj obsežne zakonodajne dejavnosti je skupščina v tem mandatu sprejela 156 republiških zakonov, obravnavala pa tudi 213 predlogov zveznih zakonov.

Že na začetku tega mandata je skupščina sprejela stališča in sklepe o nadaljnjem uresničevanju zdravstvenega varstva v Sloveniji s posebnim programom za uresničevanje nalog na tem področju. Sprejete so bile tudi spremembe zakona o zdravstvenem varstvu. S posebnim zakonom pa je bil prvič v Sloveniji urejen odvzem in presaditev človeških organov v zdravstvene namene. Na področju socialne politike je bila ponovno spremenjena sistemska zakonodaja, ki je urejala pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Z republiškim zakonom je bilo uvedeno obvezno zavarovanje kmetov in članov njihovih gospodarstev ter vseh oseb, ki so opravljale samostojno dejavnost kot edini ali glavni poklic. Z obravnavanjem uresničevanja socialne politike je bila neposredno povezana tudi obravnava politike zaposlovanja. V tem okviru je bila tudi razprava o načrtovanja družine, skupaj z družbenimi ukrepi za njen nastanek in varnost ter potrebnimi zakoni. Skupščina je v tem obdobju nadaljevala nekatere usmeritve delovanja iz predhodnega mandata, med drugim tudi na področju urejanja prostora in varstva okolja. Razprave v skupščini so obravnavale prostorsko, zemljiško in urbanistično politiko in izpostavile potrebo po učinkovitejšem obvladovanju ekološke problematike. Pri ekoloških kriterijih naj bi vztrajali tudi v primerih prestrukturiranja gospodarstva.

¹² Prav tam, str. 48.

Značilno za delovanje Skupščine SRS v svojem zadnjem mandatu 1986-1990 je bilo odzivanje na vedno večje gospodarske in družbene probleme. Težke gospodarske razmere, ki so nastale konec sedemdesetih let so se v prvi polovici osemdesetih zaostrovale in povzročale vsesplošno gospodarsko in družbeno krizo, ki je vplivala na politično stanje v celotni Jugoslaviji in Sloveniji. Vedno večja neučinkovitost sistema samoupravnega socializma je povzročala večji pritisk na skupščine, da bi z hitrimi ukrepi razreševale nastale probleme. Zato se je število zakonov, ki jih je slovenska skupščina obravnavala in sprejela v tem mandatnem obdobju ponovno zelo povečalo – sprejela je kar 267 republiških zakonov, kar je več kot v prvem mandatu po sprejemu nove ustave. Čeprav podatkov o obravnavanih predlogih zveznih zakonov v tem mandatu ni, lahko domnevamo, da je bilo njihovo število precej večje kot v prejšnjem obdobju.

Neučinkovitost delegatskega skupščiskega sistema in nesposobnost glavnega ideološkega dejavnika (vodstva Zveze komunistov), da bi z občasnimi zunanjimi intervencijami zagotavljal kolikor toliko normalno delovanje sistema ali pa ponudil kakšne druge rešitve za izhod iz vsesplošne krize, sta vplivala na vedno glasnejše izražanje kritičnih mnenj. Slovenska intelektualna opozicija je začela objavljati kritične prispevke o jugoslovanskem konceptu socializma in zahtevati njegovo odpravo. Ob obstoječih družbeno-političnih organizacijah so se počasi izoblikovale prave opozicijske zveze in stranke, kot zastopnice legitimnih političnih interesov posameznih skupin, kar je celotno zamisel o pluralizmu samoupravnih interesov in njihovem neposrednem uveljavljanju v skupščinah postavljalo pod vprašaj.¹³

¹³ Leta 1982 je začela izhajati Nova revija, katere uredniški program pod vodstvom filozofa T. Hribarja je bil dejansko teoretični obračun z marksizmom in leninizmom ter njegovo modificirano jugoslovansko samoupravno izpeljavo. Revija, ki je opozarjala na potrebo po parlamentarni demokraciji, je v svoji 57. številki eksplicitno kritizirala jugoslovanski koncept socializma, ki da temelji na zgrešenih predpostavkah. Hkrati je predstavila slovenski nacionalni program s katerim se je zavzela za samostojno slovensko državo. Objavljeni prispevki so pomembno vplivali na potek demokratizacije in spremembo ustavne ureditve. Konec 80. let so se v Sloveniji oblikovale prave opozicijske stranke, najprej kot zveze - Slovenska kmečka zveza (SKZ), Slovenska demokratična zveza (SDZ), Social-demokratska zveza Slovenije (SDZS), Slovenski krščanski demokrati (SKD), Zeleni Slovenije (ZS) in Slovenska obrtniška stranka (SOS). Na drugi strani so bile naslednice prejšnjih družbeno-političnih organizacij, t. i. levica (ZKS-SDP, ZSMS-LS in SZDL-SZS)

Ob tej postopni družbeno-politični liberalizaciji pa je v jugoslovanskem merilu prihajalo do vedno večjih pritiskov po centralizaciji. Predsedstvo Jugoslavije je januarja 1987 podalo zvezni skupščini predlog sprememb jugoslovanske ustave, ki ga je. Slovenska skupščina je 18. marca, kljub velikemu nasprotovanju, ki je bilo izraženo na okrogli mizi Društva slovenskih pisateljev v Cankarjevem domu, soglašala s predlogom jugoslovanskega predsedstva za spremembo jugoslovanske in republiških ustav. Predsedstvo SRS je nato 16. julija 1987 dalo predlog slovenski skupščini za spremembo slovenske ustave. V januarju 1988 objavljeni osnutek amandmajev k ustavi je sprožil ostre polemike in nasprotovanja. Slovensko politično vodstvo je po dalj časa trajajoči javni razpravi novembra 1988 popustilo in slovenska skupščina je kljub velikemu nasprotovanju v javnosti, dala pristanek k predlogu dopolnil. Z njimi je bilo dejansko prenesenih na federacijo štirideset pomembnih pristojnosti (Jambrek, 1988: 20). Neupravičen prenos teh pristojnosti je ogrozil politično elito, ki je postala bolj odzivna na zahteve ljudi, slovensko skupščino pa prisil, da je kasneje zavzela samostojnejši položaj.

V teh navzkrižnih procesih sta oblast in opozicija začeli polagoma tekMOVati za podporo v javnosti in druga do druge nista bili več povsem izključujoči. V odnosu do zveznih centrov oblasti oz. nosilcev moči sta pogosto ravnali podobno ali se celo povezovali, včasih tako, kot da bi imeli za seboj daljše obdobje demokratične tradicije ali celo skupen program (Repe, 2001). Njuni pogledi na človekove pravice in svoboščine so se začeli približevati, vodilni nosilci tedanje slovenske oblasti pa so povzemali stališča opozicije. Rezultat vedno večjih pritiskov, ki so prihajali z vrha državnega partijskega in vojaškega vrha, kakor tudi pospešenega notranjega uveljavljanja opozicije, ki je nastopala z vedno jasnejšimi zahtevami po zamenjavi nelegitimne oblasti, je bil končno sprejem amandmajev k ustavi SR Slovenije iz leta 1974. Sprejem teh 81 amandmajev, ki jih je skupščina sprejela 27. septembra 1989 kljub nasprotovanju centrov moči v federaciji, dejansko pomeni odpravo dominacije ideologije socialističnega (integralnega) samoupravljanja in njej ustrezajoče interpretacije človekovih pravic in svoboščin, čeprav so se nekateri elementi samoupravne interesne organiziranosti, zlasti glede oblikovanosti zborov republiške skupščine in volitev vanje, ohranili.¹⁴ Njihov pomen je v ponovnem uveljavljanju klasičnih oz. 'naravnih' pravic in svoboščin človeka in državljana do svobode in enakosti in tudi modernejših pravic, ki so nastale kasneje, zlasti pravice

¹⁴ Amandmaji k slovenski ustavi, UL SRS št. 32/1989.

do političnega in sindikalnega združevanja. Varovanje teh pravic in svoboščin, oblikovanih v skladu z mednarodnimi standardi njihovega varstva, je v izključni pristojnosti pravosodnih organov, katerih samostojnost in neodvisnost je ustavnopravno poudarjena.

Med najpomembnejšimi pravicami, ki dopolnjujejo prejšnje enodimenzionalno pojmovanje pravic je enakopravnost vseh občanov ne glede na politično prepričanje (amandma XLIII) ter svoboda javnega zborovanja in ustanavljanja društev, sindikatov ter političnih organizacij (amandma XLVI). Ob teh pomembnih političnih pravicah, ki so državljanom prvič po vojni omogočile samostojno politično-interesno povezovanje tako za obrambo pred vsemogočo državo kot tudi za zaščito skupnih vrednost oz. doseganje skupnih ciljev, so bile ponovno uvedene tudi neposredne volitve (amandma XXXVI). Omogočeno je bilo tudi vlaganje zakonodajne pobude, ki jo je lahko podalo deset tisoč volivcev (amandma LXXVI) in pobude za referendum (amandma LXXI). Te klasične pravice dopolnjuje tudi pravica do varnosti, ki jo konkretizirajo določbe o spoštovanju človekove osebnosti oz. varovanju pred ponižujočem ravnanjem in kaznovanjem (amandma XXVIII) ter varovanju zasebnosti (amandma L in LI) in varovanju osebnih podatkov. V tem korpusu pravic, ki izhajajo iz klasičnega pojmovanja enakosti in svobode, so bile prvič po vojni ponovno uveljavljene tudi pravice do zasebne lastnine in prostega razpolaganja z njo (amandmaja XIV in XXIV). S tem je bilo dejansko premagano marksistično pojmovanje, ki je v klasičnih političnih pravicah in lastninski pravici videlo zgolj sredstvo za odtujevanje človeka oz. opravičilo za uveljavljanje zasebnih interesov, ki se pojavljajo neodvisno od družbe ali proti njej, povsem pa spregledovalo, da te pravice zagotavljajo ljudem vsaj relativno neodvisnost od države in možnost osnovnega demokratičnega dialoga.

Ta ustavna dopolnila so prvič po drugi svetovni vojni omogočila odpiranje političnega prostora za dejanski družbeni in politični pluralizem, ki je povsem spremenil podlago za konstituiranje slovenske skupščine, čeprav je bil ta pluralizem formalno uveljavljen šele z zakonom o političnem združevanju, ki ga je slovenska skupščina sprejela 27. decembra 1989. Zakon je v 3. členu izrecno določal, da se občani lahko združujejo z namenom, da 'sodelujejo pri oblikovanju politične volje ljudi na vseh področjih javnega življenja' oziroma pri 'uresničevanju pravic in interesov ljudi'. Poseben pomen teh ustavnih dopolnil je bil v tem, da so poudarili tudi temeljno pravico do samoodločbe kot trajno pravico in predvideli, da lahko slovenska skupščina samostojno ureja vsa vprašanja in postopke za njeno

uresničevanje. Posebej je bila določena tudi izključna pristojnost Skupščine SRS za razglasitev izrednih razmer in sprejetje ukrepov v zvezi z njimi. S tem je bilo preprečeno, da bi kdorkoli brez soglasja slovenske skupščine lahko na območju Slovenije ali na njenem delu razglasil izredne razmere ali odredil kakršnekoli ukrepe v zvezi z njimi.

Sprejeta dopolnila in na njihovi osnovi sprejeti zakon o političnem združevanju so omogočila prve demokratične volitve v povojni Sloveniji, ki so spomladi 1990 potekale še v tri zборе skupščine, ki so šteli po 80 mest. Dejansko politično-kompetitivne volitve so bile v družbenopolitični zbor na osnovi proporcionalnega volilnega sistema, medtem ko so svoje delegate v ostala dva zbora volili še vedno zaposleni v delovnih organizacijah in občani po večinskem načelu – za volitve v zbor združenega dela je bil uporabljen sistem relativne večine, za volitve v zbor občin pa sistem absolutne večine (Grad, 1992: 59). Večino na teh volitvah so dobile nove stranke združene v koaliciji Demos, ki je imela večino sedežev - 132 od 240 (Demos je imel večino v družbeno-politični zboru in zboru občin). Zmaga Demosa je pospešila delo na novi slovenski ustavi, ki naj ne bi bila več podrejena neki 'nadustavi', hkrati pa tudi omogočila demokratično življenje in uresničenje načel modernega parlamentarizma. Predsednik te prve demokratično izvoljene skupščine dr. France Bučar je v svojem nastopnem govoru 8. maja 1990 poudaril, da se je s konstituiranjem prvega demokratičnega slovenskega parlamenta v Sloveniji končala državljanska vojna.

Delovanje slovenske skupščine v obdobju 1974-1990, še posebej vsebinske razprave in sprejeti akti (zakoni, resolucije, priporočila, sklepi), kaže več posebnosti in pomanjkljivosti, ki so značilne za predstavniško telo, ki je oblikovano na osnovi posebnih načel oblikovanja družbenih interesov in sestavljeno iz treh zborov, ob predpostavki neposrednega (delegatskega) zastopstva. V celoti vzeto se je takšen samoupravni skupščinski sistem izkazal za nerealističnega ne samo zaradi svojih zgrešenih predpostavk o družbeni lastnini kot podlagi družbenih odnosov, ampak tudi zaradi spregledovanja in načrtnega omejevanja cele vrste drugih človekovih interesov. Posameznik ni več nastopal kot samostojen oblikovalec svojih interesov, kot človek oz. državljan, ki lahko le sam najbolje presodi katere interese dejansko ima, ampak je bil vnaprej določen kot pripadnik samoupravno organiziranih skupnosti, v katerih je lahko neposredno deloval predvsem kot 'delovni človek' ali 'občan'. Posredno pa je lahko svoje interese lahko vključeval v sistem (preko družbeno-političnih zborov) le kot član posebej opredeljenih družbeno-političnih organizacij, ki so bile same

nesamostojne, saj so bolj ali manj izpolnjevale voljo dominantne usmerjevalke razvoja, Zveze komunistov. Izražanje kakršnih koli drugačnih interesov ali pobud, ki bi bile v nasprotju z osnovnimi predpostavkami političnega sistema samoupravnega socializma, ni bilo zaželeno, njihovi pobudniki pa so bili označeni kot 'nosilci nesamoupravnih teženj' ali nasprotniki ustavne ureditve. Oblikovanje kakršne koli organizirane ali celo 'ad hoc' opozicije predlaganim ukrepom in politikam, ki so jih predlagali izvršni sveti, pogosto kot transmisija partijskih organov, je bilo sistemsko onemogočeno.

Tako kot je samoupravljanje omogočilo večjo iniciativo in dopuščalo prej več svobode v primerjavi s prejšnjim obdobjem (še posebej pa v primerjavi z drugimi socialističnimi sistemi v vzhodni Evropi), je delegatski sistem omogočil večji vpliv na sprejemanje odločitev od spodaj. Medtem ko je Zveza komunistov v prejšnjem obdobju imela vseskozi dominantno vlogo pri dajanju predlogov, je delegatski sistem po l. 1974 odprl večje formalne možnosti dajanja pobud in predlogov 'družbeni bazi' (proizvajalcem, delovnim ljudem, občanom) za obravnavanje in odločanje v skupščinah, ki naj bi omogočile njihov vpliv pri predlaganju politik. To so na eni strani dokazovali s tem, da naj bi v tem obdobju različne samoupravne in delegatske funkcije opravljalo okrog 300.000 ljudi, ki naj bi izmed sebe delegirali delegacije in delegate za zasedanja skupščin, vključno tudi z republiško in zvezno skupščino. Vendar so bile predpostavke o sposobnosti ljudi, da bi ob vsakem času oblikovali svoje interese do celote družbenih vprašanj in jih posredovali temeljnim delegacijam ter nadzorovali njihovo uveljavljanje na višjih ravneh družbenega odločanja, kontrolirali svoje delegate, ugotavljali njihovo odgovornost in jih po potrebi odpoklicali ter določili nove, povsem nerealne. Delovanje delegacij in samih skupščinskih zborov je bilo zato težko organizirati, prav tako pa tudi programirati delo in nadzirati uresničevanje dnevnih redov, kar se očitno kaže iz včasih zelo pomanjkljivih evidenc o delu in poročil o posameznih mandatih.

V idealno zamišljenem sistemu so bila tudi številna ozka grla, posamezni dejavniki pa niso izpolnjevali predvidenih nalog, kot npr. konference delegacij občinskih skupščin za delegiranje v zbore republiške skupščine (Igličar, 1987: 88). V brezštevilnih formalnih poteh posredovanja interesov, njihovega usklajevanja in povratnega obveščanja, se je izgubljala vsebina, odgovornost pa je bila nejasna ali celo neopredeljiva. Zamisel o možnosti neposrednega izražanja in uveljavljanja interesov v sodobni družbi, ki naj bi odpravljala potrebo po političnih posrednikih (strankah), se je na praktičnem

jugoslovanskem primeru izkazala za nemoderna in utopična. Tako je že na začetku prišel v nasprotje sam s seboj, saj je proizvajal težave, ki jih je bilo mogoče odpravljati le s stalnim posredovanjem 'subjektivnih dejavnikov' oz. centrov dejanske politične moči od zunaj.

Delegatski sistem je z menjavanjem delegatov, ki so ostajali na svojih delovnih mestih, ustvaril skoraj nepremostljivo težavo v delovanju celotnega sistema s tem, da je uvedel visoko stopnjo neprofesionalnosti. Pobude delegatov ali konferenc delegacij, ki so prihajale od spodaj, so bile pogosto brez prave vsebine ali so izražale le parcialne probleme in niso imele zadostne notranje podpore (Seroka, 1984: 367). Iz teh razlogov je bilo tudi oblikovanje politik običajno šibko in premalo realistično pri ocenjevanju dejanskega stanja in predvidevanju posledic. Zbori republiške skupščine niso bili dovolj pripravljeni prevzeti odgovornost ko je šlo za pomembne odločitve in so pretežno dodajali manj pomembne pripombe na predloge aktov, ki jih je predlagal izvršni svet. Za to stanje je bil v precejšnji meri kriv tudi neustrezen in zapleten poslovniško določen zakonodajni postopek, ki je predvideval sodelovanje treh zelo različnih zborov kar je samo po sebi podaljševalo sporazumevanje in odločanje in tudi neustrezna delitev dela med plenum in delovna telesa. Ta niso bila ustrezno oblikovana glede na pomembna področja oblikovanja politik.¹⁵ Prav tako niso bila ustrezno strokovno opremljena, da bi mogla ustrezno nadzirati uveljavljanje sprejetih politik. Delegati so se sami pritoževali, da za uresničevanje sprejetih odločitev pogosto ni nihče odgovoren in da jim nekatere predloge dajejo v sprejem z razumevanjem, da itak ne bodo uresničeni v praksi. Do ustrezne ocene sprejetih politik pa ni moglo priti ker skupščina oz. njeni zbori niso imeli na razpolago ustreznih drugih kompetentnih mehanizmov oz. so bili premalo (če sploh) povezani z raznimi strokovnimi institucijami. Poleg tega so nekatere glavne politike, kot sta gospodarska in finančna (delitev nacionalnega dohodka za posamezna področja, določanje deleža za nerazvite in vojsko, obseg kreditov, odplačevanje tujih dolgov) določali na zvezni ravni, pri tem pa je imel glavno besedo še vedno partijski vrh. Te odločitve so se pogosto spreminjale ali pa so bile premalo dorečene in so se lahko različno interpretirale. Evalvacija politik je bila v glavnem še vedno pridržana Zvezi komunistov oz. njenim osrednjim organom (centralnim komitejem) ter drugim družbenopolitičnim organizacijam, ki pa same niso

¹⁵ Poslovnik Skupščine SRS iz leta 1985 je npr. obsegal 455 členov. Določal je deset delovnih teles oz komisij od katerih večina ni bila oblikovana tako, da bi pokrivala glavna področja oblikovanja politik.

kazale posebnega interesa za evalvacijo, niti niso imele razvitih ustreznih služb. V kolikor so Zveza komunistov ali druge organizacije skušale oceniti določene politike, se je to zgodilo le s posebnega ideološkega vidika ob velikem pomanjkanju smisla za realizem, ugotovljene napake pa so skušali popravljati z novim ideološkimi pristopi in rešitvami.

Te ugotovitve so potrjevala tudi poročila o delu Skupščine SRS v posameznih obdobjih. Tako npr. poročili o delu skupščine v obdobjih 1974 - 1978 in 1982-1986 ugotavljata prevladujoč vpliv izvršnega sveta in upravnih organov kot predlagateljev zakonov in drugih aktov. Na dejansko nesamostojnost sistema so opozarjale ugotovitve, da so delegati svoje delo opravljali le z izjemnimi napori ob podpori stališč vodstev družbeno-političnih organizacij in ob zaupanju v predlagatelje aktov.¹⁶ Ob tem je seveda treba opozoriti, da je bil celoten skupščinski sistem od občinske do zvezne ravni zapleten in nepreizkušen ter preobremenjen z lastnimi problemi ter nerazrešenimi konflikti interesov (Seroška, 1987: 375). Celoten proces oblikovanja politik je potekal tudi v vedno bolj negotovih gospodarskih in socialnih razmerah, naraščajočih mednarodnih napetostih in poskusih ponovne centralizacije odločanja na zvezni ravni.

Slovenska skupščina je v tem obdobju (1974-1990) popolne ideološke prevlade nad družbo in njenimi institucijami, kljub pomembnim omejevalnim dejavnikom nedvomno relativno učinkovito opravljala vlogo slovenskega parlamenta. To ji je uspelo zaradi nekaterih posebnosti sistema in vloge, ki jo je imela kot predstavniško telo Slovencev. Čeprav je bil celoten sistem, temelječ na predpostavki 'pluralizma samoupravnih interesov', enostransko ideološko determiniran in je na različne načine omejeval nekatere pomembne človekove pravice, kot so pravice do svobode izražanja, političnega organiziranja in nasprotovanja, sta velika stopnja njegove decentralizacije ter dosledno uveljavljen federativni sistem zagotavljala določeno stopnjo demokratičnosti, po kateri se je sistem pomembno razlikoval od sicer ideološko podobno zasnovanih sistemov vzhodne Evrope in deloma tudi od politično pluralističnih sistemov zahodne Evrope. Kljub povsem omejenemu političnemu predstavništvu in izključenosti kakršne koli načelne opozicije političnemu sistemu socialističnega samoupravljanja ali konkretne opozicije posameznim predlogom, je uspela vplivati na oblikovanje posameznih politik, ki so bile

¹⁶ Glej npr. Poročilo o delu Skupščine SRS za mandatno obdobje 1974-1978, str. 38 in Poročilo o delu Skupščine SRS za mandatno obdobje 1982-1986, str. 41.

v njeni pristojnosti in deloma tudi na politike, ki so se oblikovale na ravni federacije.

Slovenska skupščina je v tem obdobju, pod pritiskom slovenskega in jugoslovanskega partijskega vodstva opravljala vlogo potrjevalca številnih ideološko zasnovanih projektov (združeno delo, samoupravno dogovarjanje in sporazumevanje, usmerjeno izobraževanje, itd.), vendar je pri tem uspela uveljavljati kriterije racionalnosti in gospodarske uspešnosti, nasproti poskusom 'podružbljanja' dohodka, centralizacije odločanja na ravni federacije itd. in se ne le simbolično uveljavljala kot zastopnik nacionalnih interesov. V okvirih, ki so bili deloma določeni z zvezno zakonodajo, je izkoriščala vse priložnosti za iskanje in doseganje Sloveniji ustrezajočih rešitev. Veliko pozornost je posvečala politikam na področjih enakomernega razvoja, raziskovanja, socialne varnosti prebivalstva, varstva okolja, itd. in s tem prispevala k ustvarjanju podlag za nadaljnjo modernizacijo politik, ki je bila mogoča šele po osamosvojitvi Slovenije. V osemdesetih letih je v zadnjih dveh mandatih sprejemala številne ukrepe intervencijskega značaja s katerimi se je skušal ohraniti prejšnji gospodarski sistem. V letu 1988 je dejansko popustila pod pritiski zveznega partijskega in državnega vodstva (predsedstva SFRJ) ter same zvezne skupščine in pristala na sprejem dopolnil k zvezni ustavi, vendar je l. 1989 pokazala presenetljivo iniciativnost in samostojnost s sprejemom amandmajev k slovenski ustavi, s katerimi je bila zavarovana slovenska samostojnost in narejen normativni preboj iz prejšnjega enostrankarskega sistema.

c) Vloga nove slovenske skupščine 1990-1992

Opravljeni normativni preboj je pomenil le prvi korak v smeri k vzpostavljanju parlamentarnega sistema. Nova slovenska skupščina izvoljena na neposrednih in svobodnih volitvah v spomladi 1990 je na osnovi ugotovitve, da ustavna ureditev Slovenije ne ustreza več zahtevam moderne ustavnosti, stopnji demokratizacije in zahtevam po uveljavitvi človekovih pravic, kasneje sprejela še nekaj pomembnih amandmajev k slovenski ustavi. K temu jo je sililo tudi sprejetje Deklaracije o suverenosti Republike Slovenije (2. julija 1990), s katero je hotela pospešiti proces osamosvajanja.¹⁷ Skupščina je utrjevala svojo legitimnost s sprejemom

¹⁷ Med temi so pomembni trije amandmaji, sprejeti 5. oktobra 1990, zlasti amandma XCVI., ki je določil, da se v Sloveniji ne uporabljajo določbe ustave SFRJ, ki so v nasprotju s slovensko ustavo. Tudi zvezni zakoni in drugi predpisi veljajo le, če niso v

odločitve o plebiscitu (6. decembra 1990), ki je bil izveden 23. decembra 1990. Ob sprejemu zakona o plebiscitu so vse slovenske nove in prenovljene stranke podpisale poseben sporazum o skupnem nastopanju za samostojno Slovenijo. Večinsko izražena volja državljanov (88,2% udeležencev je glasovalo za, le 4,2% jih je bilo proti) je potrdila tudi usmeritev v moderno parlamentarno ureditev, ki je brez osamosvojitve ne bi bilo mogoče doseči. S sklepom skupščine, da plebiscitna odločitev stopi v veljavo, se je končal proces slovenskega osamosvajanja, ki ni bil naperjen proti nobenemu drugemu narodu prejšnje skupne države (kar je potrjevalo tudi Pismo o dobrih namelih, sprejeto skupaj z zakonom). Slovenska skupščina je bila z osamosvojitvijo povzdignjena v parlament samostojne države. Slovenija se je kot samostojna država, ki temelji na človekovih pravicah konstituirala s sprejetjem Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije in Ustavnega zakona za izvedbo Temeljne ustavne listine ter sprejetjem Deklaracije o neodvisnosti.¹⁸

Dokončno uveljavitev moderne parlamentarne demokracije na Slovenskem pa pomeni šele nova slovenska ustava, sprejeta 23. decembra 1991 z več kot dvotretjinsko večino glasov vseh poslancev takratne Skupščine Republike Slovenije, sestavljene še vedno iz treh zborov. To je prva povsem samostojna slovenska ustava, ki je bila sprejeta na demokratičen in postopen oz. evolutiven način, saj sta se ustavni osnutek in predlog pripravljala približno tri leta). Začetki priprav nanjo segajo nazaj do 57. številke Nove revije, v aprilu 1988 pa sta ustavna komisija UO Društva slovenskih pisateljev in skupine za ustavni razvoj pri Slovenskem sociološkem društvu, ob sodelovanju nekaterih politologov, objavila Gradivo za slovensko ustavo, ki je znano kot 'pisateljska ustava'. Delovni osnutek nove ustave (izpopolnjeni

nasprotju z ustavo in zakoni Republike Slovenije. Zvezni zakoni, ki so sprejeti po sprejetju Deklaracije o suverenosti Slovenije pa veljajo le, če da k njim soglasje Skupščina RS. Z amandmajem XCVII. so bila urejena vprašanja vojaške obveznosti oz. služenja vojaškega roka, z amandmajem XCVIII. pa izvedba prejšnjih dveh. Amandma XCIX., ki je bil sprejet 22. februarja 1991, je določil ustavno podlago za povsem suvereno urejanje slovenskih notranjih in zunanjih zadev. Z njim so bile razveljavljene vse določbe ustavne ureditve iz l. 1974, s katerimi je bilo preneseno izvrševanje suverenih pravic Republike Slovenije na organe SFRJ in urejale položaj Slovenije v Jugoslaviji. S tem dopolnilom je Slovenija v celoti in dokončno izstopila iz pravnega reda tedanje jugoslovanske države. Istega dne je slovenska skupščina sprejela tudi Resolucijo o predlogu za sporazumno razdružitev SFRJ, ki je določila konkreten postopek za razdružitev jugoslovanske federacije. Resolucija je v drugih republikah, razen na Hrvaškem, naletela na nerazumevanje in zavrnitev.

¹⁸ UL RS št. 1, 25.6.1991.

tekst 'pisateljske' ustave) je izšel v aprilu 1990 v časopisu Demokracija. Dne 13. junija 1990 je novoizvoljena slovenska skupščina ustanovila svojo ustavno komisijo, ki je 4. decembra 1991 oblikovala svoj predlog, ki je bil sprejet 23 decembra 1991. Ustava vsebuje v drugem poglavju obsežne in izčrpne določbe o človekovih pravicah, ki so povzete iz mednarodnopravnih listin in predstavljajo splošne civilizacijske norme in standarde varovanja pravic. Poleg klasičnih osebnostnih pravic do osebnega dostojanstva in varnosti, zasebnosti, nedotakljivosti stanovanja, varstva osebnih podatkov itd., določa ustava svobodo vesti (člen 41), svobodo zbiranja in združevanja (člen 42) in volilno pravico (člen 43). Celoto pravic varuje ustava z dosledno delitvijo oblasti in samostojnostjo sodstva. Nova slovenska ustava torej ne znižuje ravni pravic in svoboščin, ki ga je zagotavljala že ustava iz l. 1974 in kasnejša ustavna dopolnila. Prav tako izraža težnje modernih in živih ustav, saj izhaja iz široko opredeljenih pravic in svoboščin in šele na tej osnovi opredeljuje strukturo in funkcije političnega sistema. To hkrati pomeni, da ustava dopušča vse kar ni izrecno omejila ali prepovedala, celoten politični sistem pa postavlja v funkcijo varovanja pravic i svoboščin. S tem izraža tisto, kar je za Slovence in državljane Slovenije splošno sprejemljivo.

Na tej osnovi vzpostavljena nova slovenska moderna predstavniška demokracija temelji na enakosti državljanov (in enakosti volilne pravice) ter svobodi združevanja ter političnega tekmovanja ki kot načelo ustreza gospodarskemu tekmovanju. Nova ustava določa državno ureditev ob predpostavki, da izhaja oblast iz ljudstva, ki to oblast izvršuje neposredno ali po svojih izvoljenih predstavnikih. Organizacija oblasti hkrati temelji na dosledni delitvi oblasti, po čemer se bistveno razlikuje od prejšnje ureditve, ki je temeljila na enotnosti oblasti (Grad, 1992: 56). Obliki neposredne demokracije, ki sta na razpolago državljanom, sta referendum in ljudska iniciativa. V strukturi predstavniške demokracije pa ima najpomembnejšo vlogo 90 članski državni zbor kot splošno predstavniško telo, ki predstavlja vse državljane in izraža ter usklajuje njihove interese, v katerega volijo polnoletni državljani 88 poslancev, dva poslanca pa sta zastopnika avtonomnih nacionalnih manjšin. Ob njem je vzpostavljen kot posebno telo 40 članski državni svet, skozi katerega se izražajo različni teritorialni in funkcionalni interesi, njegove pristojnosti pa so bistveno manjše od pristojnosti običajnih drugih domov v parlamentarnih ureditvah, tako, da v slovenskem primeru lahko govorimo kvečjemu o 'nepopolni dvodomnosti'.¹⁹

¹⁹ Državni svet je voljen po posebnih pravilih, ki jih določa zakon o državnem svetu (UL RS, št. 44, 1992). Zakon določa posebne volitve posameznih interesnih skupin in določa

Državni zbor namreč lahko obravnava in sprejema zakone, medtem ko državni svet lahko le do določene mere vpliva na njegove odločitve, pri čemer ima na razpolago tudi zakonodajno iniciativo.

d) Zaključek ob koncu prehoda in na začetku evropskega parlamentarizma

Zasuk od osnovnih načel demokratične parlamentarne ureditve v povojnem času ima svoje globlje vzroke v splošnih družbenih razmerah predvojnega časa, ki je bil ne le na Slovenskem ampak povsod po Evropi v veliki meri 'čas skrajnosti', pa tudi v popolnem razsulu družbenih vrednot v času vojne. K njemu pa je odločilno prispevalo brezobzirno prizadevanje komunistične partije kot vodilne sile v odporniškem gibanju po popolni prevladi (monopolu moči) v političnem in gospodarskem življenju, ki je pomenilo tudi odstranjevanje vseh dejanskih ali potencialnih nasprotnikov. Povojne oblike boljševisko utemeljenega socialističnega sistema, ki pa so s poglobljanjem samoupravljanja dobivale nekatere demokratične značilnosti decentraliziranih sistemov, pa so se v temelju razlikovale od načel in oblik sodobnega demokratičnega parlamentarizma. Razlikovale so se tako po vsebini, saj je šlo za v veliki meri za korporativno oblikovane strukture, kot po formi, glede na to, da se neposredna demokracija v sodobnih demokracijah ne more uresničiti kot prevladujoč način odločanja. Zgodovinsko gledano, se je vztrajanje pri boljševiskem pojmovanju diktature proletariata in neposrednih načinov izražanja interesov vključno z odpoklicem delegatov in skupaj s funkcionalno organiziranim predstavljanjem interesov izkazalo za utopično fantaziranje. Šlo je za izrazit protiparlamentarni konstrukt, zgrajen iz mešanice skrajno levičarskih in delno tudi katoliško-konservativnih elementov. Nenavadno je, da je bil vzpostavljen skoraj sto let za tem, ko so delavski voditelji razvitih evropskih držav (K. Kautski in drugi) že zagovarjali demokratični parlamentarizem skupaj s splošno volilno pravico kot ustrezno sredstvo za uveljavljanje interesov delavcev in slabih petdeset let zatem, ko so predstavniki nemške delavske levice (R. Luxemburg) obsodili Leninov boljševiski prevrat v Rusiji, češ da gre za diktaturo peščice voditeljev. Zanimivo je tudi, da je bil podoben sistem posrednega oblikovanja predstavniških teles - sovjetrov - z možnostjo stalnega odpoklica izvoljenih, ki je bil uveljavljen s sovjetsko ustavo l. 1924, ukinjen l. 1936 s z znano 'stalinsko' ustavo, ki je ponovno

merila za oblikovanje volilnih teles za volitve predstavnikov posameznih teh skupin: delodajalcev, delojemalcev, kmetov, obrtnikov in samostojnih poklicev, predstavnikov negospodarskih dejavnosti in predstavnikov lokalnih interesov).

avedla neposredne volitve. Kot očitno nedemokratski so medtem propadli tudi sistemi zgrajeni na katoliško-korporativističnih predpostavkah. Zato bi lahko rekli, da je en od pomembnih razlogov njegovega propada zgodovinska zastarelost. Takšen sistem je bil v popolnem nasprotju z ravniyo splošne razvitosti in demokratičnimi vrednotami velike večine prebivalstva. Res je sicer, da je ta sistem z vidika primerjave socialističnih sistemov, omogočal precejšnjo stopnjo decentralizacije in več osebne svobode ljudi. Omogočil jim je tudi določeno stopnjo življenjskega standarda, ki je bila višja od predvojne Jugoslavije, vendar je bila ta bolj posledica iznajdljivosti in delavnosti ljudi, ki jim je sistem omogočal razne ob-sistemske gospodarske dejavnosti.

Sistem socialističnega samoupravljanja se je izkazal za neuresničljiv projekt tudi z gospodarskega in razvojnega vidika. Bil je neodziven na kritike in spremembe v okolju, različna opozorila, ki bi jih moral upoštevati, npr. o gospodarski uspešnosti investicij v jugoslovanskem gospodarstvu v primerjavi z zahodnimi tržno urejenimi gospodarstvi, pa je povsem spregledoval (prof. A. Bajt je l. 1984 objavil podatke, da je stopnja učinkovitosti naložb v socialistični Jugoslaviji le dve tretjini učinkovitosti naložb na zahodu). Prav tako ni bil sposoben odkriti lastnih napak ali se reformirati na drugih osnovah (primer 'Kraigherjeve komisije'), kar je bilo sicer značilno tudi za druge real-socialistične sisteme (poskus take reforme, ki bi morda lahko vodila do resnične demokratizacije je bil z odstranitvijo S. Kavčiča l. 1972 povsem onemogočen). Politični sistem samoupravnega socializma v osemdesetih letih povsem odpovedal, pri tem pa je težko ugotoviti koliko so razlogi povezani z nasprotji znotraj samega koncepta družbene lastnine in samoupravljanja, kolikšen del odgovornosti pa gre pripisati zgreheni institucionalni strukturi ali napačnim politikam, ki so izhajale iz ideološke rigidnosti in utopičnih predstav o družbenem razvoju oz. prepričanja o poznavanju njegovih zakonitosti (Phillips in Ferfila, 1992: 111). Na koncu pa je deloval le po načelih izrednega stanja (visoka inflacija, bencinski boni), preživetje pa so mu zagotavljale neprestane intervencije centrov politične moči.

Slovenska skupščina je v teh razmerah ideološke dominacije nad družbo in njenimi institucijami uspevala relativno uspešno delovati kot predstavniško telo slovenskega naroda. Ob koncu zadnjega mandata je prispevala k učinkovitem procesu (re)parlamentarizacije, ki je v slovenskem prostoru potekal od srede 80. let dalje. Ta je bil del splošne demokratizacije, ki je zajela srednjo in vzhodno Evropo in tudi del prejšnje federativne

socialistične Jugoslavije. Slovenska skupščina je v tem procesu prevzela svoj del odgovornosti za demokratizacijo in parlamentarizacijo na ozemlju skupne države, pri tem pa skušala urediti odnose z drugimi republikami in jih spodbujala k demokratizaciji. Te namene izraža npr. Pismo o dobrih namenih slovenske skupščine, ki izraža težnjo, da bi se ustvarili demokratični temelji za urejanje odnosov z drugimi narodi znotraj morebitne konfederativne ali gospodarske ureditve. Z Resolucijo o predlogu za skupno razdružitvev pa se je slovenska skupščina obrnila na skupščine drugih republik s predlogom za sporazumno razdružitvev, postopek pa naj bi potekal v skladu s pravili mednarodnega prava).

Slovinci smo svoj demokratični parlamentarni sistem pa je zgradili v razmeroma kratkem času kljub popolnemu pomanjkanju izkušenj. Za prihodnost je izrednega pomena, da se slovenski parlamentarizem razbremeni raznih ostankov preteklih nasprotij in zamer ter vzpostavi kot racionalen sistem razreševanja protislovij, hkrati pa tudi kot sistem za sodelovanje pri oblikovanju evropskih politik. Slovenija se je v letu 2004 vključila v EU zato, da bi imela določene koristi, med drugim tudi za utrditev svoje identitete, vendar tudi v želji, da bi nekaj prispevala k skupnemu evropskemu projektu – to že počne, saj prispeva z izkušnjami in idejami, s političnim in drugim prizadevanjem, med drugim tudi s poudarjeno vlogo slovenskega državnega zbora ko ta sicer preko vlade vpliva na odločanje na ravni EU.

BIBLIOGRAFIJA

- Bajt, Aleksander (1984), *Ekonomska gibanja*, 1985,
Ferfila, Bogomil (1992), *End of Utopia, Reforms of the Former Communist Countries*, DE, Ljubljana
Gosar, Andrej (1935), *Za nov družabni red*, Založba Sv. Mohorja, Celje,
Grad, Franc (1992), *Novi volilni sistem*, IJU-PF, Ljubljana
Igličar, Albin (1987), *Nedelovanje občinskih skupščin kot konferenc delegacij za republiško in zvezno skupščino*, TiP, 1987, št. 1-2,
Kardelj, Edvard (1973), *Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb*, ČZP Komunist, Ljubljana,
Kardelj, Edvard (1976), *Samoupravljanje v Jugoslaviji*, Beograd,
Kardelj, Edvard (1978), *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*, ČZP, Komunist, Ljubljana,

Kavčič, Stane (1988), Dnevnik in spomini, uredila I. Bavčar in J. Janša, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana,
Kocbek, Edvard (1995), Dnevnik 1948, CZ, Ljubljana,
Koštunica, Vojislav in Čavoški, Kosta (1983), Stranački pluralizam ili monizam, Institut društvenih nauka, Beograd,
Marx, Karl in Friedrich, Engels (1968), Državljanska vojna v Franciji, v: Izbrana dela, IV. zvezek, CZ, Ljubljana,
Phillips, Paul in Ferfila, Bogomil (1992), The Rise and Fall of the Third Way: Yugoslavia 1945-1991, Fernwood Publishing, Halifax,
Prunk, Janko (1986), Slovenski nacionalni programi, Založilo Društvo 2000, Ljubljana,
Repe, Božo (2001), referat na simpoziju o Demosu, Maribor,
Ribarič Miha in Ribičič, Ciril (1983), Delegatski skupščinski sistem, ČZUL SRS, ČZP Komunist, Ljubljana,
Ribičič, Ciril (1978), Razvoj skupščinskega sistema v Jugoslaviji, Pravna fakulteta v Ljubljani in DDU-Univerzum, Ljubljana,
Rupel, Dimitrij (1992), Skrivnost države, Založba Delo, Ljubljana,
Seroka, Jim (1984), The Policy-Making Roles of the Yugoslav Federal Assembly: Changes, Trends and Implications, Western Political Quarterly, Vol. 37, No. 3 (September 1984),
Sirc, Ljubo (1989), Between Hitler and Tito, Nazi Occupation and Communist Oppression, A. Deutsch, London,
Vidmar, Milan (1937), Med Evropo in Ameriko, Naša založba, Ljubljana,
Vodušek-Starič, Jera (1992), Prevzem oblasti 1944-1946, CZ, Ljubljana,
Zajc, Drago (2004), Razvoj parlamentarizma – funkcije sodobnih parlamentov, FDV, Ljubljana,
Županov, Josip (1985), Samoupravljanje i društvena moč, Globus, Zagreb.

.....

BUNKER

- a) Nastavki parlamentarizma v slovenskem političnem razvoju in vprašanje diskontinuitete v povojnem času

Pri ocenjevanju povojnega političnega sistema socializma oz. socialističnega samoupravljanja, je treba poudariti, da je na eni strani sicer prišlo do popolne diskontinuitete s prejšnjim demokratičnim razvojem, vendar pa je treba tudi upoštevati, da je pravega delujočega parlamentarizma v obdobju pred drugo svetovno vojno bilo le malo, izkušnje z njim pa so bile zelo različne, kratkotrajne in ne najboljše. Poleg tega v vseh prejšnjih državah Slovenija ni bila ena oz. enotna upravna enota, niti ni imela nobenega skupnega predstavniškega telesa. V avstro-ogrski monarhiji, kjer se je parlamentarizem začel previdno razvijati šele po l. 1867, ko je monarhija dobila več ustavnih aktov, je cesar razpolagal z veliko močjo, saj načelo odgovornosti vlade parlamentu v modernem pomenu ni bilo uresničeno, volilni sistem, ki je temeljil na posebej oblikovanih kurijah, pa je posameznim skupinam prebivalstva omogočal povsem nesorazmerno predstavništvo, ob tem pa favoriziral nemško govoreče prebivalstvo. Volitve v avstrijskem delu monarhije so bile na osnovi splošne in enake volilne pravice le dvakrat (1907 in 1911). Parlamentarizem, ki je v Kraljevini SHS

temeljil na Vidovdanski ustavi, je bil šibek že zaradi načina njenega sprejemanja (glasovanje je bojkotiralo 151 poslancev od 419, 35 pa jih je bilo proti). V obdobju 1921-1929 je parlamentarizem zaradi izredno velike gospodarske in kulturne raznolikosti države le težko deloval in se, sicer precej podobno kot v nekaterih drugih evropskih državah, spremenil v nekakšen sistem za ugotavljanje nepremostljivih razlik med parlamentarnimi strankami. Demagoško nastopanje strankarskih predstavnikov v parlamentu je preprečevalo sporazumevanje in iskanje skupnih rešitev. Streli v beograjskem parlamentu so pomenili konec parlamentarne ureditve, ki ji sledi obdobje 6. januarske (kraljeve) diktature. Po letu 1931 pa nastopi obdobje omejenega parlamentarizma. Oktroirana ustava, iz katere je izpadla označba, da je Jugoslavija parlamentarna država, je uvedla dvodomni sistem in uveljavila veliko vlogo kralja, ki je lahko neposredno posegal v parlamentarno odločanje z imenovanjem polovice senatorjev. Novi volilni zakon z dne 11. septembra 1931 pa je določal javno izrekanje na volitvah, stranka, ki je dobila relativno večino pa je dobila 2 tretjini mandatov v Narodni skupščini. Prepovedane so bile tudi vse narodne ali verske stranke in dovoljene le vsedržavne liste. V tridesetih letih je država postajala vedno bolj avtoritarna, vodstvo pa jo je proti koncu priključilo silam osi.

Zaradi izkušenj ljudi parlamentarizem ni veljal za stabilno in urejeno ureditev in tudi nekateri slovenski politiki so bili v tem obdobju mnenja, da klasični parlamentarizem spada v preteklost. Veliki socialni problemi, ki jih je ustvarjalo delovanje tržne zakonitosti, ki so bili zaostreni v obdobju splošne gospodarske krize in jih parlamentarni sistem ni bil sposoben vsaj olajšati, so pri delu prebivalstva ustvarjali predstavo, da gre za socialno krivičen sistem. Na slovenskem ozemlju so uživale precejšen ugled različne korporativne zamisli, ki so predpostavljale posebna predstavniška telesa oz. zbornice za izražanje interesov iz področja dela, tržne zakonitosti naj bi bile podrejene določenemu sporazumevanju, itd. Prihodnost so marsikateri intelektualci videli v kombinaciji gospodarskega in političnega predstavništva (Vidmar, 1937: 391). Vse to je omogočalo Komunistični partiji Jugoslavije, ki je, sledeč boljševiškem zgledu o vodilni vlogi avantgarde delavskega razreda, že v začetku dvajsetih let prevzela ideje tudi Kominterne o nasilnem rušenju oblasti v državah z vzpostavljenim parlamentarnim sistemom, da ga je v povojnem obdobju, skupaj s političnim strankarstvom, lažje diskreditirala in uveljavila skupščinski sistem, ki naj bi ustrezal novi zamisli o demokraciji, to je t. im. 'ljudski demokraciji'.

--- Povečal se je tudi pritisk na visoko šolstvo, saj so se sredi sedemdesetih let iz pedagoške dejavnosti na takratni VŠPV morali umakniti štirje profesorji. Oblast je sicer spoznala, da ji ideološko preganjanje škodi, vendar je še l. 1978 moral oditi s Pravne fakultete dr. F. Bučar.

... V začetku 80.tih let so se začele v javnosti pojavljati odkrite zahteve po svobodi govora in odpravi im. verbalnega delikta, ki je bil opredeljen v 133. členu kazenskega zakonika, razni provokativni pojavi in umetniški dogodki (mirovniško gibanje, pojav punkerjev, fenomen Laibach) pa so opozorili na omejevanje umetniškega izražanja. Nekatere teh zahtev je povzela takratna Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS) na svojem kongresu v Krškem l. 1986.

... Revija, ki je dosegla v vse sloje slovenskega prebivalstva, je pomembno prispevala k utrjevanju slovenske nacionalne zavesti. Leta 1988 je bil ustanovljen Svet za varstvo človekovih pravic, ki je sicer deloval v okviru Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL), pod vodstvom profesorja L. Bavcona pa dejansko opravljal funkcijo ombudsmana. Konec 80tih let začne izhajati opozicijski list Demokracija, ki so ga nekateri označili kot prvi opozicijski časopis za železno zaveso (izdajali so ga člani Slovenske demokratične zveze). Medtem

... Na drugi strani je prihajalo do pritiskov vojaškega vrha, ki je ocenilo, da se v Sloveniji dogaja kontrarevolucija Po aretacijah, ki sta jih je poleti 1988 izvedla jugoslovanska vojska in državna varnost se je v Sloveniji začel val protestov, ustanovljen pa je bil tudi avtonomen Odbor za varstvo človekovih pravic (t. im. 'Bavčarjev odbor'). Odbor si je prizadeval pridobiti čim več ljudi, ki bi izrazili svoj protest in 21. junija se je na kongresnem trgu v Ljubljani zbralo okoli 35.000 ljudi, ki so zahtevali spoštovanje človekovih pravic. Podobnega zborovanja 8. maja 1989 (organiziranem kot javna seja RK ZSMS) so se udeležili predstavniki vseh političnih strank, pesnik T. Pavček pa je prebral 'Majniško deklaracijo', ki je poudarila, da mora slovenski narod živeti v suvereni državi, utemeljeni na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin ter demokraciji, ki vključuje politični pluralizem. Deklaracija je postala temelj koalicije Demos, ki so jo v decembru 1989 ustanovila nove politične stranke.

... Volitve v državni zbor so neposredne in temeljijo na splošni in enaki volilni pravici, kar pomeni temeljit odklon od posredne in večkratne volilne pravice, ki je bila značilnost prejšnjega delegatskega skupščinskega sistema

oz. uskladitev s splošnimi civilizacijskimi standardi (sicer so bile neposredne volitve uvedene že l. 1990). V skladu s splošnim demokratičnimi načeli so te volitve tudi svobodne, to je kompetitivne v smislu, da kandidati zastopajo različne strankarske programe oz. da stranke, pa tudi posamezni nestrankarski kandidati, tekmujejo za glasove volivcev. Z vidika demokratičnosti volitev v državni zbor je pomembna tudi odločitev o volilnem sistemu – nova ustava je določila (sicer podobno kot nekatere druge evropske ustave, ki so se izognile opredelitvi volilnega sistema), da naj bi volilni sistem uredil poseben zakon, sprejet z dvotretjinsko večino, ki je enaka kot za spremembo ustave. Na prvih volitvah v državni zbor l. 1992 (in še prej na volitvah l. 1990 v družbenopolitični zbor) in na drugih volitvah l. 1996 je v Sloveniji veljal proporcionalni sistem z razmeroma nizkim pragom za vstop v državni zbor (nekaj več kot 3% prag je pomenil najmanj 3 osvojene mandate). Po dolgotrajnih razpravah in opravljenem referendumu o volilnih sistemih l. 1996, je prišlo l. 2000 do spremembe ustave, ki je določila sorazmerni sistem, prag pa se je zvišal na 4% glasov.

... Državni zbor opravlja vrsto funkcij, med katerimi so nekatere posebej opredeljene in tudi sicer najbolj opazne, kot je zakonodajna funkcija, sprejemanje državnega proračuna ali oblikovanje vlade, hkrati pa tudi vrsto drugih funkcij, ki niso opazne, imajo pa velik pomen za celoten družbenopolitični sistem. Učinkovitost državnega zbora kot novega parlamenta samostojne države lahko ocenjujemo le glede na uspešno opravljanje vseh funkcij, pri čemer se moramo zavedati, da novi parlamenti v kratkem času ne morejo razviti vseh funkcij. V celoti vzeto pa je sta prva demokratično izvoljena skupščina in državni zbor v vseh svojih mandatih opravila izjemno veliko dela in da sta pod veliki pritiski po zakonodajnem urejanju sprejela veliko število zakonov in drugih aktov. Državni zbor je bil še posebej uspešen pri usklajevanju slovenske zakonodaje z evropskim pravnim redom. Manj uspešen je bil v preteklih mandatih pri usklajevanju različnih interesov in premagovanju konfliktov, kar se je kazalo v počasnem oblikovanju politik na posameznih področjih. K učinkovitosti državnega zbora je prispevalo tudi sicer počasno oblikovanje profesionalne parlamentarne elite.